

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

27.08.1955

**BIBLIOTECA
REGIA
MONACENSIS.**

THE MITÁKSHARÁ:
A
COMPENDIUM OF HINDU LAW;
BY
VIJÑÁNEŚWARA.
FOUNDED ON THE TEXTS
OF
YÁJÑAWALKYA.

THE VYÁVAHÁRA SECTION, OR
JURISPRUDENCE.

EDITED BY
SRI LAKSHMI NÁRÁYAÑA
NYAYALANCÁRA.
AND
PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE
OF
Public Instruction.

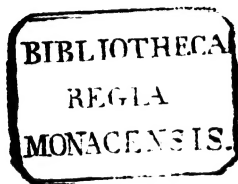

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

1829.

A. ar. 5055

148

G

विज्ञानेश्वराचार्यसंग्रहितः

मिताक्षराव्यवहाराध्यायः

—

श्रीयुतकमिद्विसाहेवानुश्रया

कलिकाताराजधान्यामिडुकेशमुद्रायन्त्रे

श्रीसखीनारायणन्यायासङ्कारेण

बोधितोमुद्रितश्च

समत् १८८६ ॥ अकाब्दाः १७५१ ॥

मिताचाराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत् १

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
व्यवहारदर्शनं राज्ञः	१	१
व्यवहारलक्षणम्	१	१०
सभासदः	२	१७
तेषु कति	३	८
प्राङ्निवाकादिः	३	१७
अथ व्यवहारविषयः	६	१२
स च व्यवहारोदिविधः	७	२
तेषु अष्टादशधा	७	११
राज्ञः कार्यानुत्पादकत्वम्	८	१
कार्यार्थिनि प्रश्नः	८	११
अथाज्ञानानाज्ञाने	८	१४
अथासेधः	९	२
स चतुर्विधः	९	५
प्रत्यर्थिन्यागते लेख्यादिकर्तव्यता	९	१८
पञ्चविधोहीनः	१०	४
कीदृशं लेख्यन्तदाह	१०	७
अथ पञ्चाभासाः	११	१८
अथानादेयाः	१२	१०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथादेयः	१२	१३
नियुक्तजयपराजये वादिजयपराजयौ	१३	४
शोधितलेख्यनिवेशनम्	१३	६
उत्तरावधिगोधनम्	१३	८
शोधिते पत्रारूढे उत्तरकर्तव्यतामाह	१३	१८
अथोत्तरलक्षणम्	१४	३
तच्चतुर्विधम्	१४	८
सत्योत्तरलक्षणम्	१४	१२
मिथ्योत्तरलक्षणम्	१४	१५
तच्च मिथ्योत्तरंचतुर्विधम्	१४	१८
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम्	१४	१८
ग्राङ्ग्यायोत्तरम्	१५	३
उत्तराभासः	१५	७
सङ्करानुत्तरम्	१६	१२
प्रत्यर्थिक्रियानिर्देशः	१६	१४
सङ्करस्थले	१७	४
उत्तरे पत्रेऽभिनिवेशिते	१८	१२
साधननिर्देशः	१८	१४
तत्सिद्धौ सिद्धिः	२०	१४

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
चतुष्पाद्व्यवहारः	२१	१
इति व्यवहारमादका	२१	१६
अभियोगप्रत्यभियोगे	२१	१८
अथ हीनवादी	२२	१६
अभियोगमनिस्तीर्येत्यस्यापवादः	२४	१
सभ्यसभापतिभिः प्रतिभूर्याङ्गः	२४	१८
प्रतिभभावे कर्त्तव्यम्	२५	७
निङ्गवस्थले	२५	१२
कालविलम्बापवादः	२६	१६
दुष्टलक्षणम्	२७	७
अनादृत्यवादाने	२८	१२
दयोः कस्य क्रिया याङ्मा	२८	११
सपणविवादस्थले	३०	१३
कुलनिरसनस्थले	३१	१०
भूतकुलानुसारी दिव्यवहारः	३२	१
निङ्गुतैकदेशविभावे	३२	७
न्यायाधिगमे तर्कः	३२	१७
अनेकार्थाभियोगे	३३	७
सृत्योर्विरोधस्थले	३४	१०
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणम्	३५	१०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
आततायिहनने	२५	११
द्विजातिशस्त्रग्रहणे	२५	१८
आततायिलक्षणम्	२६	१३
तयोरन्यदप्युदाहरणम्	२७	१
अन्यथाकरणे प्रायश्चित्तम्	२७	८
प्रमाणं लिखितभुक्तिसाक्ष्यादि	२७	१२
मानुषीदैविकी क्रियास्थले	३७	१५
लेख्यादीनां कचिन्नियमः	३८	६
पूर्वापरकार्ये कस्य बलीयस्त्वम्	३९	१५
अस्यापवादमाह	४०	६
दशविंशतिवर्षभोगे	४१	१
अस्वस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः	४२	१२
उपेक्षास्थले	४२	१८
तत्र पत्रस्यादोषे	४३	१३
सीमापत्रस्थले	४३	२१
परोक्षभोगस्थले	४३	६
अनागमभोगस्थले	४४	१२
अस्यापवादे	४५	१
निक्षेपलक्षणम्	४५	८

मिताचराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत् ५

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
आध्यादिहरणं	४६	४
धनाभावे धिग्दण्डादि	४६	१६
दण्डस्थानानि दण्डस्य	४७	३
बन्धनागारप्रवेष्टे	४७	७
ब्राह्मणस्य निर्वासनादि	४७	११
अङ्कने व्यवस्था	४७	१८
सागमभोगः प्रमाणम्	४८	६
भोगः पञ्चधा	४८	१६
कचित्रिरागमभोगस्य प्रमाणाता	४८	१
सार्त्तासार्त्तकालभोगे	४८	७
अनागमभोगे व्यवस्था	४८	१७
त्रिपुष्पभोगे	५०	७
भुक्तभावे आगमस्याबलत्वम्	५१	८
दानलक्षणम्	५१	११
स्वीकारस्त्रिविधः	५१	१३
दाने नियमः	५१	१६
लिखितसाक्षिभुक्तीनां कस्य प्राबल्यम्	५२	१०
आगमोद्घारे	५	३
व्यवहारदर्शिनां बलावलमाह	५४	१४

६ मिताचराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
बलादिछतव्यवहारे	५५	१६
अनादेयवादे	५६	१३
गुरुशिष्यादिवादे	५७	३
परावर्त्यद्रव्ये	५८	१४
तत्र कालावधिः	५९	३
तत्र नृपतिभागः	५९	१२
राज्ञा लब्धनिधौ	६०	७
निधिस्वामिनमति	६१	६
चौरहृतमत्याह	६१	१०
तत्र राजानमत्याह	६१	१५
अथ च्छणादानम्	६२	८
तच्च सप्तविधम्	६२	११
तत्र वृद्धिः	६२	१८
सा कायिकादिः	६३	११
वृद्धेः प्रकारान्तरम्	६३	१६
वृद्धभावादिः	६४	१०
याचितकादाने	६४	१२
अनाकारितवृद्धेरपवादे	६५	२
द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषः	६५	१०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
प्रयुक्तस्य चिरकालावस्थाने दृष्टिः	६५	१३
वस्त्रधान्यादीनां दृष्टिः	६६	१
ऋणग्रहणधर्माः	६७	६
धर्मादवशोपायाः	६७	१२
न्यायवाच्युपिकपीडने	६८	१
विप्रस्थले	६८	६
केन क्रमेण दातव्यः	६८	१०
निर्धनाधमर्षिकमति	६९	८
दीयमानायहृषे	७०	६
देयमृणं येन देयम्	७०	११
येन न देयन्तदाह	७१	१
पुत्रपौत्रैर्देयन्तस्यापवादमाह	७१	८
न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादः	७२	४
पतिकृतभार्यादानेऽपवादः	७२	१२
भार्यादेरधनत्वमाह	७३	३
ऋणं यत्र काले येन दातव्यम्	७३	१३
कालविशेषे ऋणदानम्	७४	५
बालादिलक्षणे	७४	८
अप्राप्तव्यवहारस्थले	७४	१२

८ मिताशराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
आज्ञाननिषेधस्थले	७४	१५
अष्टणात्पिता मोचनीयः	७४	१७
आद्धे बालस्याधिकारः	७४	१८
प्रधानभूतेन देयम्	७५	३
पितृव्यस्युत्रैर्देयम्	७५	८
कर्त्तृन्तरसमवाये क्रमः	७५	१५
परपूर्वाः स्त्रियः सप्त	७७	७
पुनर्भूतैरिणीनां लक्षणम्	७७	८
योषिद्वाह्यष्टणापाकरणाधिकारी	७७	२१
पुत्रपौत्रौ रिक्थग्रहणाभावेऽपि दायौ	७८	१०
योषिद्वाहो दायः	७८	१६
रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिः	७६	१२
अविभक्तभ्रात्रादीनामृणादिनिषेधः	७६	१८
जायापत्योर्विभागाभावः	८०	१०
अथ प्रातिभाष्यम्	८१	२२
प्रतिभूदत्तप्रतिक्रियाविधिः	८४	८
प्रीतिदत्तस्यावृद्धिः	८५	१३
प्रतिभूदत्तद्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादः	८५	१८
अथाधिः	८७	३

मिताक्षराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपञ्चमेतत् ६

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
सप्त द्विविधः	८७	८
चतुर्विधस्याधेर्विशेषः	८७	१५
विनाशे द्विसप्ताहप्रतीक्षणम्	८८	११
आधेर्न दानविक्रयादिः	८८	१५
गोप्याधिभोगे न वृद्धिः	८८	११
आथ्यन्तरदाने	८०	१०
स्यावरादिभेदेनाधेर्द्विविध्यम्	८०	१६
आधिः प्रणश्येदित्यस्यापवादः	८१	७
चरित्रादिवन्धकस्थले	८१	८
सत्यङ्कारस्थले	८२	७
आधिमोक्तव्यस्थले	८२	१२
असन्निहिते प्रयोक्तारि कर्त्तव्यता	८३	१
असन्निहितेऽधमर्णे कर्त्तव्यता	८३	१०
भोग्याधौ विशेषः	८४	२
फलभोग्याधिस्थले	८४	१५
अथोपनिधिस्थले	८५	१६
अथसाक्षिरूपनिर्हणम्	८८	१३
कीदृशास्ते साक्षिणः	१००	१
दोषादसाक्षिणः	१०१	११

१० मिताचराखवहाराथायस सूचीपचमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
सङ्ग्रहणादौ सर्वे साक्षिणःस्युः	१०४	३
अथ साक्षिआवणम्	१०४	१२
अथ साक्षिप्रश्ने नियमः	१०५	१
ब्राह्मणादिआवणे विशेषनियमः	१०५	६
अत्रापवादस्थले	१०५	१२
साक्षिदूषणदानस्थले	१०५	१२
कथं आवयेत्	१०६	७
साक्षिसम्प्राप्तने	१०७	३
साक्षिणामकथने कर्त्तव्यता	१०७	६
साक्ष्यानङ्गीकारे	१०७	१८
कूटसाक्ष्यदाने निवर्त्तनीयता	१०८	६
साक्षिद्वैधे	१०८	११
जयपराजयाबधारणे	१०८	४
साक्षिणां स्वभावोक्तं वचोपाह्वम्	१०८	१२
साक्षिभाषितपरीक्षा	११२	६
क्रियाबलावलम्बे	११३	८
कूटसाक्षिणां दण्डः	११४	३
लोभादिना साक्ष्यदाने दण्डः	११४	१३
ब्राह्मणस्य न भारीरदण्डः	११६	१२

मित्राचरितव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत् ११

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
शास्त्रमङ्गीकृतादाने	११६	१६
शास्त्रिसमीपे रहोगमने	११७	१०
शास्त्रिणोऽसत्यवादानेऽधर्मापवादः	११७	१४
तत्रायश्चित्तम्	११८	७
अथ लेखनिरूपणम्	११८	११
तच्च द्विविधम्	११८	१२
अन्यकृतमाह	१२१	१३
स्वकृतलेख्यमाह	१२२	५
बलात्कारकृते तु	१२२	८
लेख्यकृतर्णदाने	१२३	१०
लेख्यान्तरकरणम्	१२४	१६
अथपत्रकरणे	१२५	२१
पञ्चविधहीनः	१२६	१४
लेख्यसन्देहस्थले	१२६	१८
कृतस्वर्णदाने पत्रपृष्ठे लिखनम्	१२८	१
अथ दिव्यानि	१२८	३
दिव्यमातृका	१२८	५
अधिकारिव्यवस्था	१२९	२
अथ घटप्रयोगः	१२८	१२

१२ मिताचराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथाग्निविधिः	१४६	१५
अथोदकविधिः	१५३	१५
अथ विषविधिः	१५८	७
अथ कौत्रविधिः	१६१	१३
अथ तण्डुलविधिः	१६४	४
तप्तमाषविधिः	१६४	१५
धर्माधर्माख्यविधिः	१६५	१५
षचान्तरमाह	१६५	२०
अथ श्रपथाः	१६६	११
शृङ्गिविभावना	१६६	१६
अथ तत्र दण्डः	१६६	२१
अथ दायभागः	१६७	७
दायोद्विविधः	१६७	८
विभागलक्षणम्	१६७	१५
स्वत्त्वनिरूपणम्	१६८	२
तत्र स्तेनातिदेशे	१६८	७
लौकिकमेव स्वत्वम्	१६८	१५
किं विभागात्स्वं स्वस्य विभागोवा	१७१	१०
स्वामिनाशादिभागाद्वा स्वत्वम्	१७२	१०

मिताचराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत् १३

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वम्	१७२	१४
स्थावरे स्वतन्त्रताऽऽस्वतन्त्रता	१७३	१२
अस्थापवादः	१७३	१६
पितृकृतविभागः	१७५	१
विषमविभागनियमः	१७५	७
विभागकालाः	१७५	१५
समविभागे विशेषः	१७६	१२
पक्षद्वयेऽप्यपवादः	१७६	५
कचित्पितृकृतोनिवर्त्यः	१७८	१
मृते पितरि विभागः	१७८	५
विंशोद्गारादिः	१७८	१०
सचाननुष्ठेयः	१७८	५
विषमविभागोऽप्यननुष्ठेयः	१७८	२०
मातृधने दुहितृधिकारः	१८०	१
अथाविभाज्यम्	१८१	१
पित्रादिवस्त्रादि आङ्गभोक्तो देयम्	१८३	१६
अश्वशिविकादि येनारूढं तत्तस्यैव	१८३	२०
अलङ्कारोयेन धृतः स तस्यैव	१८४	४
प्रतिग्रहलब्धभूमीद्विणीपुत्रस्यैव	१८५	७

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
सामान्यार्थसमुत्थाने	१८५	१५
पैतामहे पौत्राणां विभागः	१८६	१
पितामहोपात्तभूविषये	१८६	१४
पित्रर्जितविषये	१८७	६
पुत्रेच्छया विभागे	१८७	१०
पित्रर्जिते पुत्रानुमतिः	१८७	१३
पैतामहे पौत्रस्य निषेधाधिकारः	१८७	१७
नष्टोद्धृते पुत्रैः सह विभागस्वीकृत्या	१८७	२१
विभागानन्तरजातस्य विभागः	१८८	४
स्यष्टगर्भायामाप्रबवं न विभागः	१८८	१४
स्नेहदत्ते विभक्त्येन दानादिनिषेधः	१८०	२
सत्नीनां पुत्रसमाश्रिता	१८०	६
असंस्कृतसंस्कारस्थले	१८१	१
असंस्कृतभगिनीविवाहे	१८१	४
विभिन्नजातीयानां पुत्राणां विभागे	१८२	१३
विभागावशेषधनस्थले	१८५	५
सर्वद्रव्यापहारे दोषः	१८५	१३
ज्ञानमुखायणस्वरूपमाह	१८६	१५
सच कचिह्नेत्रिणएव पुत्रः	१८७	१६

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
वाग्दत्तानियोगस्थले	१८७	१६
तन्त्रियोगे नियमः	१८८	१
नियोगनिषेधस्थले	१८८	४
विधवासंयमः	१८८	१३
षुष्पान्तराश्रयणनिषेधः	१८८	१६
नियोगप्रतिषेधे तद्दर्शः	१८८	१८
मुख्यगौणपुत्रकथनम्	१८८	१८
तच्चौरसलक्षणम्	२००	१०
पुत्रिकापुत्रलक्षणम्	२००	१२
क्षेत्रजलक्षणम्	२०१	१
गूढजलक्षणम्	२०१	२
कानीनलक्षणम्	२०१	५
पौनर्भवलक्षणम्	२०१	८
दत्तकपुत्रलक्षणम्	२०१	१०
तत्रैकः पुत्रो न देयः	२०१	१५
अनेकपुत्रसत्त्वे ज्येष्ठो न देयः	२०१	१७
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः	२०१	१८
क्रीतपुत्रलक्षणम्	२०२	१
कृत्रिमपुत्रलक्षणम्	२०२	८

१६ मिताक्षराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम्	२०२	१०
सहोदऽपुत्रलक्षणम्	२०२	१२
अपविद्धपुत्रलक्षणम्	२०२	१३
पुत्राणां दायग्रहणे क्रमः	२०२	१५
पुत्रिकौरससमवाये	२०३	२
पूर्वपूर्वसत्त्वे उत्तरेषां चतुर्थीश्रितम्	२०३	५
असवर्णानां यासाश्चादनत्वम्	२०३	११
चेत्रजस्य विशेषः	२०३	२१
तेषां दायादादायादबान्धवत्वम्	२०४	४
दत्तकस्य जनकश्चक्यगोत्रनिवृत्तिः	२०४	१३
पूर्वपूर्वाभावे सर्वेषां पितृधनहारित्वम्	२०४	१५
भ्रातृपत्रसत्त्वेऽन्यपुत्रेन कर्त्तव्यः	२०५	४
तत्र तेषां नियमः	२०५	८
गृहद्रापुत्रस्थले	२०५	१४
गृहद्रधनविभागे विशेषः	२०६	२
अथापुत्रधने दायादक्रमः	२०६	१६
प्रथमं पत्न्यधिकारः	२०७	७
नियोगनिषेधः	२११	३
द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वे	२११	१७

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
अदायिकधनस्थले	२१२	१४
मातुःसमांशस्थले	२१३	७
दुहित्राधिकारः	२१५	१६
दौहित्राधिकारः	२१६	८
तदभावे पितरौ	२१६	१५
प्रथमं मात्राधिकारः	२१६	१५
तदभावे पिता	२१६	१८
भ्रात्राधिकारः	२१७	५
तत्र प्रथमं श्वशुराधिकारः	२१७	१६
तदभावे भिक्षुश्वशुराधिकारः	२१७	१८
भ्रातृपुत्राधिकारः	२१७	१८
गोत्रजाधिकारः	२१८	४
तत्रापि प्रथमं पितामही	२१८	५
तदभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः	२१८	१०
समानोदकाधिकारः	२१८	१५
सपिण्डतादिसंज्ञकम्	२१८	१८
गोत्रजाभावे आत्मबन्धादयः	२१८	२०
आचार्याद्यधिकारः	२१८	७
ब्राह्मणाधिकारः	२१८	१४

१८ मिताचराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
राज्ञोधिकारः	२२०	१
वानप्रस्थादिधनेऽधिकारी	२२०	५
अपुत्रधनग्रहणेऽपवादः	२२१	८
संसृष्टिधनग्रहणेऽपवादः	२२१	१७
सोदरासोदरसंभर्गे	२२१	५
संसृष्टिधनविभागे	२२२	७
तस्योद्धृतस्य विनियोगे	२२३	१८
अथानंशिनः	२२४	५
विभागोत्तरं निर्दोषे भागप्राप्तिः	२२५	६
स्त्रीवाद्यौरसादिपुत्रभागे	२२५	१२
स्त्रीवादिदुहितृणां विशेषः	२२५	१६
स्त्रीवादिस्त्रीणां विशेषः	२२६	२
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणम्	२२६	६
स्त्रीधनविभागः	२२८	३
विवाहभेदादधिकारिभेदः	२२८	८
अपत्यवतीधने दुहित्रादधिकारः	२२८	२
ऊढानूढादिसमवाये	२२८	५
दुहितृदुहित्राद्यधिकारः	२२९	१२
अनपत्यहीनजातिस्त्रीधने	२३०	१०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
वाग्दत्ताविषये	२३०	२०
सुप्रजायाः स्त्रियाधनं कचिद्भक्तुः	२३१	१७
अधिविन्नस्त्रियै देयम्	२३२	१३
विभागसन्देहे हेतुमाह	२३३	४
सीमाविवादनिर्णयः	२३४	१
सीमाप्रकारः	२३४	८
भूवादे हेतवः	२३५	१
ग्रामसामन्तादयः	२३५	११
वृद्धलक्षणम्	२३६	१
मौललक्षणम्	२३६	२
उद्धतलक्षणम्	२३६	४
वनचारिलक्षणम्	२३६	६
सीमावृक्षाः	२३६	१४
प्रच्छन्नलिङ्गानि	२३६	१८
सन्दिग्धे निर्णयोपायः	२३७	६
सीमासाध्यादिः	२३७	१५
सीमाज्ञानोपायः	२३८	१
अत्र साक्षिलस्वरूपकचनम्	२३८	८
साक्षिणोपयापृष्ट्याः	२३८	१२

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
साक्षिकथननिवेद्यः पत्रे	२३६	१६
व्यसनावधिराजदैविकम्	२३६	१८
शृषाभाषणे दण्डः	२४०	४
आहचिह्नाभावे निर्णेतारजा	२४१	१८
आरामादावतिदेशः	२४२	११
मर्यादाभेदेने दण्डः	२४३	५
स्त्रीयभ्रान्त्या चेत्ताद्विरूपे दण्डः	२४३	११
सेतुकूपादिकरणनिषेधे दण्डः	२४४	५
अस्त्रोपकारे निषेधः	२४४	१२
सेतुर्द्विविधः	२४४	१४
पूर्वस्वामिनमपृष्ट्वा सेतौ फलाभावः	२४४	१८
सेतुप्रवर्त्तयितारम्यत्याह	२४५	२
फालाहतचेत्रविषये	२४५	१३
अथ स्वामिपालविवादः	२४६	७
माषप्रमाणम्	२४६	१४
गवादिना शस्त्रघाते दण्डः	२४७	१
यस्यन्तरेऽतिदेशः	२४७	१०
चेत्रस्वामिनि फलदापने	२४८	३
चेत्रविशेषेऽपवादः	२४८	३

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
वृत्तिकरणप्रकारः	२४८	१४
यशुविशेषे दण्डाभावः	२४८	१६
मोपं प्रत्युपदेशे	२५०	१५
वेतनकल्पनायाम्	२५१	४
यज्ञोः प्रमादनाशे	२५१	६
पालस्वादेयतायाम्	२५१	८
सृतपशुकर्षादिदर्शने	२५१	११
पालदोषविनाशे	२५१	१५
मोप्रचारमाह	२५२	२
दणपुष्पादिग्रहणे	२५२	८
गवादीनां स्थानाममने	२५३	१
अथास्वामिविक्रयः	२५३	८
अस्वामिविक्रयलक्षणम्	२५३	१०
रहसि अल्पेन क्रयनिषेधः	२५४	१
स्वाम्यभियुक्तेन क्रेया कर्त्तव्यम्	२५४	७
आहित हर्त्तव्यता	२५५	३
क्रेत्रनभियोज्ये	२५५	१०
योजनसंख्यया कालदाने	२५५	१५
मूलस्थानयने	२५६	१

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
खलिप्तना किं कर्तव्यम्	२५६	७
तत्स्वरप्रच्छादकमत्याह	२५७	१
राजपुरुषानीतं प्रत्याह	२५७	६
राजरचणीये	२५७	१३
रचणे षड्भागादियहणे	२५७	१८
द्रव्यविशेषे तदपवादः	२५८	४
अथ दत्ताप्रदानिकम्	२५८	१३
तत्स्वरूपमाह	२५८	१५
तच्चतुर्विधम्	२५८	५
खकुटुम्बाविरोधेन देयम्	२५९	१३
कुटुम्बस्य भरणीयावश्यकत्वम्	२५८	१६
अष्टविधत्वमदेयानां	२६०	३
सर्वस्वदाननिषेधः	२६०	१२
खर्णादिप्रतिश्रुतभन्यस्यै न देयम्	२६०	१४
देयधनग्रहणप्रकाशः	२६०	६
प्रतिश्रुतमधर्मिष्ठायादाने	२६१	६
अदत्तप्रकारः	२६१	८
दत्तादत्तयोः स्वरूपम्	२६१	११
प्रतिश्रुतादाने	२६२	१५

मिताचराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपञ्चमेतत् २३

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
उपधिदर्शने निवर्त्तनम्	२६२	२०
अदत्तादेयग्रहणदाने दण्डः	२६३	३
अथ क्रीतानुशयस्तत्स्वरूपञ्च	२६३	६
प्रत्यर्पणीये	२६३	८
बीजादिक्रये परीक्षणम्	२६३	१७
परीक्षितप्रत्यर्पणीये	२६४	१०
स्वर्णादिपरीक्षायाम्	२६४	१४
क्वचित्कम्बलादौ वृद्धिः	२६५	७
द्रव्यान्तरे विशेषः	२६५	१४
ह्रासवृद्धिज्ञानोपायः	२६६	७
अभ्युपेत्य शुश्रूषा	२६६	१४
शुश्रूषकः पञ्चविधः	२६७	१
कर्माकरस्तुर्विधः	२६७	६
कर्मापि द्विविधम्	२६७	१०
भृतकस्त्रिविधः	२६७	१८
दासः पञ्चदशप्रकारः	२६८	१
बलादासीकरणे	२६८	५
दासमोचे	२६८	८
प्रमज्जावसितस्यामोचः	२७१	१

२४ मिताचराववहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
वर्णापेक्षया दास्यवस्था	२७१	४
अनोवाधिधर्माणाह	२७१	१२
अथ संविज्ञातिक्रमस्तत्त्वचक्षम्	२७२	१६
नियुक्तकर्त्तव्यता	२७३	७
तदतिक्रमादौ दण्डः	२७३	१५
गणेषु राज्ञा इत्थंनिवर्तनम्	२७५	३
समूहदत्तापहारिण्यत्याह	२७५	८
कार्यचिन्तकत्वचक्षम्	२७५	१५
श्रेण्यादिष्वतिदेशः	२७६	६
अथ वेतनानपाकर्ष्य	२७६	१७
तत्र नियममाह	२७७	४
अथ भृतिः	२७७	१२
भृतिमपरिच्छिद्य कारिण्यमति	२७७	१७
अनाश्रयकारिण्यमति	२७८	६
भृतिदानप्रकारमाह	२७८	१
आयुधीयभारवाहकौ प्रति	२७९	११
अश्ववाहकनाश्रिते	२७८	१५
प्रस्थानविघ्नाचरणे	२८०	२
स्वाजकछतौ	२८०	५

मिताचराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत् २५

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
वेतनलाभे	२८०	१६
अथ द्यूतसमाह्वयन्तत्स्वरूपं	२८१	१०
द्यूतसमाधिकारिणोवृत्तिः	२८२	२
सभिकेन कर्त्तव्यता	२८२	१७
सभिकेनादत्ते राज्ञा दापनम्	२८३	८
जयपराजयसन्देहे निर्णयोपायः	२८३	१६
क्वचिद्यूतनिषेद्धुर्दण्डः	२८४	२
कूटाचदेविनिवासने	२८४	६
द्यूतमेकमुखङ्कार्यम्	२८४	१४
समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः	२८५	३
अथ वाक्पातव्यलक्षणम्	२८५	८
तत्त्रिविधलक्षणानि	२८५	१७
निष्ठुरस्ववर्णाक्रोशे	२८६	५
अस्त्रीलाक्षणे	२८७	४
विगुणेषु दण्डमाह	२८७	११
परस्वराक्षणे दण्डः	२८८	२
प्रतिशोमानुलोमाक्षणे	२८८	१
भूद्रादेर्ब्राह्मणाक्रोशे	२८९	६
ब्राह्मणेनाक्रोशे	२८९	१२
निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह	२९०	२

२६ मिताचरायवहाराथायस सूचीयनमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
अन्नताक्षेपे	२८०	१०
तीमाक्रोत्रे	२८१	१
त्रैविद्याक्षेपे	२८१	६
अथ दण्डपाठ्यम्	२८१	१२
तत्त्वरूपम्	२८१	१३
तस्य त्रैविध्यम्	२८२	५
तत्र पञ्चविधोविधिः	२८२	१७
अपाकादीनां घातएव दण्डः	२८३	४
तत्त्वरूपसन्देहे निर्णयहेतुः	२८३	८
निश्चिते दण्डविशेषः	२८३	१७
पुत्रीषादिसर्गने	२८४	८
प्रतिशोम्यापराधे	२८५	१
शूद्रस्य पुनरुद्गुरणे	२८५	११
अवनिष्टीवनादौ	२८५	१२
सजातीयापराधे	२८६	१
केशादिलुप्तने	२८६	६
काष्ठादिभिः शोणितोत्पादे	२८७	१
त्वग्भेदादौ	२८७	५
करपादत्रोटने	२८७	७

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
एकस्य वज्रताडने	२८८	१
कलहे हतार्पणे	२८८	१०
दुःखोत्पादे देवता	२८८	१४
कुल्यावपातनादौ	२८८	६
दुःखोत्पादिद्रव्यप्रक्षेपे	२८८	१२
यश्चभिद्रोहे दण्डः	२००	१
स्यावराभिद्रोहे दण्डः	२०१	२
द्वर्चविशेषादौ	२०१	१५
अथ साहसम्	२०२	१४
तत्त्वरूपम्	२०२	१५
तत्त्वविधम्	२०३	१६
द्रव्यापहरणरूपे	२०४	५
साहसिकप्रयोजकं प्रति	२०४	११
साहसिकविशेषं प्रति	२०४	१७
आहमार्याताडने	२०५	६
अच्छन्दविधवागामिनि	२०५	११
अवुक्तप्रयत्नकरणे	२०५	१४
पुंस्त्वप्रतिघातने	२०५	१५
दासीगर्भविनाशनि	२०५	१६
पितृपुत्रादिपरित्यागे	२०५	१७

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
साहससमापरोधे नेजकादेर्दण्डः	३०६	१३
पितृपुत्रविरोधे साचिदण्डः	३०७	१६
तुलानाणककूटकरणे	३०८	४
चिकित्सकं प्रत्याह	३०९	१
अबन्ध्यबन्धनादौ	३०९	८
कूटतुलापहारे	३०९	१३
भेषजादौ असारद्रव्यमिश्रणे	३१०	३
अजातौ जातिकरणे	३१०	८
समुद्रभाण्डव्यत्यासे	३११	६
वणिजः प्रत्याह	३१२	१
केनपुनरर्घेण पणितव्यम्	३१२	१२
अर्घकरणे विशेषः	३१३	२
स्वदेशपण्ये	३१३	५
परदेशपण्येऽर्घनिरूपणम्	३१३	१३
अथ विक्रीयासंप्रदानं तत्स्वरूपम्	३१४	३
तस्य दैविध्यं षड्विधत्वञ्च	३१४	७
विक्रीयासंप्रयच्छतोदण्डः	३१४	१३
अर्धावहानौ	३१५	९
अर्धमहत्त्वेन पण्यन्यूनभावादौ	३१५	१०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
राजदैवोपघातेन पण्यदोषे	३१६	१०
एकत्र विक्रीयान्यत्र विक्रये	३१७	८
निर्दोषं दर्शयित्वा सदोषे	३१७	६
उभयसाधारणधर्माः	३१७	१६
अनुश्रयकालावधिः	३१८	५
अथ सम्भूयसमुत्थानम्	३१८	१
प्रतिषिद्धेन नाशिते	३१८	१३
राज्ञा विंशभागहरणे	३२०	५
सव्याजक्रयविक्रयस्थले	३२०	१५
तरिशुल्कस्थलशुल्के	३२१	३
शुल्कदये परविशेषः	३२१	११
देशान्तरमृतवणिग्धने	३२२	२
तद्वायादाधिकारः	३२२	५
जिह्मत्यागे	३२३	३
वणिग्धर्ममृत्विगाद्विद्यतिदिशति	३२३	७
अथ स्तयलक्षणम्	३२५	१
ज्ञानोपायन्तावदाह	३२५	१०
लोभपरोक्षणम्	३२७	१
चौर्यशङ्कया गृहीते	३२७	६

१० मिताश्रयवहाराधायस्य सूचीपत्रमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
चौरदण्डमाह	३२७	१७
चौरविशेषेऽपवादमाह	३२८	१२
अपदाकारमङ्गनम्	३२८	१६
प्रायश्चित्तं कुर्वतो नाङ्गनम्	३२८	४
अपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायः	३२८	६
यामपतेचौरधनयोरर्पणम्	३२८	११
यथिहते मार्गपालादेर्देयता	३३०	१
अपराधविशेषे दण्डविशेषः	३३१	१
देवतागारभेदकादिबधः	३३१	५
अन्यभेदकादेः करादिच्छेदः	३३१	७
तृतीयापराधे तस्य बधः	३३१	१६
दण्डकल्पनोपायः	३३२	५
सुद्रादिद्रव्यस्वरूपम्	३३२	१०
तत्र दण्डनियमः	३३२	१६
धान्यरक्षाद्यपहारे	३३३	१७
पुरुषस्यपहारे	३३४	४
सुद्रद्रव्यापहारे	३३४	८
अन्धचौरस्य शूलनिवेदनम्	३३४	१८
पथिकानामल्पापहारे	३३५	१

मिताचरावधारार्थाय स्त्रीपत्रमेतत् २१

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
सौरस्य भक्तावकाशदाने	३३५	८
गर्भपातनादौ	३३६	१
प्रदुष्टस्त्रीणामसुप्रवेशनम्	३३६	८
पतिघ्न्यादिस्त्रीणां गोभिः प्रमापणम्	३३६	१५
हन्तृज्ञानोपायमाह	३३७	६
व्यभिचारिण्यः प्रष्टव्याः	३३७	१२
राजपत्न्यभिगामिनोदग्धव्याः	३३८	७
अथ स्त्रीसंग्रहणविधम्	३३८	१३
सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह	३३८	३
प्रतिषिद्धस्त्रीपुरुषाणां दण्डः	३४०	१४
चारणदारादौ न दण्डः	३४१	४
सङ्ग्रहणे विविधदण्डः	३४१	६
मात्रादिगमने शिञ्जकर्मनम्	३४२	४
उत्कृष्टस्त्रीगमने	३४२	६
दिजातेः शस्त्रग्रहणे	३४३	१
कन्यायां दण्डः	३४३	८
अनुलोम्यापहरणे दण्डः	३४३	१५
कन्यादूषणे दण्डः	३४४	३
उत्तमाकन्यासेवने सर्वर्णासेवने	३४५	१

३२ मिताचराव्यवहाराध्ययस्य सूचीपत्रमेतत्

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
यश्चादिगमने शतदण्डः	३४५	१०
मिथ्याभिप्राशने	१४५	१४
साधारणस्त्रीगमने	३४६	१
साध्वीधर्मः	३४७	१
कन्यावेश्ययोर्न साधारणत्वम्	३४७	३
वेश्याख्याकाचिज्जातिरनादिः	३४८	१
पञ्चचूडाख्याः काश्चिदपरसः	३४८	५
दास्याभिगमने दण्डः	३४८	१४
बलात्कारेणाभिगमे	३४८	१८
व्याधितायाश्च दण्डः	३४९	३
शुक्लं गृहीत्वा नेच्छन्त्यादण्डः	३४९	८
शुक्लादाने अयोनौ गमने च	३४९	१५
अन्यस्त्यार्यस्य गमे दण्डः	३५०	५
प्रायश्चित्तानभिमुखस्य निर्व्वसनम्	३५०	८
अन्यस्त्यार्यागमे बधः	३५०	११
स्त्रीपुंयोगाख्यम्	३५१	१
स्त्रीपुंसौ स्वमार्गे राज्ञा स्थापनीयौ	३५१	६
अथ प्रकीर्णलक्षणम्	३५१	१३
तत्रापराधविशेषे दण्डः	३५२	४

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
पुरीषादिना दिजे दुष्यन्दण्डः	२५२	१४
सगुनाद्यभक्ष्यदूषणे	२५३	२
विमांसविक्रयादौ अङ्गहीनता	२५३	४
अन्याद्यवर्तिहेमकारमति	२५३	१२
शतुः पादकृतमभुध्यमारणे	२५३	१५
आष्ठत्रराद्युपशेषौ	२५४	५
हिंसनस्थयानेन मारणे	२५४	८
सदुपेक्षायां स्वाग्निनोदण्डः	२५५	३
प्रवीणप्राजकसूत्रे	२५५	८
प्राणिविशेषादण्डविशेषः	२५५	१२
गारक्षौरेति वदन्दण्डः	२५६	३
राजनिन्दानिष्टकरणे	२५६	८
राज्ञः कोषापहरणे बधः	२५७	१
उपकरणानपहारे	२५७	४
आक्षेपस्य न शारीरदण्डः	२५७	८
मृतवस्तु विक्रोहगुरुताडने	२५७	१४
राजासनारोहे	२५७	१५
परनेत्रद्वयभेदेन ज्योतिर्विदा	२५८	१
राजानिष्टादेशे		

३४ ॥ मिताचराव्यवहाराध्यायस्य सूचीपत्रमेतत् ॥

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
ब्राह्मणवेषधारिभूद्रवधे पक्षाः	३५८	४
अन्यायव्यवहारदर्शने दण्डः	३५८	६
साक्षिदोषेण दुर्दृष्टे	३५८	१८
राजानुमत्या दुर्दृष्टे व्यवहारे	३५८	१
निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्त्तने	३५९	७
निर्णीतादिस्थले	३५९	१७
न्यायापेतस्य पुनर्न्याये निवेक्षने	३६०	५
अन्यायगृहीतदण्डधने	३६०	८

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सूची समाप्ता ॥

मिताक्षरा
व्यवहाराध्यायः

श्रीगणेशाय नमः । अभिवेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजा
पालनमपरमो धर्मः । तच्च दुष्टनियममन्तरेण न सम्भवति । दुष्ट
परिज्ञानञ्च न व्यवहारदर्शनेन विन्येति व्यवहारदर्शनमहरहः
कर्त्तव्यमित्युक्तम् ॥

व्यवहारान्स्वयमपश्येत्सभ्यैः परिवृतेन च मिति ॥

सच व्यवहारः कीदृशः कतिविधः कथञ्चेतीति कर्त्तव्यता
कक्षापोनाभिहितस्तदभिधानाय द्वितीयोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

व्यवहारानुपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह । धर्म
शास्त्रानुसारेण क्रीडलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

अन्यविरोधेन स्वात्मसम्बन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा
कश्चिदिदं चेन्न स दीयमिति कथयति । अन्येऽपि तद्विरोधेन

मदीयमिति । तस्यानेकविधत्वं दर्शयति षड्वचनेन । नृप
इति । न चत्रियमात्रस्यायं धर्मः किन्तु प्रजापालनेऽधिकृत
स्यान्यस्यापीति दर्शयति । पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्म
विशेषविधानार्थः । विदद्भिर्वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञै
र्ब्राह्मणैर्न चत्रियादिभिः सहेति तृतीयानिर्द्देशात्तत्त्वमप्रा
धान्यं सहयुक्तेऽप्रधान इति स्मरणात् । अतश्चादर्शनेऽन्यथादर्शने
च राज्ञोदीषेण ब्राह्मणानां ॥

यथाहमनुः । अदण्डान्दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवायदण्ड
यन् । अयमोमहदाप्नोति नरकश्चैव पश्यतीति ॥ धर्मशास्त्रा
नुसारेण नार्थशास्त्रानुसारेण । देशादिसमयधर्मस्यापि धर्म
शास्त्राऽविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वात् पृथगुपादानम् ।
यथाच वक्ष्यति ॥ निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राज्ञा कृतश्च यदिति ॥ क्रोधलोभ
विवर्जित इति । धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभ
विवर्जित इति वचनमादरार्थम् । क्रोधोऽमर्षः । लोभो लिप्सा
तिशयः ॥ १ ॥

किञ्च । श्रुताध्ययनसम्यग्नाः धर्मज्ञाः सत्य
वादिनः । राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च यी
समाः ॥ २ ॥

तु तेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च

सम्यक्नः धर्मज्ञा धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवचन
श्रीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः द्वेषरागादिरहिताः । एव
भूताः सभासदः सभायां संसदि यथासीदन्ति उपविशन्ति
तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययन
सम्यक्नादित्यविशेषेणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव ॥

यथाह कात्यायनः ॥ स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलै
र्दिजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविज्ञारदैरिति ॥
ते च त्रयः कर्त्तव्याः बद्धवचनस्यार्थवत्त्वात् ॥

येस्मिन्देष्टे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रय इति मनुस्मरणाच्च ॥

दृढस्यतिष्ठ ॥ सप्तपञ्च त्रयोवा सभासदोभवन्तीत्याह ॥
लोकवेदश्च धर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोपिवा । यत्रोपविष्टा विप्राः
स्युः सा यज्ञसदृशी सभेति ॥ न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोको
क्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसम्यक्नादित्यादिविशेषणमिति
मन्तव्यम् । तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावा
सम्भवात् । विदङ्गिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च ॥

तथाच कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदाश्च स्पष्टभेदो
दर्शितः ॥ सप्राङ्निवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मत इति ॥ तत्र नियुक्तानां
यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजाऽन्यथाकरोति तदाऽसौ
निवारणीयोन्यथादोषः ॥

उक्तञ्च कात्यायनेन । अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति

सभासदः । तेपि तद्भागिनस्तस्माद्दोधनीयः स तैर्नृपदति ।
अनियुक्तानाम्युनरन्यथाभिधानेऽनभिधानेवा दोषो न तु राशो
ऽनिवारणे ॥

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अत्रुवन्वित्रुव
न्वापिनरो भवति किल्विजेति मनुस्मरणात् ॥ रिपौ मित्रे
चेति चशब्दास्त्रोकरञ्जनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरप्यधिष्ठितं सदः
कर्त्तव्यम् ॥

यथाह कात्यायनः ॥ कुलशीलवयो वृत्तवित्तवद्भिर
भत्सरैः । वणिग्भिः स्वात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितमिति ॥
व्यवहारानूपः पश्येदित्युक्तम् । तत्रानुकल्पमाह ॥ २ ॥

अपश्यता कार्यवशाद्भवहारानूपेण तु । सभ्यैः
सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मावित् ॥ ३ ॥

कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारापश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः
सभ्यैः सह सर्वधर्मावित् सर्वान्धर्मान् शास्त्रोक्तान् सामयिकाञ्च
धर्मान् वेत्ति चित्ते विचारयतीति सर्वधर्माविद्वद्ब्राह्मणो न
क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने । तच्च कात्यायनोक्त
गुणविशिष्टं कुर्यात् ॥

यथाह । दान्तं कुलीनमथ्यस्त्रमनुदेगकरं स्थिरम् । परच

भीरुन्मर्मिष्ठंमुद्युक्तं क्रोधवर्जितमिति ॥ एवमभूतग्राह्याणां
सम्भवे चचियं वैश्यंवा नियुञ्जीत न शूद्रम् ॥

यथाह कात्यायनः ॥ ग्राह्याणोयच्च न स्थासु चैत्रियस्तच्च
योजयेत् । वैश्यंवा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति ॥

नारदेनत्वयमेव मुख्योदर्शितः ॥ धर्मशास्त्रपरस्मृत्य प्राङ्नि
वाकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येद्वावहाराननुक्रमादिति ॥
प्राङ्निवाकमते स्थितः न स्वमते स्थितः । राजा चारचक्षुषा पर
सैन्यमपश्यतीतिवत्तस्य चेयं यौगिकी संज्ञा । अर्थिप्रत्यर्थिनौपृच्छ
तीति प्राट् तयोर्वचनं विरुद्धाविरुद्धञ्च सभ्यैः सह विविनक्ति
विवेचयति वेति विवाकः प्राट्चासौ विवाकश्चेति प्राङ्निवाकः ॥

उक्तञ्च ॥ विवादानुगतमृद्धा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्तत्स्मृतइति ॥ ३ ॥

अपिच । रागाक्तोभाङ्गयादापि स्मृत्यपेतादि
कारिणः । सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याविवादाद्विगुण
न्दमम् ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ताः सभ्यारजसोनिरङ्कुशत्वेन तदभिभूता, रागात्
स्नेहातिशयात् लोभात् लिप्सातिशयात् भयात् संत्रासात्
स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धं आदिशब्दादाचारादपेतं कुर्वन्तः पृथक्

पृथगेकैकज्ञो विवादादिवादपराजयनिमित्ताद्माद्विगुणन्दम
न्दण्ड्याः न पुनर्विवादास्पदीभूताद्वात्तयासति स्त्रीसंयह
णादिषु दण्डाभावप्रसङ्गः। रागलोभभयानामुपादानं रागा
दिष्वेव दिगुणोदमोनाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थं ॥

नच राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यमिति गौतमवचनात् ॥
न ब्राह्मणादण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् ॥

यत्तु षड्विः परिहार्यो राज्ञावध्यश्चावध्यश्चादण्ड्यश्चा
वहिः कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति । तदपि स एव वज्र
श्रुतो भवति । लोकवेदवेदाङ्गविदाकोवाक्येति हासपुराण
कुत्रलस्तदपेक्षस्तदृत्तिरष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु
कर्मस्त्रिभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकैस्त्रिभिर्विनीत इति प्रति
पादितवज्रश्रुतविशयन्न ब्राह्मणमात्रविषयं ॥ व्यवहारविषय
माह ॥ ४ ॥

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवे
दयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

धर्मशास्त्रसमाचारविरुद्धेन मार्गेण परेणाधर्षितोऽभि
भूतो यद्राज्ञे प्राङ्निवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयति चेद्यदि
तदावेद्यमानं व्यवहारपदमिति शोत्तरसंशयहेतुपरामर्श

प्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मकोव्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य
चेदं सामान्यलक्षणं ॥ सच द्विविधः। श्रद्धाभियोगस्तत्त्वाभि-
योगश्चेति ॥

यथाह नारदः। श्रद्धाभियोगस्तु विज्ञेयः श्रद्धातत्त्वाभि-
योगतः। श्रद्धाऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होटाभिदर्शनादिति ॥
होटा लोभं लिङ्गमिति यावत्। तेन दर्शनं साक्षादा दर्शनं
होटाभिदर्शनन्तस्मात्। तत्त्वाभियोगोपि द्विविधः। प्रतिषेधा-
त्मकोविधात्मकश्चेति। यथा भक्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न
प्रयच्छति। चेत्त्रादिकं ममापहरतीति वा ॥

उक्तञ्च कात्यायनेन। न्याय्यं स्वप्नेकृते कर्तुमन्याय्यं वा
करोति यदिति स पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते ॥

यथामनुः। तेषामाद्यमृणादानं निचेपोऽस्त्राभिविक्रयः।
सम्भूयच समुत्थानन्दत्तस्थानपकर्म्मच। वेतनस्यैव चादानं
सम्बिदस्य व्यतिक्रमः। क्रयविक्रयानुषयो विवादः स्त्रामिपालयोः।
सीमाविवादधर्म्मस्य पारुष्ये दण्डवाचिक। स्तेयञ्च साहसञ्चैव
स्त्रीसंग्रहणमेवच। स्त्रीपुन्धर्म्मो विभागश्च द्यूतमाङ्गयएवच।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति ॥ एतान्यपि साध्य-
भेदेन पुनर्वर्जितवृत्तानि ॥

यथाह नारदः। एषामेव प्रभेदेन्यः शतमष्टोत्तरभवेत्।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखोनिगद्यतइति ॥ आवेदयति
चेद्वाञ्छे इत्यनेन स्वयमेवागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्त-
त्पुरुषप्रेरितोवेति दर्शयति ॥

यथा मनुः । नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरयः ।
न च प्रापितमन्येन यमेतार्थं कथञ्चनेति ॥ परैरिति परेषु
पराभ्यामपरैरित्येकस्यैकेन दाभ्यां वज्रभिर्वा व्यवहारोभवतीति
दर्शयति ॥

यत्पुनरेकस्य वज्रभिः सार्द्धं स्तेषाम्येव वजनस्य च । अना
देवो भवेद्दादोधर्मविद्भिर्दाह न दति नारदवचनमद्विषयाध्य
क्षयविषयम् । आवेदयति राज्ञ इत्यनेनैव राज्ञा पृष्टो विनोत
वेष आवेदयेत् । आवेदितञ्च युक्तञ्चेदुद्गादिना तत्प्रत्यर्थ्या
ज्ञानमकल्यादीनां चानाज्ञानमित्याद्यर्थसिद्धिमिति नोक्तं ।
सुत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् ॥

यथा । काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितं । किं कार्यं
ह्यच ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव । केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छे
देवं स भागतं । एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्सम्यैर्ब्राह्मणैः सह । विमृश्य
कार्यं न्याय्यं चेदाज्ञानार्थमतः परं । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं
वा समादिब्रेत् । अकल्याणलक्षणिरविषमस्य क्रियाकुलान् ।
कार्यातिपातिव्यसनि नृपकार्योत्सवाकुलान् । मत्तोन्मत्तप्रम
त्तार्त्तभृत्यान्नाज्ञानयेन्नृपः । न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां
प्रसूतिकां । सर्व्ववर्षोत्तमां कन्यां नाज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः । तद
धीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिष्टागणिकाश्च याः । निष्कुलायाश्च पतिता
क्षासामाज्ञानमिष्यते । कालं देशञ्च विज्ञाय कार्यानाञ्च बला
शम् । अकल्यादीनपि शनैर्यामैराज्ञानयेन्नृपः । ज्ञात्वाभियोगं

येपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याङ्गानयेद्राजा गुरुकार्येष्व
कोपयन्ति । आसेधव्यवस्थाप्यर्थसिद्धैव नारदेनोक्ता ॥

वक्तव्येऽर्थे क्षतिष्ठन्तमुक्तामन्तश्च तद्वचः । आसेधयेद्विवा
दार्थी यावदाङ्गानदर्शनम् । स्थानासेधः कालकृतः प्रवासा
त्कर्त्तव्यस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधोनासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ।
आसेधकालआसिद्धआसेधं योतिवर्जते । स विनेधोन्यथा
कुर्वन्नासेद्धा दण्डभागभवेत् । नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोप
स्रवादिषु । आसिद्धस्तन्परासेधमुक्तामन्तापराप्नुयात् । निर्वेष्टु
कामो रोगार्तोयिष्यचुर्वसने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राज
कार्योद्यतस्तथा । गवाम्प्रचारे गोपालाः शस्त्रावापे हवी
बलाः । शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहइति । आसे
धो राजाज्ञयावरोधः । अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यन्मा सुह
दमेषयिष्यन्ति । नच त परार्थवादिनः ॥

योन भ्राता नच पिता न पुत्रो ननियोगकृतः । परार्थवादी
दण्डः स्याद्व्यवहारेषु विभ्रुवन्निति नारदवचनात् । प्रत्यर्थिनि
मुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीतेकिङ्कुर्यादित्यत आह ॥५॥

प्रत्यर्थिनोऽग्रतोलेख्यं यथावेदितमर्थिना । समा
मासतदर्द्वाहर्नामजात्यादिचिह्नितं ॥ ६ ॥

अर्थतद्व्यर्थः साध्यः । सोऽस्यास्तीत्यर्था । तत्प्रतिपक्षः

प्रत्यर्थीतस्यायतः पुरतोलेखं लेखनीयं । यथा येन प्रकारेण
पूर्वमावेदनकाले आवेदितमथा न पुनरन्यथा अन्यथा
वादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् ॥

अन्यवादी क्रियादेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहृतः
त्रयलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतइति । आवेदनकाल एवा
र्थिवचनस्य लिखितत्वात्पुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह समा
मासेत्यादि । सम्मत्सरमासपक्षतिथिवारदिनार्थिप्रत्यर्थिनाम
ब्राह्मणादिजात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्त्वज्ञा
स्थानवेलाचमालिङ्गादीनि गृह्यन्ते ॥

यथोक्तम् । अथवद्वर्षसंयुक्तम्परिपूर्वमनाकुलं । साध्य
वदाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं
साधनचमम् । सङ्क्षिप्तलिखितार्थञ्च देशकालाविरोधि च ।
वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्या
जात्याकारवयोर्युतं । साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च ।
परात्मपूर्वजानेकराजानामभिरुद्धितं । चमालिङ्गात्मपीडा
वत्कथिताहर्लदायकं । यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते
इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्षइति नार्थान्तरं । आवेदनसमये
कार्यमात्रं लिखितं । प्रत्यर्थिनोऽयतः समामासादिविशिष्टं
लिख्यतइति विशेषः । सम्मत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु
नोपयुज्यते । तथाप्याधिप्रतियहक्रयेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते ॥

आधौ प्रतियहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरेति वचनात् । अर्थ

व्यवहारेपि एकस्मिन्वत्सरे यत्सङ्ख्याकं यद्द्रव्यं यतोयेन गृहीतं
प्रत्यर्पितञ्चेति पुनरन्यस्मिन् वत्सरे तद्द्रव्यं तत्सङ्ख्याकं ततस्तेन
गृहीतं याच्यमानो यदि ब्रूयात्सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितञ्चेति ।
वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितञ्च नास्मिन्वत्सरद्वयपयुज्यते ॥
एवमासाद्यपि ध्याज्यं । देवस्यानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोप
युज्यन्ते ॥

देवस्यैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधि
वासश्च प्रमाणं चेचनाम च ॥ पितृपैतामहस्यैव पूर्वराजानु
कीर्तनं । स्थावरेषु विवादेषु दत्तैतानि निवेशयेदिति स्मर
णात् । देवोमध्यदेशादिः । स्थानम्पाराणस्यादि । सन्निवेशस्त
थैव पूर्वोपरदिग्भिर्भागपरिद्विजसन्निविष्टो गृहचेचादिः ।
जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वादिः । संज्ञा च देवदत्तादिः ।
अधिवासः समीपदेशनिवासी जनः । प्रमाणं निवर्तनादि भूपरि
माणं । चेचाणान्नाम शालिचेत्रं कृष्णभूमः पाण्डुभूम इति ।
पितुः पितामहस्य च नामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषामन्वयाणां राज्ञां
नामकीर्तनञ्चेति । समामासादीनां यस्मिन् व्यवहारे यावदुप
युज्यते तत्र तावदुल्लेखनीयमिति तात्पर्यार्थः । एवमपचलक्षणे
स्थिते पचलक्षणे रहितानामपचवदवभासमानानामपचाभासत्वं
सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक्पचाभासा उक्ता । अन्यैस्तु
स्पष्टार्थमुक्तम् ॥

अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनम् । असाध्यं वा
 विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेदिति । अप्रसिद्धं मदीयं ब्रह्म
 विषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं अस्मद्गृहप्रदीप
 प्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थं अभिधेयरहितं
 कचटतपं जडदगवमित्यादि । निःप्रयोजनं यथायं देवदत्तो
 स्मद्गृहसन्निधौ सुखरमधीत इति । असाध्यं यथा हन्ते देवदत्तेन
 सभृभङ्गमुपहसित इत्यादि । एतत्साधनासम्भवादसाध्यं अल्प
 कालत्वान्न साक्षिसम्भवो लिखितं दूरतोत्पत्तात् न दिव्यमित्या
 दि । विरुद्धं यथा मूकेन ब्रह्म इत्यादि । पुरराज्ञादिविरुद्धं वा ।
 राज्ञा विवर्जितो यस्य यस्य पौरविरोधकत् । राज्ञस्य वा सम
 स्तस्य प्रकृतीनामथैव च । अन्यथा ये पुरया ममहाजनविरो
 धकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिता इति । यत्न
 नेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षेन सिद्धोतीति । तच्च यद्यनेकवस्तुसङ्कीर्णं
 इत्युच्यते तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वा सोरूपकादि
 वापहतमित्येवंविधस्यादुष्टत्वात् । क्षणादानपदब्रह्मरे पक्षा
 भास इति चेत्तदपि न मदीयरूपका अनेन वृद्ध्या गृहीताः
 सुवर्णश्चास्य हस्ते निक्षिप्तं मदीयं चेन्नमपहरति चेत्यादीनां
 पक्षत्वमीयत एव । किन्तु क्रियाभेदाक्रमेण व्यवहारो न युगप
 दित्येतावत् ॥

यथाह कात्यायनः । वज्रप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु
 निश्चितं । कामन्तदपि गृहीयाद्राजा तत्त्वबुभुक्षयति । तस्मादने

कपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षोयुगपन्न सिद्धतीति तस्यार्थः । अर्थियह
णात्युत्रपौत्रादीनां ग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि
नियोगेनैव तदेकार्थत्वाच्चेपात् ॥

अर्थिना सन्नियुक्तोवा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा । योयस्याद्य
विवदते तयोर्जयपराजयावितिसरणात् । नियुक्तजयपरा
जयौ मूलस्वामिनोरेव । एतच्च भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन
लिखित्वा आवापोद्घारेण शोधितं पश्चात्पुत्रे निवेशयेत् ॥

पूर्वपक्षः स्वभावोक्तः प्राङ्निवाकोभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन
फलके ततः पत्रे विशोधितमिति कात्यायनसरणात् । शोध
नञ्चायावदुत्तरदर्शनं कर्त्तव्यं नातः परकर्त्तव्यमन्यथानवस्था
प्रसङ्गात् ॥

अतएवनारदेनोक्तं । शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तर
दर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनम्वेत् । पूर्वपक्ष
मशोधयित्वैव यदोत्तरन्दापयन्ति सभ्यास्तदारागाक्षोभादि
त्युक्तदण्डेन सभ्यान्दण्डयित्वा पुनः प्रतिष्ठापूर्वकं व्यवहारः
प्रवर्त्तनीयोराज्ञेति । एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्त्तव्य
मित्यत आह ॥

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ॥

श्रुतोभाषार्थाद्येन प्रत्यर्थिनामैव श्रुतार्थस्तस्योत्तरमूर्वपक्ष

दुत्तरञ्च भवतीति उत्तरं लेख्यं लेखनीयम् । पूर्वावेदकक्षा
र्थिनः समीपे उत्तरञ्च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणस्तदुच्यते ।
यथाह । पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्या
गम्यमित्येतदुत्तरन्तदिदोविदुरिति । पक्षस्य व्यापकमिवा
करणसमर्थं । सारं न्याय्यं न्यायादनपेतं । असन्दिग्धं सन्देह
रहितं । अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धं । अव्याख्यागम्यं अप्रसिद्ध
पदयोगेन दुस्सिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन वा । अन्य
देशभाषाभिधानेन वा यद्वाख्येयार्थकं भवति तत्तदुत्तरम् ।
तच्चतुर्विधं । मन्मतिपत्तिर्निश्चया प्रत्यवस्कन्दनपूर्वन्त्याययेति ॥

यथाह कात्यायनः । सत्यं मिथोत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दन
नया । पूर्वन्त्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति । तच्च
सत्योत्तरं यथारूपकज्ञतस्मान्न्यन्वारयतीत्युक्ते सत्यन्वारया
मीति ॥

यथाह । साध्यस्य सत्यवचनमन्तिपत्तिरुदाहृतेति ॥
मिथोत्तरन्तुनाहन्वारयामीति ॥

तथाच कात्यायनः । अभियुक्तोभियोगस्य यदि कुर्यादप
ऋवम् । मिथ्या तत्तु विजानोयादुत्तरं व्यवहारतइति । तच्च
मिथोत्तरञ्चतुर्विधम् । मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तच्च न
सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्कालइति मिथ्या चतुर्विधमिति ।
प्रत्यवस्कन्दनन्नाम सत्यं गृहीतमतिदत्तमतिग्रहणम्
मितिवा ॥

यद्याह नाददः । अर्थिना लेखितोद्योर्थः प्रत्यर्थी यदि
तन्तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्तुन्दनं स्मृतमिति । प्राङ्गु
द्योत्तरन्तु । यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभि
युक्तस्तु तत्र चायं व्यवचारमार्गेण पराजितइति ॥

उक्तञ्च कात्यायनेन । आचारेणावसम्नोपि पुनर्लेखयते
यदि । सोभिधेयोजितः पूर्वप्राङ्गुयस्य स उच्यतइति । एव
मुत्तरलक्षणेऽस्त्रिते उत्तर लक्षणरहितानां उत्तरवदवभाष
मानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं स्पष्टीकृतञ्च ॥

स्मृत्यन्तरे । सन्दिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पचै
कदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत् । यद्वास्तपदमव्यापि निगू
ढार्थन्तथाकुलं । व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय
इति । तत्र सन्दिग्धम् । सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते
सत्यं गृहीतम् । सुवर्णशतमापशतञ्चेति प्रकृतादन्यत् ।
यथा सुवर्णशताद्यभियोगे पणशतन्वारयामीति । अत्यल्पं
सुवर्णशताभियोगे पञ्चधारयामीति । अतिभूरिसुवर्णशता
भियोगे द्विशतन्वारयामीति । पचैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्रा
द्यभियोगे हिरण्यं गृहीतन्नान्यदिति व्यस्तपदम् । ऋणादाना
भियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अने
नाहन्ताडितइति अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि ।
पथा मध्यदेशे वाराणस्यामूर्वस्थान्दिशि चेचमनेनापहत
मिति पूर्वपक्षे लिखिते चेचमपहतमिति । निगूढार्थं यथा सुव

श्रुताभियोगे किमहमेवास्मैधारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राप्ति-
 नाकः सम्भोवार्थीवान्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थः ।
 आकुलमूर्ख्यापरविरुद्धम् यथा सुवर्णश्रुताभियोगे कृते सत्यं
 गृहीतन्नधारयामीति । व्याख्यागम्यं । दुस्सिष्टविभक्तिसमासा-
 ध्याहाराभिधानेन अन्यदेशभाषाभिधानेनवा । यथा सुवर्ण-
 श्रुतविषये पितृणामभियोगे गृहीतश्रुतस्य वचनात्सुवर्णानां
 मितुर्नजानामीति । अत्र गृहीतश्रुतस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां
 श्रुतं गृहीतमिति न जानामीति असारम् । न्यायविरुद्धम् ।
 यथा सुवर्णश्रुतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूल-
 मिति अभियोगे सत्यं वृद्धिर्दत्ता नमूलं गृहीतमिति । उत्तर-
 मित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करोनिरस्तः ॥

यथाह कात्यायनः । पचैकदेशे यत्सत्यमेकदेशेच कारणं
 मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरमिति । अनुत्तरत्वेच
 कारणन्तेनैवोक्तं । नचैकस्मिन्निवादेतु क्रिया स्यादादिनोर्दयोः ।
 नचार्थसिद्धिरुभयोर्नचैकत्र क्रियादयमिति । मिथ्याकारणे
 उत्तरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्दयोरपि क्रिया प्राप्नोति । मिथ्या
 क्रियापूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनीति स्मरणात् । तदुभयमे-
 कस्मिन् व्यवहारे विरुद्धं । यथा सुवर्णश्रुतं रूपकश्रुतंचानेन
 गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं नगृहीतं रूपकश्रुतं गृहीतं प्रति
 दत्तञ्चेति कारणप्राप्तायसङ्करेतु प्रत्यर्थिनएवक्रियादयं ।
 प्राप्तायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियामिति । यथा

सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति ।
अथ च प्राङ्ग्याये अवपत्रेण वा प्राङ्ग्यायदन्निभिर्भा भावधि
तथ्यम् । कारणोत्तरेतु साक्षिलीख्यादिभिर्भावधितव्यमिति
विरोधः । एवमुत्तरचन्यायसङ्करेपि द्रष्टव्यम् । यथानेन सुवर्णं
रूपकशतम्स्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं
प्रतिदत्तञ्च रूपकशतम् न गृहीतम्स्त्राविषये पूर्व्वन्यायेन परा
जित इति । एवञ्चतुस्तुङ्करेपि । एतेषाञ्चानुत्तरत्वं यौगपद्येन ।
तस्य तस्यांश्च तेन तेन विनासिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रम
सार्थिनः प्रत्यर्थिनः सम्मानाच्चेष्टया भवति यत्र पुनरभयोः
सङ्करे यस्य प्रभूतार्थविषयत्वन्तत्क्रियोपादानेन पूर्व्वव्यवहारः
प्रवर्त्तयितव्यः पश्चादस्यविषयोत्तरोपादानेन व्यवहारो
द्रष्टव्यः । यत्र च सन्नतिपक्षेत्तरान्तरस्य सङ्करस्योत्तरा
न्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । सन्नतिपक्षौ क्रियाभावात् ॥

यथा हारीतेन । मिथ्योत्तरकारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।
सत्यम्वापि सहान्येन तत्रयाञ्च किमुत्तरमित्युक्तोक्तं ॥

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्रवाच्यात्क्रियाफलं । उत्तरान्तर
तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोन्यथा । सङ्कीर्णं भवतीति शेषः शेषायेचया
ऐच्छिकः क्रमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथानेन सुवर्णं रूपक
शतम्स्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं
रूपकशतञ्च न गृहीतम्स्त्राणितु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति
अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं

व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः । पञ्चादस्त्वविषयोव्यवहारः । एष
 मिथ्याप्राज्ञायायसङ्करे कारणप्राज्ञायायसङ्करे च धोऽजनीयम् ।
 तथा तस्मिन्नेवाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकश्चतस्रं गृहीतन्दा
 स्मामि वस्त्राणितु न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा ।
 वस्त्रविषये पूर्व्वपराजित इति चोत्तरे सत्यतिपत्तेर्भरिविषय
 त्वेपि तत्र क्रियाभावमिथ्याद्युत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रव
 र्त्तयितव्यः । यच्चतु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृतस्त्वपक्षव्यापित्वं ।
 यथा शृङ्गग्राहिकतया कश्चिददति इत्यङ्गैर्मदीया अमुक
 स्मिन्काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति । अन्यस्तु मिथ्यैतदेतत्प्र
 दर्शितकालात्पूर्व्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जातावेति वदति ।
 इदन्तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरम् । नापि मिथ्यैव
 कारणोपन्यासात् । नापि कारणम् एकदेशस्याभ्युपगमाभावात्
 तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्रच प्रतिवादिनः क्रिया॥
 कारणे प्रतिवादिनीति वचनात् । ननु मिथ्याक्रिया पूर्व्ववाद
 इति वादिनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्य शुद्धमिथ्याविषय
 त्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषय
 अभवति नैतत् । सर्व्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरित
 रूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात्प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रति
 ज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वं यथा सत्यं
 रूपकश्चतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वात् । प्रकृतोदाह
 रणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमोनास्तीति विशेषः ॥

एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम् । मिथ्याकारणयोर्वापि याज्ञं
कारणमुत्तरमिति यच्च मिथ्याप्राज्ञाययोः पक्षव्यापित्वं यथा
रूपकज्ञतं धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतदस्मिन्नर्थे पूर्वमयं मया
पराजित इति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया ॥ प्राज्ञाय
कारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिष्टे क्रियामिति वचनाच्छुद्धस्य
प्राज्ञायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात्सम्यतिपक्षेऽपि साध्यत्वे
नोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणादेवो
त्तरत्वं । यदा तु कारणप्राज्ञायसङ्करः यथा ज्ञतमनेन
गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति
एतस्मिन्नेवार्थे प्राज्ञायेनायमपराजित इति । तच्च प्रतिवादिनो
यथारुचोति न कचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रिया
प्रसङ्ग इति निर्णयः । एवमुत्तरे पक्षे निवेशिते साध्यसिद्धेः साध
नायत्तत्वात्साधननिर्द्देशं कः कुर्यादित्यपेक्षित आह ॥ ६ ॥

ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

तत उत्तरानन्तरमर्थी साध्यवान्सद्य एवानन्तरमेव लेख
येत् । प्रतिज्ञातः साध्यः सत्सावर्थस्येति प्रतिज्ञातार्थस्य
साधनं साध्यते ऽनेनेति साधनम्यमाणं । अत्र सद्यो लेखयेदिति
वदतोत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृतमिति गम्यते ।

तद्योत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थो प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेख्ये
 दिति वदता यस्मै साध्यमस्ति सप्रतिज्ञातार्थसाधनं लेख्ये
 दित्युक्तमतस्य प्राज्ञाद्योत्तरे प्राज्ञाद्यस्यैव साध्यमात्रत्यर्थे
 वार्थो ज्ञातइति । सएव साधनं निर्दिष्टेत्कारणोत्तरेपि
 कारणस्यैव साध्यत्वात् । कारणवाद्येवार्थोति सएव लेख्येत् ।
 मिथ्योत्तरेतु पूर्ववाद्येवार्थोति सएवसाधनं निर्दिष्टेत् तथार्थो
 लेख्येदिति वदतार्थेव लेख्येन्नान्यदित्युक्तम् । अतस्य सप्रत्यु
 त्तरे साध्याभावेन भाषोत्तरवादिनोर्दयोरप्यर्थित्वाभावा
 दसाधननिर्देष्टव्यमस्तीति तावदेव व्यवहारः समाप्यतइति
 गम्यते ॥

एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम् । प्राज्ञाद्यकारणोक्तौ तु
 प्रत्यर्थी निर्दिष्टेत्क्रियां । मिथ्योक्तौ पूर्ववादीतु प्रतिपत्तौ न
 साभवेदिति । ततः किमित्यत आह ॥ ७ ॥

तस्मिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमानलिखितसाध्यादि
 लक्षणस्यसिद्धौ निवृत्तौ सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणायाप्नोति ।
 अतोस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरे साधनासिद्धौ विपरीत
 साध्यस्य सिद्धिर्नराजयलक्षणां प्राप्नोतीति सम्बन्धः । एवं
 व्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति ॥

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेशपदर्शितः ॥ ८ ॥

व्यवहारानृपः पश्येदित्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्युक्तुष्या
चतुरंशकल्पनया विवादेषु चणादानादिषूपदर्शितोऽवर्णितः ।
तच्च प्रत्यर्थिनोऽयतोऽस्त्विति भाषापादः प्रथमः । अतार्थ
सोऽन्तरं लेख्यमित्युत्तरपादोऽद्वितीयः । ततोऽर्थं लेखयेत्सद्य
इति क्रियापादस्तृतीयः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्य
सिद्धिपादश्चतुर्थः ।

यथोक्तम् । परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्यान्वायाद्व्यवस्थानं व्यवहारउदाहृतः । भाषोत्तरक्रिया
साध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । अक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभि
धीयतइति । सम्प्रतिपत्युत्तरेतु साधनानिर्देशाद्भाषार्थस्या
साध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विषात्त्वमेव ।
उत्तराभिधानानन्तरं सम्भानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया
स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यव
हारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहार
पादत्वमिति स्मितम् । इति व्यवहारमाहका ॥

एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमाहकामभिधाया
धुना क्वचित् व्यवहारविशेषे कञ्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह ॥ ८ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।
अभियुक्तञ्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिन्नयेत् ॥ ९ ॥

अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधस्तमभियोगमनिस्तीर्य
 पश्यत्येनमभियोक्तारन्न प्रत्यभियोजयेदपराधेन न संयो
 जयेत् यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनमत्यभियोगरूपन्तथापि स्वाप
 राधपरिहारात्मकत्वान्नान्य प्रतिषेधस्य विषयः । अतः स्वाभि
 योगानुपदर्शनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायन्निषेधः । इदमत्य
 र्थिनमधिकृत्योक्तमर्थेन अत्याह अभियुक्तञ्च नान्येनेति । अन्ये
 नाभियुक्तमनिस्तीर्णमभियोगमर्थी नाभियोजयेत् किञ्च उक्तमा
 वेदनसमये यदुक्तन्तद्विप्रकृतिं विरुद्धभावनं नयेन्न प्रापयेत् ।
 एतदुक्तमभवति यदस्तु येन रूपेणावेदनसमये निरूपितं तदस्तु
 तथैव भाषाकालेपि लेखनीयन्नान्यथेति । ननु प्रत्यर्थिनोऽयतो
 लेख्यं यथावेदितमर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तम् किमर्थमुनरुच्यते नोक्त
 विप्रकृतिन्नयेदिति । उच्यते । यथावेदितमर्थिनेत्यनेनावेदन
 समये यदस्तु निवेदितन्तदेव भाषासमयेपि लेखनीयमेकस्मि
 न्नपि पदेन वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । यथानेन रूपकशतं दृष्ट्वा
 गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसन्निधौ भाषासमये
 वस्त्वशतं दृष्ट्वा गृहीतमिति न वक्तव्यम् । तथासति पदान्तरा
 गमनेऽपि वस्त्वन्तरगमनाद्धीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । नोक्तं
 विप्रकृतिं नयेदित्यनेनैकवस्तुत्वेपि पदान्तरगमनं निषिध्यते
 यथारूपकशतं दृष्ट्वा गृहीत्वा यन्नप्रयच्छतीति आदावावेदन
 समयेऽभिधाय भाषाकाले रूपकशतं बलादपहृतवानिति ।

तत्र वस्त्वन्तरगमनत्रिसिद्धमिदं पदान्तरगमनत्रिषिध्यत
इति न पौनरुक्त्यम् । एतदेव स्पष्टीकृतम् नारदेन ॥

पूर्ववादमपरित्यज्य चोन्यमात्मनते पुनः । पदसंक्रमणा
रञ्जयेहीनवादी स वै नरइति । हीनवादी दण्डोभवति न
प्रकृतादर्थोद्धीयते । अतः प्रत्यर्थिनोद्यिनस्य प्रमादपरिहृ
रार्थेवायमभियोगमनिस्तीर्येत्याद्युपदेशेन प्रकृतार्थसिध्य
सिद्धिविषयः । अतएव वक्ष्यति । क्लृप्तिरस्य भूतेन व्यवहारा
ज्ञयेन्नृपइति । एतच्चार्थव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्युकृते तु व्यव
हारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्धीयतएव ॥

यथाह नारदः । सर्व्वेव्यर्थविवादेषु वाक्कलेनावसीदति ।
परस्त्रीभूमृणादाने ग्राह्योप्यर्थान्न हीयतइति । अस्यार्थः ।
सर्व्वेव्यर्थविवादेषु न मन्युयुक्तेषु वाक्कले प्रमादाभिधानेपि
नावसीदति न पराजीयते । न प्रकृतार्थोद्धीयतइत्यर्थः ।
अत्रोदाहरणमपरस्त्रीत्यादि । परस्त्रीभूमृणादाने प्रमादाभि
धानेन दण्डोपि यथा प्रकृतादप्यर्थान्न हीयते । एवं सर्व्वेव्यर्थ
विवादेष्विति । अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभि
धानेन प्रकृतादप्यर्थोद्धीयतइतिगम्यते । यथाहमनेन शिरसि
पादेन ताडितइत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले हस्तेन
ताडितइति वदन्नकेवलं दण्डः पराजीयते च । अभियोगम
निस्तीर्य्येनैनमत्यभियोजयेदित्यस्यापवादमाह ॥ ६ ॥

कुर्यात्प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विषग्रस्तादि
निमित्तप्राणव्यापादनादिषु । प्रत्यभियोगसम्भवे स्वाभियोग
मनिस्तीर्याप्यभियोक्तारम्यप्रत्यभियोजयेत् । नन्वापि पूर्वपक्षा
नुपमर्दनरूपत्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञातान्तरत्वे
युगपद्वयवहारासम्भवः समानः । सत्यं । नात्र युगपद्वयवहाराय
प्रत्यभियोगोपदेशः । अपितु न्यूनदण्डप्राप्तयेऽधिकदण्डनिवृत्त
येवा । तथाहि । अनेनाहन्ताडितः सप्तावेत्यभियोगे पूर्वमह
मनेन ताडितः सप्तावेति प्रत्यभियोगेदण्डाल्पत्वं ॥

यथा नारदः । पर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्वात्मदोषभाक् ।
पश्चाद्यः शोष्यसत्कारी पूर्व्वेतु विनयोगुरुरिति । यदातु
पुनर्युगपदुभयोस्ताडनादिप्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिः ।
पारुष्ये साहसेवापि युगपत्सम्प्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत
विनयः स्वात्ममस्तयोरिति । एवं सति युगपद्वयवहारप्रवृत्त्य
सम्भवेपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवानुष्णादिषु तु निरर्थक
एव । अर्थिप्रत्यर्थिनेर्विधिमुक्त्वा ससभ्यस्य सभापतेः कर्त्तव्य
माह ॥

उभयोः प्रतिभूयर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कर्त्तव्येषु विनाशेषु निर्णयस्य कार्यं
कार्यनिर्णयः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कार्यमवश्यं पूर्वं
निर्णयतः निर्णयस्य च कार्यं साधितधनदानमददानञ्च तस्मि
न्मनर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्यं तद्भवतीति प्रतिभूर्याहः
सबभ्येन सभापतिना । तस्यावस्थवे अर्थिप्रत्यर्थिनोरक्षणे पुरश्चा
नियोक्तव्यास्तेभ्यश्च ताभ्यामतिदिनस्तेनन्देयम् ॥

यथाह कात्यायनः । अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्यथोऽप्यह
वादिनः । रक्षितोऽहोदिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनमिति ।
अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्यं सबभ्येन सभापतिना प्रतिभूर्याह
इत्युक्तम् । विनामिर्णयकार्यं चस्मिन् प्रतिभूर्नृक्षतइत्यपेक्षित
आह ॥ १० ॥

निष्कवे भावितोदद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।
मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वचेत् ॥ ११ ॥

अर्थिना निवेदितस्याभिधीगस्य प्रत्यर्थिनापक्षवे कृते यदा
अर्थिना साक्षादिभिर्भावितोऽंगीकारितः । प्रत्यर्थी तदा दद्या
द्धनमकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममपक्षापदण्डं । अथार्थी भाव
यितुमशक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जातइत्यभियोगा
दभियुक्तधनाद्विगुणं धनमदद्याद्राज्ञे प्राज्ञपात्रे प्रत्यवस्कन्दने

घ

चेदमेव योजनीयम् । तच्चार्येवापन्नववादी प्रत्यर्थिना भाविते
 राज्ञे प्रकृतमाधितधनसमं दण्डं दद्यादथ प्रत्यर्थी प्राङ्गणाय
 कारणं भावितुञ्ज शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे
 द्विगुणन्धनन्दद्यादर्थिने च प्रकृतन्धनं संप्रतिपत्युत्तरेतु दण्डा
 भावएव । एतच्छर्णादानविषयएव । पदान्तरेषु तत्र तत्र
 दण्डाभिधानादधनव्यवहारेष्वस्यासम्भवाच्च न सर्वविषयत्वं ।
 राज्ञाऽधर्मर्षिकोदायइत्यशर्णादानविषयत्वेपि तत्रैव विश्लेषं
 वक्ष्यामः । एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयम् ।
 कथमभियोगस्य निष्कवेऽभियुक्तेन कृते यद्यभियोक्ता साक्षादि
 मिर्भावितोऽभियुक्तस्तदा तत्समन्तत्र प्रतिपदोक्तमेव चशब्दो
 ऽवधारणे । धनन्दण्डन्दद्याद्राज्जइत्यनुवादः । अद्याभियोक्ता
 अभियोगस्यावयितुञ्ज शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिप
 दोक्तधनन्दण्डं द्विगुणन्दद्यादिति विधीयते । अत्रापि प्राङ्गणाय
 प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनीयम् । ततोर्थी लेखयेत्सद्यः
 प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति वदतोत्तरपादलेखने कालप्रतीक्षणं
 दर्शितम् । अत्रापवादमाह ॥ ११ ॥

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्पये स्त्रियाम् ।
 विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

साहसम्विषमस्त्रादिनिमित्तप्राणिव्यापादनादि । स्तेय

धैर्यं । पारस्वन्मादण्डपादयन्मह्यमाणसंक्षणम् । गौर्दोग्नी
अभिज्ञापः पातकाभियोगः । अत्ययः प्राणधनातिपातस्य
स्निन्दैकवद्भावादेकवचनं स्त्रियां कुलस्त्रियाम् । दास्याञ्च
कुलस्त्रियाञ्चारिचविवादे दास्यां स्वप्नविवादेक विवादये
दुत्तरन्दापयेत्यद्यएव । न कालप्रतिक्षणं कुर्यात् । अन्यत्र
विवादान्तरेषु कालः उत्तरदानकालः । इच्छया अर्थि
प्रत्यर्थिसम्भ्रमभापतीनां स्मृतउक्तः दुष्टसंक्षणमाह ॥१२॥

देशादेशान्तरं याति सृक्षिणी परिलेदि च ।
खलाटं सिद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥

परिशुध्यत्स्वलदाक्योविरुद्धं बद्धभाषते ।
वाक्कक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ १४ ॥

स्वभावाद्विहतिः कच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगेऽय साध्येवा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

मनोवाक्कायकर्मभिः यः स्वभावादेव न भयादिनिमित्ता
द्विहतिभिकारं याति गच्छति असौ अभियोगे साध्येवा दुष्टः
परिकीर्तितः । ताम्विहतिभिर्भज्य दर्शयति । देशादेशान्तरं
याति न कश्चिदवतिष्ठते । सृक्षिणी ओष्ठपर्यन्तौ परिलेदि
जिह्वायेष घटयति इति कर्मणोविहतिः । अस्य खलाटं

स्त्रियते खेदविन्दितभावति । परिशुष्यत् स्वलक्ष्मणः परि
 शुष्यत्सगद्गदं स्वलक्ष्मणं वाक्यं धर्यासौ तथोक्तः विरुद्धं
 भूमीपरविरुद्धम् । यज्जभाषते इति वाचो विकृतिः परोक्ता
 भाषं प्रतिवचनदानेन न पूजयति चक्षुर्वा प्रतिधीक्षणे न पूजय
 तीति मनसोविकृतेर्लिङ्गम् । तथा श्रीष्टौ निर्भुजति वक्रयती
 त्यपि कायस्य विकृतिः । एतच्च दोषसम्भावनमात्रमुच्यते । न
 दोषनिश्चयाच्च स्वाभाविकनैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्घा
 तत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिर्विवेकमतिपद्येत तथापि न
 पराजयनिमित्तं कार्य्यभवति । नहि मरिचतोऽलिङ्गदर्शनेन
 मृतकार्य्यं कुर्वन्नेवमस्यपराजयोभविष्यतीति लिङ्गादेव
 गतेपिनपराजयनिमित्तकार्य्यप्रसङ्गः ॥ १५ ॥

किञ्च । सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रोऽयः साधयेद्यच्च
 निष्पत्तेत् । नचाहृतोवदेत्किञ्चिद्दीनोदरस्य स
 स्मृतः ॥ १६ ॥

सन्दिग्धमर्थमथमर्थवानङ्गीकृतमेव थः स्वतन्त्रः साधन
 निरपेक्षः साधयत्यावेधादिना य होनोदरस्य भवति । य इ
 त्ययं यमतिपन्नसाधनेन वा साधितं याच्यमानोनिष्पत्तेत्यस्य
 चेत् यस्याभिसुक्तो चाहृतः सदसि न किञ्चिददति सोपिहीनो

दृष्ट्वा स्मृतदति सम्बध्यते । अभियोमेव सास्त्रेवा दुष्टः स
परिकीर्तित इति प्रस्तुतत्वाद्भीनपरिज्ञानमात्रमेव माभूदिति
दृष्ट्वाऽप्यनम् । दृष्ट्वाऽपि सास्त्रोपार्थाच्च हीनतद्वत्त्वाद्
हीनत्वदर्शनाद् न तस्माभूदिति हीनग्रहणम् ॥ अथ यच्च द्वावपि
युगपद्वर्त्ताधिकरणस्यात्रो भाषावादिनौ । तद्यथा कश्चित्प्रति
ग्रहेण चेन्न सन्ध्या कश्चित्कासमुपभुज्येत कार्यवशात्सकुटुम्बो
देशान्तरजगतः । अन्योपि तदेव चेन्नप्रतिग्रहेण सन्ध्या कश्चि
त्कासमुपभुज्य देशान्तरजगतः ततोद्वावपियुगपदागत्य मदीय
मिदं चेन्नमिति वरस्वरं विवदजानौ धर्माधिकरणस्यात्रो तच्च
कस्य क्रियेत्याकाङ्क्षित आह ॥ १६ ॥

साक्षिषूभयतः सत्सुसाक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतउभयोरपि वादिनोः साक्षिषु सम्भवत्सु साक्षिणः
पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले मया गृहीतमुपभुक्तमिति योवद
त्यसौ पूर्ववादी न पुनर्यः पूर्वन्निवेदयति तस्य साक्षिणः
प्रष्टव्या यदा सत्यमेव वदति सत्यमनेन पूर्वं गृहीतमुपभुक्त
मिति । किन्तु राज्ञा इदमेव चेन्नमस्मादेव क्रयेण सन्ध्या मस्य
न्दत्तमन्यन वा प्रतिग्रहेण सन्ध्या मस्यन्दत्तमिति तच्च पूर्व

पक्षोऽसाध्यतया अधरीभूतसस्मिन्पूर्वपक्षे ऽधरीभूते भवन्त्यु-
त्तरवादिनः । उत्तरकालमृतिगृहीतमुपभुक्तश्चेति वादिनः
साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्यो-
त्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति । प्राङ्ग्राह्यकारणोक्तौ पूर्व-
पक्षे ऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानम-
युक्तम् । अस्यार्थस्तत्तोर्यो लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधन-
मित्यनेनोक्तात्पुनरुक्तिप्रसंगात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतस्मा-
ददेन । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनः । प्राङ्ग्राह्य-
विधिसिद्धौ तु अयपत्रं क्रिया भवेदित्युक्ता इयोर्विवदतोरर्थे
इयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्यस्तस्य साक्षिण-
इति वदता । एतस्य सर्वव्यवहारविलक्षणताङ्गेदेनोपन्यासः
॥ १७ ॥

अपि च । सपणश्चेदिवादः स्यात्तत्र हीनन्तु-
दापयेत् । दण्डश्च सपणश्चैव धनिने धनमेव
च ॥ १८ ॥

यदि विवादो व्यवहारः सपणः । पणनम्यणः तेन सह
वर्त्तत इति सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन्सपणे व्यवहारे हीनं
पराजितमूर्ध्वोक्तदण्डं खलतश्च पणं राज्ञोऽर्थिने च विवादा-

स्पदीमूतम्भनन्दापयेद्राजा । यत्र पुनरेकः कोपावेभवशाद्य
 चहमच पराजितोभवामि तदा पणव्रतन्दास्यामीति प्रति
 जानीते अन्यस्तु न किञ्चित्प्रतिजानीते तत्रापि व्यवहारः प्रव
 र्तते । तस्मिंश्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावादी बहिर्हीयते तदा
 स एव सपणन्दण्डन्दायः । अन्यस्तु पराजितोदण्डन्दायोऽन
 पणं स्वपणं चेति विशेषोपादानात् । यत्र त्वेकः व्रतमन्यस्तु
 पञ्चाशतम्प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वव्रतमेवपणन्दायैः ।
 सपणश्चेदिवाहः स्यादितिवदतापणरहितोपि विवादोदर्शित
 इति ॥ १८ ॥

किञ्च । क्लृप्तिरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेनृपः ।
 भूतमप्यनपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

क्लृप्तं प्रमादाभिहितन्निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानु
 सरणेन व्यवहारान्नयेदन्तं नृपः । यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि
 अनुपन्यस्तुमनभिहितं हीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतो
 व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः तस्माद्भूतानु सरणं कर्त्तव्यम् ।
 यथार्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा ससभ्येन सभापतिना
 यतितव्यं सामादिभिरुपायैस्तथा सति साक्ष्यादिनिरपेक्षेणैव
 निर्णयोभवतीति अथ सर्वथापि । भूतानुसरणं न शक्यते कर्त्तु
 म् तथासति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः यथोक्तं ॥

भूतच्छलानुसारित्वादिगतिः समुदाहृता । भूतक
त्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाभिहितच्छलमिति तच्च भूतानुसारीत्यव
हारोमुक्तः छलानुसारीत्यनुक्तस्य साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहार
निर्णये कदाचिदस्त्वनुसरणं भवति कदाचिन्नभवति । साक्षा
दीनां व्यभिचारस्यापि सम्भवात् । भूतमप्यनुपन्यसं हीयतेत्यव
हारतद्वत्त्वोदाहरणमाह ॥ १६ ॥

निष्कृते लिखितञ्चैकमेकदेशविभावितः । दाप्यः
सर्व्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

नैकमनेकं सुवर्णं रजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना
प्रत्यर्थी यदि सर्व्वमेव निष्कृते अपजानीते तदार्थिनैकदेशे
हिरण्ये साक्षादिभिः प्रत्यर्थीभावितोक्तीकारितः सर्व्वं रजता
द्यर्थं पूर्व्वलिखितन्दाप्यार्थिने नृपेण न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः पूर्व्व
भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिनापूर्व्वं मया विस्मृतइति
निवेद्यमानो न ग्राह्योनादर्त्तव्योनृपेण । एतच्च न केवलं वाच
निकमेकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वसम्भवात् । अर्थिनश्चैकदेशे
सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेपि सत्यवादित्वसम्भवात् ।
एवं तर्क्तापरनामसम्भावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगी
श्वरवचनतः सर्व्वं दापनीयम् नृपेण इति निर्णयः । एवञ्च

तर्कवाक्यानुसरणेन निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोन्यथात्वेपि व्यवहारदर्शनाच्च दोषः तथाच ॥

गौतमोन्यायाधिगमे तर्कोभ्युपायस्तेनाभ्युक्तं यथास्थानञ्च मयेदित्युक्त्वा तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यावित्युपसंहरति । न चैकदेशविभावितो नुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते । एकदेशविभावितो नृपेण सर्व्वन्दाप्यदतिवचनात् ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तम् । अनेकार्थाभियोगेपि यावत्संसाधयेद्भूमी । साक्षिभिस्तावदेवावौ सभते साधितम्बनमिति तत्पुत्रादिदेयपित्राद्युपविषयम् । तच्च हि बह्वनर्थानभिद्युक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिबदन् । निष्कृतावादी न भवतीत्येकदेशविभावितोपि न कश्चित्सत्यवादीति निरुक्ते, लिखितसैकमिति शास्त्रान्तर्गता न प्रवर्त्तते । निष्कृताभावादपेक्षिततर्काभावाच्च । अनेकार्थाभियोगेपीति कात्यायनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं निष्कृतेोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्त्तते । ननु चण्डालादिषु विवादेषु स्त्रिरप्रायेषु निश्चितं । अने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यन्नसिध्यतीतिवदता कात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे विभाविते अधिकेवाभाविते साध्यं सर्व्वमेव न सिध्यतीत्युक्तं । तथा सत्येकदेश भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्तप्रादुच्यते । लिखितसर्व्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभिधाने च कृतस्य मेव साध्यं न सिध्यतीति तत्सार्थस्तथापि निश्चितम्ब सिध्यतीति

वचनात्पूर्ववत् संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्येव हस्तं
निरस्येति नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयाप
दिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेपि साधिते हस्तसाध्यसिद्धिर्भवत्येव ।
तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च ॥

साध्यार्थाग्नेपिगदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् । स्त्रीसङ्गे साहसे
चैतर्था यत्साध्यं परिकीर्तितं । ननु निष्कृते लिखितत्रैकमितीयं
स्मृतिः तथानेकार्थाभियोगेपीतीयमपि स्मृतिरेव तत्रानयोः
स्मृत्योः परस्परविरोधे सतीतरेतरबाधनादप्रामाण्यद्वयमात्र
भवति विषयव्यवस्था किमित्याश्रीयत इत्यत आह ॥ २० ॥

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।

यत्र स्मृत्योः परस्परतोविरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय
विषयव्यवस्थास्थापनादावुत्सर्गापवादादिलक्षणेन्यायो बलवा
न्समर्थः । सच न्यायः कुतः प्रत्येतव्य इत्यत आह । व्यवहारत
इति । व्यवहारादुद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणादव
गम्यते । अतस्तु प्रकृतोदाहरणेपि विषयव्यवस्थैव युक्त एव मन्य
चापि विषयव्यवस्थाविकल्पादिर्यथा सम्भवं द्योत्यं । एवं सर्वत्र
प्रसङ्गेऽपवादमाह ॥

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्ब्रह्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवोन्नतसाक्ष्यार्थशास्त्रस्य निरस्त
त्वाद्धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विव
क्षितं । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रसमृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्म
शास्त्रं बलवत् । इतिस्थितिर्मर्यादा । यद्यपि समानकर्तृकतया
अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतोविशेषोनास्ति तथापि
प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बल
वदित्यभिप्रायः धर्मस्य चाप्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितन्तस्माद्धर्म
शास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाधएव । न विषय
व्यवस्था नापि विकल्पः किमनोदाहरणं । न तावत् ॥

गुरुन्मा वालवृद्धौवा ब्राह्मणन्मा वज्रश्रुतं । आततायिन
मायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषोऽनु
र्भवति कश्चन । प्रच्छन्मा प्रकाशन्मा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ।
तथा । आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्त
ज्जिघांसीयान् तेन ब्रह्महा भवेत् इत्याद्यर्थशास्त्रं ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमायाकामतोदिजं । कामतोब्राह्मण
वधे निष्कृतिर्न विधीयतइत्यादि धर्मशास्त्रन्तयोर्विरोधे धर्म
शास्त्रं बलवदित्युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वासम्भवेन विरो
धाभावान्न बलाबलचिन्ता अवतरति । तथाहि । शस्त्रं
दिजातिभिर्याज्ञान्धर्मोयत्रोपहृतइत्युपक्रम्यात्मनस्य परि
चाणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युपपन्नौ च धर्मोण प्रव्र
दुष्यतीत्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानाञ्च रक्षणे

युद्धे च स्त्रीप्राङ्मण्डहिंसावाञ्छा आततायिनमकूटब्रह्मेण ज्ञान-
नदण्डभागित्युक्ता तस्माद्यथादार्थमिदमुच्यते । गुरुत्वा वाञ्छा
वृद्धौवेत्यादि । गुर्व्यादीनत्यन्तावधानप्याततायिनोहन्त्यात्
किमुतान्यानि । वाञ्छाशब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्राप्यपि
शब्दस्य श्रवणान्न गुर्व्यादीनां बध्यत्वप्रतीतिः ॥

नाततायिवधे दोषोन्यत्र गोप्राङ्मणवधादितिसुमन्तु वच-
नाच्च । आचार्यश्च प्रवक्तारमितरस्मातरंगुहं । न हिंसाद्रा-
ज्याङ्गाश्च सर्वथास्यैव तपस्विन इतिमनुवचनाच्च । आचार्या-
दीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनं सार्थवन्नान्यथा
हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । नात-
तायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चनेत्येतदपि ब्राह्मणादित्यति-
रिक्तविषयमेव ॥

यतोऽग्निदोगरदस्यैव ब्रह्मपाणिर्द्विनापहः । चेचदार-
हरस्यैव षडेते आततायिनः ॥ तथा उद्यतासिविषाग्निश्च आपो
द्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ।
भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्येषणतत्परः । एवमाद्यान् विजा-
नीयात्सर्वानेवाततायिन इति सामान्येनाततायिनोदर्शिताः ।
अतश्च ब्राह्मणादय आततायिन आत्मादिचाणार्थं हिंसान-
भिसन्धिना निवाय्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपद्घेरंस्तत्र लघ-
प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयस्तस्मादन्यदिहोदा-
हरणं वक्तव्यम् ॥

तदुच्यते हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।
 अतोयतेत तत्प्राप्तावित्यर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभ
 विवर्जित इति धर्मशास्त्रं । तयोः कचिदिष्ये विरोधो भवति
 यथा चतुस्पादव्यवहारे प्रवर्त्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे
 मित्रलब्धिर्भवति । न धर्मशास्त्रमनुसृतभवति । अन्यस्य जये
 वधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतभवति । मित्रलब्धिर्विपरीता ।
 तत्तार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं वलवदतएव धर्मार्थसन्निपातेऽर्थ
 ग्राहिण एतदेवेति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं ॥

दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वादशवार्षिकआयश्चित्त
 स्मरामृश्यते ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्युक्तम् ।
 किन्तत्साधनमित्यपेक्षिते आह ॥ २१ ॥

प्रमाणं लिखितभुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
 एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमीयते परिच्छिद्यते अनेनेति प्रमाणम् । तच्च दिविधम् ।
 मानुषन्दैविकश्चेति तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधं लिखितभुक्तिः
 साक्षिणश्चेति । कीर्तितं महर्षिभिः । तच्च लिखितं दिविधं
 शासनं चीरकश्चेति । शासनमुक्तलक्षणं । चीरकन्तुवक्ष्यमाण
 लक्षणम् । भुक्तिरूपभोगः साक्षिणोवक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः ।

ननु लिखितस्य साक्षिषाञ्च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शब्देऽन्तर्भा
वाद्युक्तं प्रामाण्यभुक्तेस्तु कथमप्रामाण्यम् । उच्यते । भुक्तिरपि
कश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वतः हेतुभूतक्रयादिकमव्यभिचारादनु
मापयन्त्यनुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमानेऽर्थापत्तौ
वान्तर्भवतीति प्रमाणेन एषां लिखितादोगान्त्याणामन्यत
मस्याभावे दिव्यानां वक्ष्यमाणरूपभेदानामन्यतमज्ञातिदेश
कालद्रव्यादपेक्षया प्रमाणमुच्यते । मानुषाभावएव दिव्यस्य
प्रामाण्यमस्मादेव वचनादवगम्यते । दिव्यस्य स्वरूपप्राभाष्ययो
रागमगम्यत्वात् । अतश्च यत्र परस्परविवादिनोर्युगपद्वर्त्मा
धिकरणप्राप्त्यद्वारेकोमानुषीं क्रियामपरस्तु दैवीमवलम्बते
तत्र मानुष्येव ग्राह्या ॥

तथाच कात्यायनः । यद्येकोमानुषीं ब्रूयादन्योब्रूयात्तु
दैविकीम् । मानुषीन्तत्र गृहीयान्तु दैवीं क्रियां नृपदति ।
यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं सम्भवति तत्रापि नदैव
मात्रयणीयम् । यथारूपकज्ञतमनया दृष्ट्या गृहीत्वा यं न
प्रयच्छतीत्यभियोगापक्कवे ग्रहणे साक्षिणः सन्ति नो सङ्गाथां
वृद्धिविशेषे वातोदिव्येन भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेशविभावित
न्यायेनापि सङ्गावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः ॥

उक्तञ्च कात्यायनेन । यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्येत
मानुषी । सा ग्राह्या नतु पूर्णापि दैविकीं वदतां नृणामिति ।
यत्तु गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणमिति । तदपि
मानुषासम्भवकृतनियमार्थं ॥

यदपि नारदेनोक्तमरण्ये निर्व्वर्त्तने रात्रावन्तर्व्वर्त्तमानि साहसं
न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति । तदपि मातृषा
सम्भवएव । तस्मान्मानुषाभावएव दिव्येन निर्णयइत्यौत्सर्गिक
मस्य चापवादोदृश्यते ॥

प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके । बलोद्भवेषु
कार्येषु साक्षिणोदिव्यमेवचेति । तथा लेख्यादीनामपि कश्चि
न्नियमोदृश्यते ॥

यथा यूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता । तस्यास्तु
साधनं लेख्यन्न दिव्यं नच साक्षिणः । तथा दारमार्गक्रिया
भोगजलवाहादिषु क्रिया । भुक्तिरेवतु गुर्व्वी स्यान्न दिव्यं नच
साक्षिणः । तथा दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति । द्यूते समाकृत्ये चैव
विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनस्योक्तं न दिव्यं नच लेख्यक
मिति । उभयत्र प्रमाणसङ्गावे प्रमाणगतबलाबलविवेके चा
सति पूर्व्वापरयोः कार्ययोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह ॥२१॥

सर्व्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ॥

अणादिकेषु सर्व्वेष्वर्थविवादेषूत्तरा क्रिया क्रियतइति
क्रिया कार्ये बलवती उत्तरकार्ये साधिते तदादी विजयी

भवेत्। पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तदादी पराजीयते। तद्यथा कश्चिद्गृहणेन धारणं साधयति कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं। गृह्य प्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जयति। तथा पूर्वं द्विकं श्रतं गृहीत्वा कालान्तरे चिकं श्रतमङ्गीकृतवान्त्रोभयत्र प्रमाणसङ्गत्वेऽपि त्रिशतगृहणं बलवत्प्रसाङ्गावित्वात्। पूर्वाबाधे नानुपपत्तेः॥

उक्तञ्च। पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि शेत्यतीति अस्यापवादमाह॥

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वान्तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत्। तद्यथा। एकमेव चेचमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति। तत्र पूर्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्य। एवं प्रतिग्रहे क्रये च। नन्वाहितस्य तदानीमस्वत्वात्पुनराधानमेव न सम्भवति। एवन्दत्तस्य क्रीतस्य च दानक्रयौ नोपपद्येते। तस्मादिदं वचमनर्थकं। उच्यते। अस्वत्वेऽपि यदि मोहात्कस्यिसोभादा पुनराधानादिकं करोति तत्र पूर्वं बलवदिति न्यायपूर्वकमेवेदमचनमित्यचोद्यं। भुक्तेः कस्यिदिदं शेषैर्युक्तायाः प्रामाण्यन्दर्शयिष्यन् कस्यासिद्भुक्तेः कार्यान्तरमाह ॥ २३ ॥

पश्यतोऽब्रुवतोऽहानिर्भुमेर्विशतिवार्षिकी । परेषु
भुज्यमानायाधनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

परिणामद्वयेन भुज्यमानाभुवन्धनं वा पश्यतः अब्रुवतः
मदीयेयं भूस्त्वया न भोक्तव्येत्यप्रतिषेधतस्तस्याभुमेर्विशति
वार्षिकी अप्रतिरवविंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भवति ।
धनस्य तु हस्त्यश्वादेर्दशवार्षिकी हानिः । नन्वेतदनुपपन्नं नस्तु
प्रतिषेधात्स्वल्पमपगच्छति । अप्रतिषेधस्य दानविक्रयादिवत्स
मनिवृत्तिहेतुस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् नापि विंशति
वर्षोपभोगात्स्वल्पं । उपभोगस्य सत्त्वेऽप्रत्यापत्तात्प्रमाणस्य च
प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात् । रिक्त्यक्रयादिषु स्वत्वकारकहेतु
व्यपाठाच्च तथाहि ॥

स्वामी रिक्त्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु प्राप्तावस्था
धिकं सत्त्वं चक्षियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्यष्टावेष
स्वत्वकारकहेतुन् गौतमः पठति न भोगं । नचैदमेव वचनं
विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वमतिपादयतीति युक्तम्
स्वत्वस्य स्वत्वहेतुनाच्च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यता
भावात् । एतच्च विभागप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते ।
गौतमवचनन्तु निश्चयार्थं ॥

अपिच । अनागमन्तु योभुङ्क्ते वङ्गन्यद्भृतान्यपि । सौर
दण्डेन तस्यापन्दण्डयेत्पृथिवीपतिरित्येतदनागमोपभोगस्य

स्वत्वहेतुत्वे विहृत्यते न चानागमन्तु योभुङ्क्ते इत्येतत्परोक्ष
भोगविषयं । पश्यतोऽब्रुवत इति प्रत्यक्षविषयमितिवक्तुं युक्तम् ।
अनागमन्तु योभुङ्क्ते इत्यविशेषाभिधानात् ॥

नोपभोगे वस्त्रं कार्यमाहर्त्ता तत्सुतेन वा । पशुस्त्रीपुरुषा
दीनामिति धर्षोऽव्यवस्थित इति कात्यायनवचनाच्च । समस्त
भोगेषु हानिकारणाभावेन हानेरसम्भवात् । न चैतन्मन्त्रयम्
आधिप्रतिग्रहकथेषु पूर्वस्थाः क्रियायाः प्रावक्ष्यापवादेन भूमि
विषये विंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः धनविषये दशवर्षोपभोग
युक्तायाः उत्तरस्थाः क्रियायाः प्रावक्ष्यमनेनोच्यत इति । यत
स्वोत्तरैव क्रिया तत्त्वतो नोपपद्यते । स्वयमेव ह्याधेयन्देयं
विक्रियञ्च भवति । न चाहितस्व दत्तस्व विक्रीतस्व वा स्वत्व
मक्षि । अस्वत्वस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः स्मर्यते ॥

अदेयं यस्य गृह्णाति यस्यादेयं प्रयच्छति । उभौ तौ चौरव
च्छासौ दायौ चोत्तमसाहसमिति । तथाधादीनान्त्रयाणां
अपवादत्वेऽस्य श्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोकेऽपवादो नोप
पद्यते । तस्मान्मूल्यादीनां हानिरनुपपन्नैव । नापि व्यवहार
हानिः ॥

यत उपेक्षां कुर्वन्तस्तस्य तूष्णीं भूतस्य तिष्ठतः काले विपन्ने
पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यतीति नारदेनोपेक्षासिद्धाभावकता
व्यवहारहानिरुक्ता नतु वस्त्वभावकता ॥

तथा मनुनापि । अजडश्चेदपौगण्डोविषये चास्य भुज्यते ।
अग्रन्तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्वनमर्हतीति व्यवहारतो भोक्तो दर्शितो
न वस्तुतः । व्यवहारभङ्गश्चैव भोक्ता किल वदति । अजडो
यमपौगण्डोऽवालोस्य सन्निधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिरवं मया भुक्त
स्तत्र वहवः साक्षिणः सन्ति यद्यस्य स्वमन्यायेन मया भुज्यते
तदायं किमित्येतावन्तं कालमुदास्य इति तत्र तत्र चायन्नि
रुत्तरो भवति । एवमिदं तत्रस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव
रुसन्निरस्य भूतेन व्यवहारावयेनृप इति नियमात् । अथ मतं
यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोऽप्रति
षेधतो व्यवहारहानिश्च भवतीति तन्निवृत्तये तूष्णीमस्या
तथ्यमित्युपदिश्यत इति तच्च न स्मार्त्तकालाभुक्तेर्हानिश्चका
कारणत्वाभावात्तूष्णीं न स्यात्तथ्यमित्येतावन्मात्राभिधित्वायां
विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । अथोच्यते विंशतिग्रहणमूर्द्धं
अत्र दोषोद्भावननिराकरणार्थं ॥

यथाह कात्यायनः । शक्तस्य सन्निधावर्थो यस्य लेख्येन
भुज्यते विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पञ्चं दोषवर्जितमिति । तदपि
न आध्यादिव्यपि विंशतेरूर्द्धं पञ्चदोषोद्भावननिराकरणस्य
समत्वेनापवादसम्भवात् ॥

यथाह कात्यायनः । अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः
सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्किं द्विलेख्यं दोषविवर्जितं । तथा
सीमाविवादे निर्णयते सीमापञ्चं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या

चावदर्शानि विंशतिरिति । एतेन धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि
 प्रत्युक्तं । तस्मादस्य शोकस्यान्वोर्ध्ववक्तव्यः । उच्यते भूमेर्धनस्य
 च फलदानिरिह विवक्षिता न वस्तुदानिर्नापि व्यवहारहानिः ।
 तथाहि निराक्रोत्रं विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी
 न्यायतः शेषं लभते तथापि फलानुभरणं न लभते । अप्रतिषेध
 लक्षणात्स्वापराधादस्याच वचनात् । परोक्षभोगे तु विंशते
 कूर्द्धमपि फलानुभरणं लभतएव । पञ्चतदतिवचनात् ।
 प्रत्यक्षभोगे च साक्रोत्रे अनुवतइति वचनात् विंशतेः प्राक्
 प्रत्यक्षे निराक्रोत्रे च लभते विंशतिपक्षणात् न तु तदुत्पन्नस्यापि
 फलस्य स्वत्वात्तद्दानिरनुपपन्नैव बाढन्तस्य स्वरूपाविनाशेन
 तथैवावस्थाने यथा तदुत्पन्नपूगपनसदृचादीनां यत्पुनस्तदु
 त्पन्नमुपभोगादृष्टन्तश्च स्वरूपनाशादेव स्वतन्त्राग्ने अना
 गमन्तु योभुङ्क्ते वद्वन्त्यद्भुतान्यपि । चौरदण्डेन तं पाप
 न्दण्डयेत् पृथिवीपतिरित्यनेन वचनेन निष्कृष्टरूपेण गण्य
 दित्वा चौरवत्तत्समद्रव्यदानम्याप्तं हानिर्विंशतिवार्षिकी इत्य
 पोद्यते । राजदण्डः पुनरस्येव विंशते कूर्द्धमपि । अनागमोप
 भोगादपवादभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपेक्षालक्षणापराधा
 दस्याच वचनाद्विंशते कूर्द्धमष्टफलं लभतइति स्थितम् ।
 एतेन धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि व्याख्यातम् । अस्वापवाद
 माह ॥ २४ ॥

आधिसीमोपनिषेपजडवालधनैर्विना । तयोप
निधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

आधिस्य सीमाच्च उपनिषेपस्य आधिसीमोपनिषेपाः ।
जडस्य वालस्य जडवालौ तयोर्द्वेने आधिसीमोपनिषेपास्य
जडवालधनेच आधिसीमोपनिषेपजडवालधनानि तैर्विना
उपनिषेपोनाम रूपसङ्ख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते
निहितं द्रव्यम् ॥

यथाहमारदः । सन्द्ध्यं यच्च विप्रश्नाच्चिपत्यविशङ्कितः ।
निषेपोनाम तत्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति । उपनिधानमुप
निधिः । आध्यादिषु पश्यतो ब्रूवतोपि भूमेर्विश्वतेर्द्वेनस्य च द्रव्य
भ्योवर्षेभ्य ऊर्द्धमप्युपचयहानिर्भवति । पुरुषापराधस्य तथा
विधस्याभावादुपेक्षाकारणस्य तच्च तच्च सम्भवात् तथाहि ।
आधेराधिलोपाधिकएव भोगइत्युपेक्षायामपि न पुरुषाप
राधः । सोऽस्यिरुततुषाङ्गारादिचिक्नैस्तुसाध्यत्वादुपेक्षासम्भ
वति । उपनिषेपोपनिधोर्भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात्प्रतिषेधातिक्रमोप
भोगे च बोद्धव्यफललाभादुपेक्षोपपत्तिः । जडवालयोर्जडत्वा
दालत्वादुपेक्षायुक्तैव राशोवज्जकार्यं व्याकुलत्वात् । स्त्रीणाम
ज्ञानादप्रागल्भ्याच्च । श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचा
रानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षायुक्तैव तस्मादाध्यादिषु सर्वत्रो

येचाकारणसम्भवात् । समस्तभोगे निराक्रोहे च न कदाचि
दपि फलहानिः । आधादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनार्थमाह
॥ २५ ॥

आधादीनां विहर्त्तारन्ध्रनिने दापयेद्वनम् ।
दण्डञ्च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

आधादीनां आचिद्यद्रव्यपर्यन्तानां चिरकालोपभोग
बलेनापहर्त्ता तन्निवादास्यदीभूतश्रयं स्वामिने दापयेदित्य
मुवादः । दण्डञ्च तत्समं विवादास्यदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापये
दिति विधिः । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समोदण्डो न सम्भवति
तथापि मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथेत्यादीनां
वक्ष्यमाणोदण्डोद्गृह्यः अथ तत्समदण्डेन अपहर्त्तुर्दमनश्च
भवति वज्रधनत्वेन । तदा शक्त्यपेक्षान्दापयेत् । यावता
तस्य दर्पोपसमोभवति तावद्दापयेत् ॥

दण्डोदमनादित्याजस्तेनादान्तान्दमयेदिति दण्डयद्
णस्य दमनार्थत्वात् । यस्य तु तत्सममपि द्रव्यमास्ति सोऽपि
यावता पीड्यते तावद्दाप्यः । यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति
असौ धिग्दण्डादिना दमनीयः ॥

तथाह मनुः । धिग्दण्डं प्रथमं कुर्यादाग्दण्डान्त

इमन्तरम् । तृतीयन्धनदण्डश्च बधदण्डमतः परमिति । बध्
दण्डोऽपि शारीरोऽब्राह्मणव्यतिरिक्तानान्दशधा दर्शितः ॥

यथाहमनुः दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्थायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरचतो ब्राह्मणोऽब्रजेत् । उपस्थमुदरं त्रिङ्गा
हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्भौ च धनन्देहस्यैव
चेति । एतेषां यन्निमित्तोपराधस्तत्रैवोपस्थादौ नियहः कार्य
इति द्रष्टव्यम् । कर्म वा कारयितव्यो बन्धनागारम्मा प्रवेष्टयि
तव्यः । यथोक्तम् कात्यायनेन । धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं
कर्मकारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारस्य वेष्टो ब्राह्मणादृत इति
ब्राह्मणस्य पुनर्द्रव्याभावे कर्मवियोगादीनि प्रयोज्यानि ॥

तथाह गौतमः । कर्मवियोगविस्थापननिर्व्वसः । इकरणा
दीन्यवृत्ताविति ॥

नारदेनापि । बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्व्वसनोक्तम् ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः अविश्लेषेण सर्वेषामेष
दण्डविधिः स्मृत इत्युक्तोक्तम् ॥

बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति । शिरसामुण्डनं
दण्डस्तस्य निर्व्वसनमुरात् । ललाटे वाभिस्तस्योक्तम् । प्रयाणञ्च
ईमेन चेति । अङ्गने च व्यवस्था दर्शिता ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेयेतु अपदं
कुर्याद्ब्रह्महन्वश्चिराः पुमानिति यत्त चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य
त्यापस्तम्बवचनम् । ब्राह्मणस्य पुरान्निर्व्वसनसमये वस्त्रादिना

असुखिरोधः कर्त्तव्य इति तस्यार्थेन असुखीरुद्धरणम् । अक्षतेः
 ब्राह्मणो ब्रजेत् न शरीरो ब्राह्मणे दण्ड इत्यादि मनुगैत
 मादिवचनविरोधादित्यलमतिप्रसङ्गेन । स्वलाभ्यभिचारित्वेन
 भोगस्य स्वत्वे प्रमाणात्ममुक्तम् । भोगमात्रस्य स्वलाभ्यभिचारि
 मात्कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह ॥ २६ ॥

आगमोभ्यधिको भोगादिना पूर्वक्रमागतात् ।

स्वत्वे हेतुः प्रतिपक्षक्यादिरागमः । स भोगाभ्यधिको बली
 यान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षतात् ॥

यथाह नारदः । आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणा
 ताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति । न च
 भोगमात्रात्स्वत्वावगमः परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोग
 सम्भवात् । अतएव ॥

भोगश्चेव सतोयस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगश्च लोप
 देहेन विज्ञेयः स तु तस्कर इति स्मर्यते । अतश्च सागमो दीर्घ
 कालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषण
 युक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तमवति । तथा च स्मर्यते ॥

सागमो दीर्घकालस्याविच्छेदोपरवोजिहृतः । प्रत्यर्थि
 सन्निधानञ्च परिभोगोपि पञ्चधेति । क्वचिन्नागनिरपेक्षस्यापि

ग्रामाण्यमित्याह । विनापूर्वक्रमागतादिति पूर्वेषां पित्रादीनां
 चकाशां क्रमः पूर्वक्रमसोनागतोयोभोगस्तस्मादिना आगमो
 अधिक इति सम्बन्धः सपुनरागमादधिकः आगमनिरपेक्षः
 प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षेन सत्तानिरपेक्षः
 सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यं । विनापूर्वक्रममतादित्येत
 चास्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थं । आगमो अधिकोभोगादिति च
 स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोगे काले योग्यानुप
 लब्ध्यागमाभावनित्यसम्भवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्त
 ग्रामाण्यम् । स्मार्त्ते तु काले योग्यानुपलब्धभावेनागमाभाव
 नित्ययासम्भवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव सन्ततोभोगः प्रमाणं ।
 एतदेव स्पष्टोक्त इत्याद्यनेन । स्मार्त्त काले क्रिया भूमेः
 सागमा मुक्तिरिष्यते । अस्मार्त्तेऽनुगमाभावात् क्रमास्त्रिपुरुषा
 गता । स्मार्त्तश्च कालोवर्षशतवर्त्यन्तः शतायुर्वै पुरुष इति
 श्रुतेः । अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्धभावेनागमाभाव
 नित्ययाभावादिति अतश्च वर्षशताधिकभोगः सन्ततोऽप्रति
 रवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षाममाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारादा
 चिन्ताममः स्वत्वं नमयति । अस्मार्त्तेऽपि काले अनागमस्युति
 परम्परायां सत्यान् भोगः प्रमाणम् ॥

अतएव अनागमन्तु योभुङ्क्ते वङ्गन्यद्भुतान्यपि । चौर
 दण्डेन तस्यापन्दण्डयेत्पृथिवीपतिरित्युक्तम् । नक्षत्राव

मन्तु योभुङ्क्ते इत्येकवचननिर्द्देशादङ्गन्यब्दव्रतान्यपीत्यपि ब्रह्म
प्रयोगात्प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमेषिरकालोपभोगेऽपि दण्ड
विधानमिति मन्तव्यं । द्वितीये तृतीये वा पुरुष निरागमस्य
भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गाच्चैतद्विद्यते । आदौ तु कारणान्दानं
मध्ये भुक्तिस्वागमेति नारदस्मरणात् । तस्मात्पूर्वत्र निरा
गमोपभोगेऽनागमन्तु योभुङ्क्ते इत्येतद्दृष्टव्यम् ॥

यदप्यन्यायेनापि यहुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यं
मपाहर्तुं क्रमाक्षिपुरुषागतमिति । पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभि
रित्येवञ्च । तत्रापि क्रमाक्षिपुरुषागतमित्यस्मार्त्तकालोप
लक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयाति
क्रमसम्भवाद्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्ग
स्तथा सति स्मार्त्त काले क्रिया भूमेः सागमाभुक्तिरित्यत इति
स्मृतिविरोधः । अन्यायेनापि यहुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्त
मपहर्तुं न शक्यं 'किमुनरन्यायानि स्युर्दति व्याख्येयमपि ब्रह्म
श्रवणात् ॥

यच्चोक्तम् । यदिनागममत्यन्तभुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न
तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमाक्षिपुरुषागतमिति । तत्राप्यत्यन्तमा
गमं विनेत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयं । न पुन
रागमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि
न खल्वं भवतीत्युक्तं क्रमाक्षिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थं । ननु
स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नं ।

तथाहि । यथागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वाव
गमाच्च भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रमाणां । अथ प्रमाणान्तरेणा
गमोनावगतः कथन्तद्विशिष्टोभोगः प्रमाणं । उच्यते । प्रमाणा
न्तरेणावगतागमसहितएव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्व
ङ्गमयति । अवगतोप्यागमोभोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वङ्गम
यितुमलं मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति
सर्व्वमनवद्यं । आगमसापेक्षोभोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगम
सहितो भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह ॥

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापि यत्रनो ॥ २७ ॥

यस्मिन्नागमे स्वत्वापि भुक्तिर्नो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं
सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभिसन्धिः स्वत्वमिदृतिः परस्वत्वापाद
नञ्च दानं । परस्वत्वापादनञ्च परोयदिति तदासम्पद्यते ।
नान्यथा । स्वीकारस्त्रिविधोमानसोवाचिकः कायिकश्चेति ।
तत्र मानसोममेदमिति सङ्कल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्या
द्यभिव्याहारोक्तेस्वी सविकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपा
दानाभिर्मर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्य्यते ॥

दद्यात्कृष्णाजिनमुच्छे गां पुच्छे करिणाङ्कुरे । केशरेषु
तथैवाश्चन्दासीं शिरसि दापयेदिति ॥

आश्रयायनोप्याह । अनुमन्त्रयेत्प्राप्तमिष्टभेदप्राप्तिकन्या
 स्तेति । तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तरमेवोपादानादि
 सम्भवात् । त्रिविधोपि स्त्रीकारः सम्यद्यते चेत्त्रादौ पुनः फलोप
 भोगव्यतिरेकेण कायिकस्त्रीकारासम्भवात् । स्वल्पेनाप्युप
 भोगेन भवितव्यम् । अन्यथा दानकथादेः सम्पूर्णता न भव
 तीति फलोपभोगसङ्गणकायिकस्त्रीकारविकलभागमोदुर्व्यस्ये
 भवति तत्सहितादानमाभावात् । एतच्च इयोः पूर्वोपरकाला
 यरिज्ञाने । पूर्वोपरकालज्ञानेतु विमुषोपि पूर्वकालागमएव
 बलीयानिति । अथवा लिखितं साक्षिणोभुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं
 स्मृतमित्युक्तम् । एतेषां समवाये कुत्र कस्य प्रावस्यमित्यने
 दमुपतिष्ठते ॥

आममोभधिकोभोगादिनापूर्वक्रमामतात् । आममेऽपि
 बलमैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो । इति अयमर्थः । आद्ये
 पुरुषे साक्षिभिर्भावितआममोभोगादभधिकोबलवान्पूर्व
 क्रमामताद्भोगादिना । स पुनः पूर्वक्रमगतोभोगस्तुर्थे पुरुषे
 लिखितेन भावितादाममादलवान् मध्यमेतु भोगरहिता
 दागमात् स्तोत्रभोगरहितेप्याममोबलवानिति ॥

एतदेव बारदेन स्पष्टीकृतं आदौ तु कारणन्दानं मध्ये
 भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्त
 नीति । पश्यतोब्रुवतदत्यत्र विंशतिवर्षभोगादूर्द्ध्वं भूमेर्द्धनस्यापि
 दशवर्षभोगादूर्द्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तं । तत्र फलानु

अथैवदृष्टानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया
प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थान्दर्शयितुमाह ॥ २७ ॥

आगमस्तु ह्यतोयेन सोभियुक्तस्तमुद्धरेत् । न
तत्सुतस्तत्सुतोवा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः । स पुरुषः कुत
स्ती चेत्तादिकमित्यभियुक्तस्तमागमम्यति यद्वादिकं लिखितादि
भिरुद्धरेत् भावयेदनेन चाद्यपुरुषस्यागममनुद्धरतोदण्ड
इत्युक्तम् भवति तत्सुतोद्वितीयोभियुक्तो नागममुद्धरेत् । किन्तु
अविच्छिन्नाप्रतिरवसमचभोगमनेन चागममनुद्धरतोद्वितीयो
यस्य नदण्डोऽपि किन्तु विशिष्टभोगमनुद्धरतोदण्डइति प्रति
पादितं तत्सुतस्तृतीयो नागमनापि विशिष्टभोगमनुद्धरेदपितु
क्रमागतभोगमाश्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमाद्यातभोगानु
द्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणेति व्यभि
हितम् । तत्र तयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । तत्रापि
द्वितीये गुरुः तृतीये गरीयसीतिविवेकव्यम् । त्रिव्यथागमानु
द्धरणेऽर्थहानिः समानैव दण्डेतु विशेषइति तात्पर्यार्थः ।
उक्तञ्च । आगमस्तु ह्यतोयेन सदण्डस्तमनुद्धरन् । न तत्सुत
तत्सुतोवा भोगहानिस्तथोरपि ॥

अस्मार्त्तकालोपभोगस्वागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्त
विनापूर्वकमागतादित्यत्र तस्यापवादमाह ॥ २८ ॥

योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।
न तत्र कारणभुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

यदा पुनराहर्त्तादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णयएव परेतः
स्यात्परलोकगतोभवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिसमागममुद्ध
रेत् यस्यात्तत्र तस्मिन् व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता साक्षा
दिभिः साधितापि न प्रमाणं । पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवाद
त्वात् ॥

नारदेनाप्युक्तम् । तथाकृढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सौम्यः संशोध्यान तन्भोगोनिवर्त्तयेदिति । अनिर्णीतव्यव
हारे व्यवहर्त्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्त्तत इति स्थितं निर्णीते
ऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्त्तरि व्यवहारः कश्चित्प्रवर्त्तते
कश्चिन्न प्रवर्त्तत इति व्यवस्थाभिद्वये व्यवहारदर्भिनां बला
बलमाह ॥ २९ ॥

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोय कुलानि च ।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नणाम् ॥ ३० ॥

नृपेण राज्ञाधिकृताव्यवहारदर्शनेनियुक्ताः राज्ञा सभासदः
कार्यादित्यादिनोक्ताः पूगाः समूहाः भिन्नजातीनां भिन्नवृत्ती
नामेकस्थाननिवासिनां यथा ग्रामनगरादयः । श्रेष्ठानामा
जातीनामेकजातीनामप्येकजातीयकर्षोपजीविनां सङ्घाताः ।
यथा हेडावुकानान्ताम्बूलिककुविन्दचर्मकारादीनाञ्चकुलानि
ज्ञातिसम्बन्धिवन्धूनां समूहाः । एतेषां नृपाधिकृतादीना
श्चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पठितं तत्तत् गुरु बलवदेदितव्यम् ।
नृपां व्यवहर्तृणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शनकार्ये एतदुक्तं
भवति नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसन्तोषः
कुदृष्टिबुद्ध्यापि भवति तथापिपूगादिषु पुनर्व्यवहारो न भवत्येव
एवं पूगनिर्णीतेपि न श्रेष्ठादिगमनम् । तथाश्रेणीनिर्णीते कुल
गमनं न भवति कुलनिर्णीते तु श्रेष्ठागमनमभवति । श्रेणीनिर्णीते
पूगादिगमनं पूगनिर्णीते नृपाधिकृतगमनं भवतीति । नारदेन
पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेपि व्यवहारे नृपगमनं भवतीत्युक्तं ।
कुलानि श्रेणयश्चैव गणाद्याधिकृतानृपः प्रतिष्ठा व्यवहाराणां
गुर्वेषामुत्तरोत्तरमिति । तत्र च नृपगमने सौत्तरसम्भेन
राज्ञा पूर्वं सभ्यैः सह सपण्यव्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ
कुदृष्टवादी पराजितस्तदासौ दण्ड्यः । अथासौ जयति तदा
धिकृताः सभ्यादण्ड्याः । दुर्बलैर्व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टो व्यवहारः
परावर्तते प्रबलदृष्टस्तु न विवर्तत इत्युक्तमिदानीं प्रबल
दृष्टोऽप्यव्यवहारः कश्चिन्निवर्तत इत्याह ॥ ३० ॥

बलोपधिविनिर्बृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्निःशत्रुहतांस्तथा ॥ ३१ ॥

बलेन बलात्कारेण उपधिना भवेन विनिर्बृत्तान् निष्क-
सान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् तथास्त्रीभिर्जक्तं रात्रावस्त्रीभि-
रपि । अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे वह्निर्गामादिभ्यः शत्रुभिश्च
हृतान् व्यवहारान्निवर्त्तयेदिति सम्बन्धः । अपिच ॥ ३१ ॥

मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिवालभीतादियोजितः ।
असम्बद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ ३२ ॥

मत्तोमदनीयद्रव्येषु । उन्मत्तउन्मादेन पञ्चविधेन वात-
पित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः । आर्त्तोऽप्याधिना व्यसन-
मिष्टवियोगानिष्टप्राप्तिजनितदुःखमृदान् व्यसनी । बालोऽव्यव-
हारायोग्यः भीतोरातिभ्यः आदियहणात्पुरराष्ट्रादिविरुद्धः ॥

पुरराष्ट्रविरुद्धस्य यस्य राज्ञा विवर्षितः । अनादेयो
भवेदादोधर्मविद्विरुदाहृतइति मनुस्मरणात् । एतैर्व्योजितः
कृतोऽव्यवहारो न सिध्यति अनियुक्तासम्बद्धकृतोऽपि व्यवहारो न
सिध्यतीति सम्बन्धः यत्तुस्मरणम् । गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे
दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः विरोधेऽपि मिथस्तेषां व्यवहारो न

विध्यतीति । तदपि गुरुत्रिव्यादीनामात्यनिकञ्चवहारप्रति
षेधपरं न भवति । तेषामपि कथञ्चिद्व्यवहारस्योक्तत्वात् ॥

तथाहि । त्रिव्यत्रिष्टिरवधेनाश्रक्तौ रज्जुवेषुविदक्षाभ्याम
नुभ्यामन्येन घ्नन् राश्यां ब्राह्मण इति गौतमस्मरणात् । नोक्त
माङ्गे कथञ्चनेति मनुस्मरणाच्च । यदि गुरुः कोपावेगेन महता
दण्डेनोक्तमाङ्गे ताडयति । तदा स्मृतियपेतेन मार्गेषाधर्षितः
त्रिव्योयदि राशे निवेदयति तदा भवत्येष व्यवहारपदम् ।
तथा भूर्या पितामहोपासीत्यादिवचनात्पितामहोपासी भूर्या
दौ पितापुत्रयोः स्नाम्ने समाने यदि पिता विक्रयादिना पिता
महोपासी भूर्यादि नाश्रयति तदा पुत्रोयदि धर्माधिकरणं
प्रविशति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः ॥

तथा दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च याधौ सम्प्रतिरोधके । दृष्टीं
स्त्रीधनं भर्ता नाकामोदातुमर्हतीति स्मरणात् । दुर्भिक्षादि
व्यतिरेकेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्यथीकृत्य विद्यमानधनोपि
याच्यमानो न ददाति तदा दम्पत्योरपीत्यतएव व्यवहारः ।
तथा भक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारान् वक्ष्यति गर्भं
दासस्यापि गर्भदासादीनधिष्ठत्य ॥

यस्यैषां स्वामिनं कश्चिन्नोचयेत्प्राणसंग्रहात् । दासत्वात्सव
मुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति नारदेनोक्तत्वात् तदमोचने पुत्र
भागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते । तस्मात्
दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करोन भवति गुर्व्यादिभिर्व्यवहार इति

प्रथमं त्रिष्यादयोनिवारणीयाराज्ञा सम्भवेनेति गुरोः त्रिष्यस्य
इत्यादिश्लोकस्य तात्पर्यार्थः । अत्यन्तनिर्वन्धे तु त्रिष्यादीनाम
पुनरुक्तीत्या प्रवर्त्तनीयव्यवहारः ॥

यदपि । एकस्य वज्रमिः साङ्ख्ये स्त्रीणां प्रेक्षजनस्य च । अना
देयोभवेद्वादोधर्माविद्भिर्ददादतदतिगारदवचनम् । तच्चैक
स्यापि ॥

मण्डपं हरेद्यस्तु समिदं लङ्घयेच्च यः । तथा एकं घृतं
मङ्गनां चेत्यादिस्ररणादेकार्थैर्वज्रमिः साङ्ख्ये व्यवहारइत्यत
एवेति भिन्नार्थैर्वज्रमिरेकस्य युगपद्व्यवहारोऽन भवतीति
द्रष्टव्यं । स्त्रीणामित्यपि गोपगौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्याद्व्यव
हारोभवत्येवेति तदन्यासां कुलस्त्रीणामपि जीवत्सु तत्पार
तन्त्र्यादनादेयव्यवहारइति व्याख्येयम् । प्रेक्षजनस्य चेत्येतदपि
प्रेक्षजनस्य स्वाभिपारतन्त्र्यात्स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वात्मनुष्ठयैव
व्यवहारोऽनान्यथेतियोजनीयम् । परावर्त्यव्यवहारमुक्तेरानां
परावर्त्यद्रव्यमाह ॥ ३२ ॥

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनं । विभा
वयेन्न चेक्षिर्ज्ञैस्तत्समन्दण्डमर्चति ॥ ३३ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि भौतिकस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे
समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने दातव्यम् । यदि धनी रूपसङ्ख्यादि

भिर्बिज्जैर्भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समन्दः ।
असत्यवादित्वात् अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात् स्वत्वे प्राप्ते
तत्परावृत्तिरनेनोक्ता अत्र च कालावधिं वक्ष्यति ॥

शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहतं । अर्घ्याक् सम्य-
त्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृप इति मनुना पुनः सम्यत्सरचय
मवधिलेन निर्दिष्टम् ॥

प्रनष्टस्वामिनं पृथक् राजा व्यब्धं निधापयेत् । अर्घ्या-
गब्दाद्दूरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति । तत्र वर्षचयपर्यन्त
मवश्यं रचणीयम् । तत्र यदि सम्यत्सरादर्घ्याक् स्वाम्यागच्छे
तदा कृत्स्नमेव दद्याद्यदा पुनः सम्यत्सरादूर्ध्वभागश्चेति
तदा षड्भागं रचणमूर्ध्वं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् ॥

यथाह । आददीताय षड्भागं प्रनष्टाधिगताक्षुपः । दशमं
द्वादशमापि सतान्धर्ममनुसरन्ति । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्न
मेव दद्यात् द्वितीये द्वादशं तृतीये दशमं चतुर्थ्यादिषु षड्भागं
गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राज्ञा राजभागस्य चतुर्थीशोधिगन्ते
दातव्यः स्वाम्यनागमेतु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्ते
दत्ता शेषं राजा गृहीयात् ॥

तथाह गौतमः । प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य सम्यत्सरम्
राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थीशोराज्ञः शेष इति । अत्र
सम्यत्सरमित्येकवचनमविवक्षितं । राजा व्यब्धं निधापयेदिति
स्मरणात् । हरेत् परतो नृप इत्येतदपि स्वामिन्यनागते व्यब्धा

दूई व्यधीकरणाभ्यनुज्ञा परमा गते तु खामिनि व्यधीभूते
ऽपिद्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समन्दद्यादेतच्च हिरण्मादि
विषयम् । गवादिविषये वक्ष्यते षण्णानेकत्रफे दद्यादित्यादिना
रज्याशुल्कास्त्रासादिनिपतितसुवर्णादेर्मिष्टसाधिगमे विधिमुक्त्वा
अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्मिष्टिगन्धवाचसाधि
गमे विधिमाह ॥ ३३ ॥

राजा लब्धा निधिन्दद्याद्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।
विदानशेषमादद्यात्सर्वस्यासौ प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥
इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् । अनि
वेदितविज्ञातोदाप्यस्तन्दण्डमेवच ॥ ३५ ॥

उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वार्द्धं ब्राह्मणेभ्योदत्त्वा शेष
कोत्रे निवेद्येत् । ब्राह्मणस्तु विदान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदा
चारोचदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृहीयात् । यस्मादसौ
सर्वस्य जगतः प्रभुः इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मण्यतिरिक्तेना
विद्वद्ब्राह्मणचर्चियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्त्य
दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् ॥

यद्याह वशिष्ठः अप्रज्ञायमानं वित्तं योधिगच्छेद्राजा
तद्धरेदधिगन्ते षष्ठमंशमदद्यादिति ॥

नैतमेपि निधधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरूपसा
ब्राह्मणोप्याख्याता षडमंशं लभेतेत्येकदति । अनिवेदितदति ।
कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितस्यासौ विज्ञातस्य राज्ञेत्यनिवेदित
विज्ञातः यः कश्चिन्निधिं सन्धा राज्ञे न निवेदितवान्
ज्ञातस्य राज्ञा स सर्व्वनिधिं दाप्योदण्डञ्च ब्रह्मपेक्षया ।
अथ निधेरपि स्वाभ्यागत्य रूपसङ्ख्यादिभिः स्तनं भावयति
तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं दादन्नमंशं स्वयमाहरेत् ॥

यथाह मनुः । ममायमिति यो ब्रूयाद्विधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा दादन्नमेव वेति । अन्नविक्रयस्तु वर्ष
कासाद्यपेक्षया वेदितव्यः । चौरहतम्यत्याह ॥ ६५ ॥

देयचौरहतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु । अद
दद्वि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ६६ ॥

चौरैर्हतं द्रव्यं चौरैर्भोविजित्य जानपदाय स्वदेव
निवासिने यस्य तत्तस्मै राज्ञा दातव्यं हि यस्मादददत् यस्य
तदपहतं द्रव्यन्तस्य किल्बिषमाप्नोति तस्य चौरस्य च ॥

यथाह मनुः । दातव्यं सर्व्ववर्णैर्भ्यो राज्ञा चौरहतम्वनम् ।
राजा तदुपभुञ्जानचौरस्याप्नोति किल्बिषमिति । यदि चौर
हस्तादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति ।

अथ चौरहतमुपेत्यते तदा जानपदस्य किल्बिषं। अथ चौर
हताहरणाय यतमानोपि न शक्नुयादाहर्त्तुमनदा तावद्धनं
स्वकोशाद्वाद्यात् ॥

यथाह गौतमः। चौरहतमवजित्य यथास्थानं नयेत्कोशा
द्वा दद्यादिति ॥

कृष्णद्वैपायनोपि। प्रत्याहर्त्तुमशक्तस्तु धनं चौरहतं यदि।
स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षितेति। साधारणासाधा
रणरूपं व्यवहारमाहकां अभिधायाधुनाष्टादशानां व्यव
हारपदानामाद्यष्टादानपदं दर्शयति। अशीतिभागो
वृद्धिः स्यादित्यादिना मोक्षप्राधिसिद्धयुक्ते प्रविष्टे दिगुणे
धनस्यैवमन्तेन। तच्चर्णादानं सप्तविधम्। ईदृशमृणन्देय
मीदृशमदेयमनेनाधिकारिणा देयमस्मिन्मये देयमनेन
प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधमुत्तमर्णे दानविधिरादान
विधिश्चेति द्विविधमिति ॥

एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम्। ऋणन्देयमदेयञ्च येन यच्च
यथा च यत्। दानग्रहणधर्मञ्च ऋणादानमिति स्मृतमिति।
तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह। तत्पूर्वकत्वादितरेषां
॥ ३६ ॥

अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्यञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्द्धर्म्या भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण । द्वित्रिचतुः पञ्चकं शतं धर्म्यं भवति ब्राह्मणेदिकं शतं चतुर्ये चिकं वैश्वे चतुष्कं शूद्रे पञ्चकं मासि मासीत्येवदौवा त्रयोवा पञ्चवा द्वित्रिचतुःपञ्चाः द्वित्रिचतुःपञ्चाशस्मिन् शते वृद्धिर्हीयत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्या यत् लाभशुल्कोपपदादोयते इतिकन् । इयं वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रति दिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति ॥

तथाच नारदेन । कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधेत्युक्तम् । कायाविरोधिनी ब्रह्मत्पणपादादिकायिका । प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिस्ता कालिका मता । वृद्धिस्ता कारिता नाम यर्षि केन स्वयं कृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहतेति गृहीतविशेषणेन वृद्धेः प्रकारान्तरमाह ॥ ३७ ॥

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्राविंशकं शतम् ।

कान्तारमरणन्तश्च गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्ध्या

धनं दृष्टीत्वाधिकस्त्राभार्चमतिगहनं प्रायधनविनाशप्रज्ञा
स्त्रानं प्रविशन्ति ते दद्रकं व्रतं दद्युः । येन समुद्रगासौ विंशकं
व्रतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तमभवति कामारगेभ्योदद्रकं
व्रतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं व्रतं उत्तमर्षादद्यात् । मूलविनाश
स्यापि ब्रह्मतत्त्वादिति ददानो कारितां वृद्धिमाह ॥ ० ॥

दद्युर्व्या स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्व्यासु जातिषु ॥ ३८ ॥

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्षाश्च बन्धके सबन्धके वा स्वकृतां
साभ्युपगतां वृद्धिं सर्व्यासु जातिषु दद्युः । कचिदकृतापि वृद्धि
र्भवति ॥

यथाह नारदः । न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां सादनाकारिता
कचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराद्धादिवर्द्धतइति । यस्तु
याचितकं दृष्टीत्वा देवान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तं ॥

योयाचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं सन्न
त्सरास्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति यश्च याचितकमादाय
याचितोप्यदत्त्वा देवान्तरं याति तस्यति तेनैवोक्तं । कृतोद्धार
मदत्त्वा योयाचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासचयास्तस्य
तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति चः पुनः स्वदेशे स्थितएव याचितो
याचितकं न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापये
द्राजा ॥

यथाह । स्वदेभ्योऽपि स्थितोयस्तु न दद्याद्याचितः कश्चित् ।
तन्मतोऽकारितां वृद्धिमनिहन्नाच्च दापयेदिति । अनाकारित
वृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः ॥

पण्यमूल्यभृतिर्यासोदण्डोयस्य प्रकल्पितः । वृथादाना
चिकपणावर्द्धन्ते नाविवचिताः । अविवचिता अनाकारिता
इति । अधुना द्रव्यविभेदे वृद्धिविभेदमाह ॥ ३८ ॥

सन्ततिस्तु पशूस्त्रीणां

पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणाम्योषणा
समर्थस्य तत्पुष्टिसन्तिकामस्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणञ्च
क्षीरपरिचर्यार्थिनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहण
मन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य क्रियतो परा
वृद्धिरित्यपेक्षितमाह ॥ ० ॥

रसस्याष्टगुणापरा । वस्त्रभान्यद्विरण्यानाञ्चतु
स्त्रिंशद्गुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य
स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं

वर्द्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासङ्गं चतुर्गुणाः । त्रिगुणादिगुणा च वृद्धिः परा । वस्त्रिष्टेन तु रसस्य द्वैगुण्यमुक्तं । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं । धान्येनैव रसाव्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतं त्रितयमष्टगुणमिति । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तं ॥

धान्ये श्रद्धे लवे वास्यो नातिक्रामति पञ्चतामिति श्रद्धः चेत्त फलं पुष्पमूलफलादि । लवोभेषोर्णाचमरीकेश्चादि । वास्यो बलोवर्द्धतुरगादिः । धान्यश्रद्धे लववास्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिचादिकाश्च वस्त्रेण च व्यवस्था द्रष्टव्या । एतच्च सङ्गतयोगे सङ्गदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकज्ञः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रमस्य पूर्ववद्वर्द्धते । सङ्गतयोगेऽपि प्रतिदिनअतिमास अतिवत्सरं वा वृद्धाहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यसम्भवात् । पूर्वाह्नतद्वृद्धा सह देगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धतएव ॥

यथाह मनुः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सङ्गदाहता । सङ्गदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदन्तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति यदि सङ्गदाहिता सङ्गतप्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति सङ्गदाहतेति पाठे श्रुतैः श्रुतैः प्रति

दिनमतिमासं प्रतिवत्सरं बाधमर्णादाहता दैगुण्यात्तात्वेतीति
व्याख्येयम् ॥

तथा गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने दैगुण्याप्रयोगस्त्विति
प्रयोगस्त्वित्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे दैगुण्याति
क्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थानइति निर्देशाच्छूनैः शूनैर्द्विर्गृहणे
दैगुण्यातिक्रमोदर्शितः । अणप्रयोगधर्माउक्ताः साध्यतश्च
युक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्माउच्यन्ते ॥ ४० ॥

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्योनृपतेर्भवेत् । साध्य-
मानोनृपङ्गवन् दण्डोदाप्यश्च तद्वनं ॥ ४१ ॥

प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साध्यादिभिर्भावितं
वा साधयन्प्रत्याहरन्धर्मादिभिरुपायैरुत्तमर्णोनृपतेर्नवाच्यो
निवारणीयोन भवति । धर्मादयस्त्रोपाया मनुना दर्शिताः ॥

धर्मेण व्यवहारेण कृत्स्नेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं
पञ्चमेन बलेन चेति धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन व्यव-
हारेण साक्षिस्त्रोपायेन कृत्स्नेन उत्सवादिव्याजेन भूषणा
देर्ग्रहणेन आचरितेन अभोजनेन । पञ्चमेनोपायेन बलेन
निगडबन्धनादिना । उपचयार्थं प्रयुक्तद्रव्यमेतैरुपायैरात्म-
सात्कुर्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं नवाच्यइति वदन्न प्रतिपक्षं
साधयन् राज्ञा निवारणीयइति दर्शयति । एतदेव स्पष्टी-
कृतङ्गात्यायनेन ॥

वीर्यधोधनी कस्यदृष्टिकं न्यायवादिनं । तस्मादर्थ्यास्तही
येत तत्समम्याप्रुयाहममिति । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्न
मर्थं साध्यमानोपायमानोनृपङ्गच्छेत् राजानमभिगम्य
साध्यन्तमभिपुङ्गे च दण्डोभवति ब्रह्मनुसारेण । धनिने
तद्भुजन्दाप्यस्य । राज्ञा दापने च प्रकारादर्जिताः ॥

राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण
चान्यास्तु दुष्टास्तन्मीय दापयेत् । रिषित्वं सुहृदं वापि हस्ते
नैव प्रदापयेदिति । साध्यमानोनृपङ्गच्छेदित्येतत् स्मृत्याचार
व्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यं । अङ्गपूत्तमर्णिकेषु युगप
त्प्राप्तेस्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्योराज्ञेत्यपेक्षितमाह
॥ ४१ ॥

गृहीतानुक्रमादाप्योधनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा
तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४२ ॥

समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतन्तेनैव क्रमे
साधमर्णिकोदाप्योराज्ञोभिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ।
यदा तु पुनरुत्तमर्णोदुर्बलः प्रतिपन्नमर्थन्धर्मादिभिरुपायैः
साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थोभवति तदाधमर्णस्य
दण्डमुत्तमर्णस्य च भूतिदानमाह ॥ ४२ ॥

राजाधमर्णिकोदायः साधितादृशकं शतम् ।
पञ्चकञ्च शतन्दायः प्राप्तार्थोद्यत्तमर्णिकः ॥ ४३ ॥

अधमर्णिको राजा प्रतिपन्नार्थासाधितादृशकं शतं दायः
प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दशममंशं राजाधमर्णिकादृण्ड
रूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्णिकस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं
भूतिरूपेण दायः । साधितस्यार्थस्य विंशतितमं भागम् । उत्तम
वर्णाद्राजा भूत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु
दण्डविभागोदशितो निष्कवे भावितो दद्यादित्यादिना । सधन
मधमर्णिकस्यत्युक्तमधुना निर्द्दनमधमर्णिकस्यत्याह ॥ ४३ ॥

हीनजातिस्परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्द्दाप्येयथोदयम् ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिन्यपरिचीणं
निर्द्दनमृणार्थमृणनिवृत्त्यर्थं कर्मस्वजात्यनुरूपं कारयेत्कुटुम्बा
विरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिचीणो निर्द्दनः शनैः शनैः
यथोदयम् यथासम्भवमृणन्दायः । अत्र हीनजातिग्रहणं सम
जातेरप्युपलक्षणमतस्य समजातिमपि परिचीणं यथोचितं
कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणञ्च श्रेयोजातेरप्युपलक्षणमतस्य

चन्त्रियादिरपि क्षीणोवैश्यादेः ब्रनैः ब्रनैर्हायोयथोदयम् एत
देव स्यष्टीकृतं मनुना ॥

कर्मणापि समं कुर्याद्भुनिकेनाधमर्णिकः । समोपकृष्टजातिश्च
दद्याच्छ्रेयांसु तच्छ्रनैरिति । उत्तमर्धेन समं निवृत्तोत्तमर्णा
धमर्णव्यपदेब्रमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च । दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनं ।
मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम् ॥ ४५ ॥

उपचयार्थं धनमधमर्धेन दीयमानमुत्तमर्णोवृद्धिलोभा
द्यदि न गृह्णाति तदाधमर्धेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि
स्थात्तदा ततः स्थापनादूर्ध्वं वर्द्धते । अथ स्थापितमपि याच्य
मानेन ददाति ततः पूर्ववद्वर्द्धतएव । इदानीन्देयमृणं
यदा येन च देयन्तदाह ॥ ४५ ॥

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणन्तु कृतम्भवेत् ।
दद्युस्तद्वक्ष्यनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४६ ॥

अविभक्तेर्वृद्धभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यदृणं कृतन्तदृणं
कुटुम्बी दद्यात्तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद्वक्ष्यनः सर्व्वे दद्युः ।
येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह ॥ ४६ ॥

न योषित्यतिपुत्राभ्यान्न पुत्रेण कृतम्यिता । दद्या
द्वते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतन्तथा ॥ ४७ ॥

पत्या कृतमृणं योषिह्यार्था नैव दद्यात्पुत्रेण कृतं योषि
भ्राता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात्तथा भार्या
कृतम्यतिर्न दद्यात्कुटुम्बार्थाद्वतदति सर्वशेषमतश्च कुटुम्बार्थं
येन केनापि कृतं तत्कुटुम्बिना देवम् । तदभावे तद्वायहरैर्देव
मिति उक्तमेव । पुत्रपौत्रैश्च देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्ता
दपवादमाह ॥ ४७ ॥

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।
वृथादानन्तयैवेह पुत्रोदद्यान्न पैटकम् ॥ ४८ ॥

सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् ।
द्यूते पराजयनिवृत्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्तं
वन्दिमत्तादिभ्योयत्प्रतिज्ञातम् ॥

धूर्तं वन्दिनिमत्ते च कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारश्च
चौरेषु दत्तस्त्ववति निःफलमिति स्मरणात् । एतदृणमित्रा
कृतमुचादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्काव
शिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् ॥

दण्डत्वा दण्डशेषं वा शुल्कान् शेषमेव वा । न दातव्यन्तु
पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमित्यौशनः स्मरणादौतमेनाप्युक्तम् ॥

मद्यशुक्लद्यूतदण्डान पुत्रानधावहेयुरिति । न पुत्रस्त्रो
परि भवन्तीत्यर्थः अनेनादेयस्य मुक्तम् । न पतिः स्त्रीकृतं
तथेत्यस्यापवादमाह ॥ ४८ ॥

गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषितां । ऋण
न्दद्यात्पतिस्तासां यस्मादृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४९ ॥

गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूषो नटः रजको
वस्त्राणां रञ्जकः । व्याधो मृगयुः एषां योषिर्द्विर्यदृणं कृतन्त
त्यतिभिर्देयं यस्मात्तेषां दृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिद
धीना । यस्मादृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशान्येऽपि ये योषि
दधीनजीविनसोऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते । पतिकृत
भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह ॥ ४९ ॥

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।
स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यतस्त्री दातुमर्हति ॥ ५० ॥

मुमूषुणा प्रवस्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्न
न्तत्पतिकृतमृणन्देयं यच्च पत्या सह भार्यया कृतन्तदपि भर्त्रे
भावे भार्यया अपुत्रया देयं । यच्च स्वयमेव कृतमृणन्तदपि

देयं । ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् ।
सन्देहाभावात् । उच्यते ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च चयएवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधि
गच्छन्ति यथैते तस्य तद्धनमिति वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्ना
दिष्वदानग्रह्णाद्यामिदमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि ।
नचानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्य
मात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरि
ष्यते । नान्यत् स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यं । विधानेनैवा
न्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते ॥

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतमित्यनयोरप
वादार्यमुच्यते । अन्यच्च सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्न
मपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति । पुनरपि यदृषं दातव्यं
यनच दातव्यं यच्च च कास्ते दातव्यन्तस्त्रितयमाह ॥ ५० ॥

पितरि प्रेषिते प्रेते व्यसनाभिभूते ऽपि वा । पुत्र
पौत्रैर्ऋणन्देयं निऋवे साक्षिभाषितं ॥ ५१ ॥

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतोदूरदेशङ्गतो ऽधिकित्स
नीयव्याध्याद्यभिभूतो वा . तदा तत्कृतमृणमवश्यन्देयं पुत्रेण
पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन च । तत्र क्रमोपपत्त्यमेव

पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा निष्कवे
कृतेऽर्थिना साध्यादिभिर्भावितमृषं देवं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः ।
अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तं काशविशेषस्तु नारदेनोक्तो
द्रष्टव्यः ॥

मार्वाक्यमन्तरादिं प्राप्तिरिति प्रोषिते सुतः । अष्टं दद्यात्
त्पितृव्ये वा व्येष्टे आतर्क्यं चापि वेति प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकाशस्तु
न दद्यात् । प्राप्तव्यवहारकाशस्तु दद्यात् सच कालस्तेनैव
दर्शितः । गर्भस्त्रैः च दृष्टो ज्ञेयः प्राष्टमादत्तराच्छिशुः । बाल
प्राष्टोऽङ्गदार्ढ्यात्पौगण्ड्येति श्रव्यते ॥ परतो व्यवहारः
स्वतन्त्रः पितरास्तदिति । अद्यपि पित्रमरणादूर्ध्वं बालोऽपि
स्वतन्त्रो जातस्तथापि न अणुभागभवति ॥

यथाह । अप्राप्तव्यवहारस्य स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् । स्वात्तु
हि स्मृतं व्येष्टे व्येष्ट्यं गुणवयः कृतमिति ॥ तथा आशेषाङ्गान
निषेधस्य दृश्यते ॥

अप्राप्तव्यवहारस्य दूतो दानोन्मुखोऽग्रती । विषमस्यस्य
नासेध्यो न चैतानाङ्गयेऽनुपदति तस्मात् ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । अणात्पिता मोच
नीयो यथा नो नरकं व्रजेदिति । पुत्रेण व्यवहारस्तथा जातेन
निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । आर्द्धे तु बालस्याप्यधिकारः न
ब्रह्माभिव्याहारयेदन्वयः स्वधा निगयनादिति गौतमस्मर
णात् पुत्रपौत्रैरिति वज्रवचननिर्देशाद्भवः पुत्रायदि

विभक्ताः स्वांशानुरूपेण नन्दयुः । अविभक्ताश्चेत्तन्मूल्यवस्तुत्वा-
जेन गुणप्रधानभावेन वर्त्तमानानां प्रधानभूतएव दद्यादिति
गम्यते ॥

तथाह नारदः । अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्राश्च देयुर्ग्रन्थः ।
अविभक्ताविभक्तावा यस्ताश्चोदहते धुरमिति । अत्र च यद्यपि
पुत्रपौत्रैर्द्वयं देयमित्यविभेदेनोक्तं । तथापि पुत्रेण यद्यापिता
सृष्टिकन्ददाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं
न सृष्टिरिति विभेदोवगम्यः ॥

अष्टमात्मनो यवत्पितृणां पुत्रैर्देयं विभावितम् । पैतामहं समं
देयमदेयं तत्सुतस्य मिति वृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावित-
मित्यविभेदोपादानात्साविभावितामित्यत्र सावित्र्यद्वयं प्रमाणो-
पलक्ष्यम् । समं यावद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य
प्रपौत्रस्यादेयमवृद्धोत्तमस्य । एतस्मात्तरस्योक्तं स्पष्टयिष्यते ।
अष्टपापाकरणे अष्टौ तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्त्तारो दर्शिताः
तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः । इदानीं कर्त्तृन्तरसमवाये
च क्रममाह ॥ ५१ ॥

अथ यथाह कृष्ण दाप्योयोषिद्ग्राहस्तथैव च ।
पुत्रेण नन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य अथविधनः ॥ ५२ ॥

अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति
तद्वक्ष्यं विभागदारेण अथ गृह्णातीति अथवाहः स अथ

दाय्यएतदुक्तमभवति योयदीयद्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स
तत्कृतं ऋणं दाप्येन चौरादिरिति योषितं भार्ग्यं गृह्णातीति
योषिद्वाहः स तथैव ऋणं दाप्यः योयदीयां योषितं गृह्णाति ।
सतत्कृतमृणन्दाप्यः योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन ऋकथव्यपदेना
नर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः पुत्रस्यानन्याश्रितद्रव्यः ऋणन्दाप्यः । अन्य
माश्रितमन्याश्रितमाहपितृसम्बन्धिद्रव्यं यस्यासावन्याश्रित
द्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋकथिन
ऋणं दाप्यइतिसम्बन्धः । एतेषां समवाये क्रमस्य पाठक्रम एव
ऋकथयाह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्वाहस्तदभावे पुत्रइति ।
नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते ॥

न भ्रातरोन पितरः पुत्राः ऋकथहराः पितुरिति पुत्रे
सत्यन्यस्य ऋकथग्रहणासम्भवात् । योषिद्वाहोपि नोपपद्यते ।
न द्वितीयस्य साध्वीनां कचिद्भर्त्तापदिशतइति स्मरणात् ।
तदर्थं पुत्रोदाप्यइत्यपि युक्तं पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात् ।
अनन्याश्रितधनइति विशेषणमप्यनर्थकम् पुत्रे सति द्रव्यस्या
न्याश्रयणासम्भवात् । सम्भवे च ऋकथयाहइत्यनेनैव गतार्थ
त्वात् । पुत्रहीनस्य ऋकथिनइत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे
सत्यपि ऋकथयाह ऋणन्दाप्यइति स्थितमसति पुत्रे ऋकथयाहः
सुतरान्दाप्यइति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । पुत्रे सत्यप्यन्यः ऋकथ
याही सम्भवति क्लीवान्धबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि ऋकथहरत्वा
भावात् । तथाच क्लीवादीननुक्रम्य भर्त्तव्यास्तु निरंशकाइति

वक्ष्यति तथा सवर्णापुत्रोपन्यायवृत्तौ न लभेतेति केषामिति
गौतमवचनात् । अतश्च स्त्रीवादिषु पुत्रेषु सत्स्वन्यायवृत्तौ च
सवर्णापुत्रे सति ऋक्षग्राही पित्रव्यतत्पुत्रादिः । योषिद्ग्राहो
यद्यपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्व
पतिव्रतर्षापाकरणाधिकारी भवत्येव योषिद्ग्राहोयस्य तस्य
स्त्रैरिणीनामन्निमां गृह्णाति यस्य पुनर्भ्रान्तिवृत्तान्प्रथमां ॥

यथाह नारदः । परपूर्वास्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमं
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणीतु चतुर्विधा ॥ कन्यैवाद्यतयोनिर्या
पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्त्री
सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा ।
असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय
सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ स्त्रीप्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु
जीवति । कामाक्षमाअथेदन्यप्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥ कौमार
न्यतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं अिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा
द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपाश्र्व
या । उपगच्छेत्पुत्रं कामाक्षा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्राप्ता देवा
द्भग्नक्रीता चुत्पिपासांतुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा
चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ अन्तिमास्त्रैरिणीनां या प्रथमा च पुन
र्भुवाम् । ऋणन्तयोः पतिव्रतन्दद्याद्यसामुपाश्रितइति । तथा
न्योपि योषिद्ग्राहः ऋणापाकरणाधिकारी तेनैव दर्शितः ॥

यातु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्वमाश्रयेत् । सोऽस्यादद्यादृष्टं
भर्तुर्दत्तिजेदा तथैवताम् ॥ प्रकृष्टेन धनेन सह वर्त्ततइति
सप्रधना । वहुधनेति यावत् ॥

तथा अधनस्य आपुनस्य स्मृतस्योपैति यः स्त्रियम् । अथ
शेदुः स भजते धैव चास्य धनं स्मृतमिति पुनस्य पुनर्वचनं
क्रमार्थम् । अनन्याभितद्रव्यइति वहुपुत्रेषु अकथाभावेऽप्यत्र
यहणयोग्यस्यैवर्षापाकरणाधिकारोनायोग्यस्यान्धादेरित्येव
मर्थम् । पुत्रहीनस्य अक्षियनइत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य
अपौत्रादयो यदि अक्षयं गृह्णन्ति तदर्षन्दाप्यानान्यथेत्येवमर्थः
पुत्रपौत्रौ तु अक्षयग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् ॥

यथाह नारदः । क्रमादभ्यागतस्मात्पुत्रैर्यज्ञार्थमुद्धृतं ।
दद्युः पैतामहन्नौ चास्तुतुर्थान्निवर्त्ततइति सर्वं निरवद्यम् ।
अदा योषिद्वाहाभावे पुत्रोदाप्यइत्युक्तस्याभावे योषिद्वाहो
दाप्यइत्युच्यते । पुत्रहीनस्य अक्षियनइति अक्षयशब्देन योषि
देवोच्यते । यैवचास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् ॥

योयस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति च । ननु
योषिद्वाहाभावे पुत्रशृणन्दाप्यः पुत्राभावे योषिद्वाहइति
परस्परं विरुद्धम् । उभयसङ्गावे न कश्चिदाप्यइति नैव दोषः
अन्तिमस्त्रैरिणीयाहिणः प्रथमपुनर्भूयाहिणः स प्रधनस्त्री
हारिणस्याभावे पुत्रोदाप्यः पुत्राभावे तु निर्द्धननिरपत्य
योषिद्वाहो दाप्यइति ॥

एतदेवोक्तम् । नारदेन । धनस्त्रीहारिपुत्राणामृषभाग्यो
 धनं हरेत् । पुत्राऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ।
 धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये योधनं हरेत् अष्टभाक् । पुत्रो
 असतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीच धनञ्च स्त्रीधने ते विद्यते ययोः तौ स्त्री
 धनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोः असतोः पुत्रएवर्षभाक् धनिपुत्रयो
 रसतोः स्त्रीहार्येवर्षभाक् स्त्रीहार्यभावे पुत्रश्चष्टभाक् । पुत्रा
 भीवे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरीहारः पूर्ववत् । पुत्र
 हीनस्य अस्थिनदत्यस्यान्या व्याख्या एते धनस्त्रीहारिपुत्रा
 षण्णं कस्य दायादिति विवक्षायामुक्तमर्थस्य दायास्तदभावे
 तत्पुत्रादेः पुत्राद्यभावे कस्य दाप्यदत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते ।
 पुत्रहीनस्य अस्थिनदति पुत्राद्यन्वयहीनस्योक्तमर्थस्य यो
 अस्थी अन्वयद्वययोग्यः सपिण्डादिस्य अस्थिनोदायाः ॥

तथाच नारदेन । ब्राह्मणस्य तु चर्द्देयं साम्यस्य न
 क्षास्ति सः । निर्वापयेत्सकुल्लेषु तदभावेस्य बन्धुवित्त्यभिधाया
 भिहितं ॥ यदा तु न सकुल्लायुर्जं च सम्बन्धिवान्धवाः तदा
 दद्यादिजेभ्यस्तु तेव्यसत्सु निक्षिपेदिति । अधुना पुरुषविज्ञेये
 षण्यद्वयप्रतिषेधनप्रसङ्गादन्यदपिप्रतिषेधति ॥ ५२ ॥

भ्रातृणाभय दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाष्यमृषं साक्ष्यमविभक्तौ न तु स्मृतम् ॥ ५३ ॥

प्रतिभुवोभावः प्रातिभाव्यम् । भानृणां दम्पत्योः पिता पुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात्प्राक् प्रातिभाव्यमृषं साक्ष्यञ्च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपितु प्रतिषिद्धं साधारणधनत्वात् प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात् अणुसंवावश्यप्रतिदेयत्वात् एतच्च परस्परानुमतियतिरेकेण परस्परानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादिभवत्येव विभागादूर्ध्वन्तु परस्परानुमतियतिरेकेणाऽपि भवति । ननु दम्पत्योर्विभागात्प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधेन युज्यते तयोर्विभागाभावेन विशेषणार्थक्यादिभागाभावस्य ॥

आपत्यत्वेन दर्शितः जायापत्योर्न विभागोविद्यतइति । सत्यं औतस्मार्त्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च । तथाहि । जायापत्योर्न विभागो विद्यतइत्युक्त्वा किमिति न विद्यतइत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान् । पाण्यहणाद्वि.सहत्वकर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति हि यस्मात्पाण्यहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते जायापती अग्निमादधीयातामिति । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः तथा कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्रावित्यादि स्मरणात् विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकारएव । अतस्योभयविधाग्निरपेक्षेषु कर्मसु पूर्त्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्पद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते ॥

दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि । येषु पुण्यकर्मासु
सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम् । न पुनः पूर्वानां
भर्त्तनुज्ञानुष्ठितानां फलेष्वपि ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्व
मुक्तम् । द्रव्यपरिग्रहेषु नहि च भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकदाने
स्तेयमुपदिशन्तीति । सत्यं द्रव्यस्वामित्वं पत्न्यादर्चितमनेन न
पुनर्विभागाभावः यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्ता तत्र कारण
मुक्तभर्त्तुर्विप्रवासेनैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्यदाने तिथिभोजन
भिद्यादानादौ हि यस्मान्न स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयः तस्मा
द्भार्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति
तस्माद्भर्त्तरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव न
स्तेच्छया । यथा वक्ष्यति । यदि कुर्यात्समानां भान्यस्यः कार्य्याः
समाश्रिका इति । अधुना प्रातिभावं निरूपयितुमाह ॥ ५३ ॥

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभावं विधीयते । आद्यौ
तु वितथै दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५४ ॥

प्रातिभावं विशासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः तच्च विषय
भेदात्तिधा भिद्यते । यथा । दर्शने दर्शनापेक्षायामेन्द्र
यिष्यामीति प्रत्यये विशासे मत्प्रत्ययेनास्य धनमयच्छ नाथं
तां वक्ष्यिष्यते । यतो मूकस्य पञ्चोद्यमुर्ध्वरा प्रायभूरस्य याम

वरोस्तीति दाने वक्ष्यं न ददाति तदानीमहमेव धनं दास्या
 मोति प्रातिभाव्यमिधीयतइति प्रत्येकं समन्वः । आद्यौतु
 दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वास
 व्यभिचारे च दाया राज्ञा प्रसृतं धनमुत्तमर्षस्य । इतरस्य
 दानप्रतिभुवः सुताअपि दायाः । वितथे इत्येव साद्येन निर्द्धन
 तेन वा अधमर्षे प्रतिकुर्वन्ति । इतरस्य सुताअपीति वदता
 पूर्वयोः सुता न दायाः इत्युक्तम् । सुताइति वदता न पौत्रा
 दायाइति दर्शितम् । एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह ॥ ५४ ॥

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा । न
 तत्पुत्राच्छृणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ ५५ ॥

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिकोवा प्रतिभूर्दिवं गतः तदा
 तयोः पुत्रा प्रातिभाव्यायातं पैदकं शृणं न दद्युः यस्तु दानाय
 स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रादद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव
 दद्युर्न वृद्धिं ॥

शृणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभाव्यागतं सुतः । समन्दद्या
 तत्सुतौ तु न दायाविति निश्चयइति व्यासवचनात् । प्राति
 भाव्यव्यतिरिक्तम्यैतामहशृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव
 दद्यान्न वृद्धिं । तथा तत्सुतोपि प्रातिभाव्यागतम्व्यमृणं सम
 मेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च प्राति

भात्यायातमप्रातिभाव्यश्च यथाक्रममगृहीतविना न दाया
विति यदपि स्मरणं ॥

खादकोविन्नहीनः खाद्यग्रकोविन्नवान्यदि । मूलमस्य
भवेद्देवं न वृद्धिन्दातुमर्हतीति तदपि सद्यकः प्रतिभूः खादको
ऽधमर्णः । सद्यको यदि विन्नवान् मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव
दातव्यं । न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूत्वा बन्ध
कमर्थ्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूय्यतः तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्ध
कात्प्रातिभाव्यायातमृणन्दद्युरेव ॥

यथाह कात्यायनः । गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य क्षितौ
भवेत् । विनापि वा धनान्तस्मादायः स्यात्तद्वृणं सुतइति दर्शन
ग्रहणं प्रत्ययोपसर्गचणं विना पि वा पितरि प्रेते दूरदेशं गते
वेति । यस्मिन्ननेकप्रतिभूयभावस्तत्र कथं दातव्यमित्याह ॥५५॥

वहवः सूर्यदि स्त्रीशैर्दयुः प्रतिभूबोधनम् ।
एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य वया रुचि ॥ ५६ ॥

यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ वहवो वा प्रतिभूवस्तदर्थं विभज्य
स्त्रीशेन दयुः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य
छायाशदृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा
स्तस्य द्रव्यदानाय क्षितस्तथा दानप्रतिभूवोपि प्रत्येकं कृत्वा

दानाय स्थिताः । एवन्दर्शनप्रत्यये च तेनैकच्छायाश्रितेषु
प्रतिभूषु सत्तु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुषि यथाकामम् ।
अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थं प्रार्थयते स एव ह्यस्य
न्दद्यान्नांशतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गत
स्तत्पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्व्वं दाप्यः ऋते तु
कस्मिंश्चित्सपितृमंशमवृद्धिकं दाप्यः ॥

यथाह कात्यायनः । एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र
दृश्यते । प्रेषिते तत्सुतः सर्व्वं पितृमंशं ऋते सति ॥ प्रातिभाव्य
र्षदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह ॥ ५६ ॥

प्रतिभूर्दापितोयत्तु प्रकाशं धनिनोधनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५७ ॥

यदृणं प्रतिभूस्तत्पुत्रेवा धनिकेनोपपीडितः । प्रकाशं सर्व्व
जनसमचं राज्ञा धनिनां दापितो न पुनर्द्विगुणलोभेन स्वय
मुपेत्य दत्तम् ॥

यथाह नारदः । यच्चर्णं प्रतिभूर्दद्याद्भनिकेनोपपीडितः ।
ऋणिकन्त्यतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति । ऋणिकैरधमर्णै
स्तस्य प्रतिभुवोद्भवं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च काल
विशेषमनपेक्ष्य सद्यएव द्विगुणं दातव्यं । वचनारम्भसामर्थ्यात् ।

एतच्च हिरण्यविषयं । नन्विदं वचनं दैगुण्यमात्रमतिपादयति
तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्टि
विधानं शुचित्वाबाधेन । अपिच सद्यः सबुद्धिकदानपक्षे पशु
स्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावात्सूक्ष्मदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् ।
वस्तुधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिदिगुणापरेत्यनेनैव कालकला
क्रमेण दैगुण्यादिषिद्धेर्दैगुण्यमात्रविधानदृढत्वचनमनर्थकं
स्यात् । पशुस्त्रीणान्तु कालक्रमपक्षे सन्तत्यभावे स्वरूपदान
मेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानान्तरं कियता कालेनाधर्म्येण
सङ्घटते तदा सन्ततिरपि सम्भवत्येव यदा पूर्वसिद्धसन्तत्या
सह पशुस्त्रियोदास्यतीति न किञ्चिदेतत् अथ प्रातिभावं
प्रीतिदत्तमतस्त प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव नच प्रीतिदत्तस्य
याचनात्माक्वृद्धिरस्ति ॥

यथाह । प्रीतिदत्तान्तु यत्किञ्चिदूर्द्धते न त्वया चितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेदूर्द्धते पञ्चकं व्रतमिति ॥ अतस्त प्रीतिदत्त
स्यायाचितस्यापि दानदिवसादारम्भ यावत्दिगुणं काल
क्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यतइति । तदप्यसत् । अस्यार्थ
स्यास्मादचनादप्रतीतेः दिगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रती
यते तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव दिगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भ
सामर्थ्यादिति सुष्ठूक्तम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्व्वचदैगुण्ये प्राप्तेऽप
वादमाह ॥ ५७ ॥

सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्र
चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५८ ॥

हिरण्यद्वैगुणवत्कालानादरेणैव स्त्रीपश्चादयः प्रति
पादितवृद्धा दायाः शोकस्तु व्याख्यातएव यस्य द्रव्यस्य
धावती वृद्धिः परा काष्ठोक्ता तद्रव्यमतिभूदत्तं खादकेन
तथा वृद्धा सद्यः कालविशेषमनपेक्ष्य सद्योदातव्यमिति तात्पर्यार्थः
यदा तु दर्शनप्रतिभूः सम्यतिपक्षे कालेऽधमर्षन्दर्शयितु
मसमर्थस्तदा तदन्येषणाय तस्य पक्षत्रयन्दातव्यम् । तत्र यदि
दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनन्दायः ॥

नष्टस्यान्वेषणार्थं नु दाप्यन्मन्त्रचयं परं ॥ यद्यसौ दर्शयेत्तत्र
मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव
दर्शयेत् । निबन्धन्दापयेत्तन्नुपेतं चैव विधिः स्मृत इति कात्या
यनवचनात् । लग्नके विशेषनिषेधस्य तेनैवोक्तः ॥

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ॥ निरुद्धो
दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् । नैव चक्षुः न मित्रश्च न चै
वात्यन्तवासिनः ॥ राजकार्यनियुक्तस्य येन प्रप्रजिता नराः ।
न शक्तो धनिने दातुन्दण्डं राज्ञे च तत्समम् ॥ जीवन्वापि
पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः । ना विज्ञातो गृहीतव्यः
प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीति । सन्दिग्धो भिन्नस्तः । अत्यन्तवासिना
नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः ॥

धनप्रयोगे दौ विश्वासहेतु प्रतिभूराधिस्य । यथाह
नारदः । विश्वासहेतु दावच प्रतिभूराधिरेव चेति । तत्र प्रति
भूतिरूपितददानीमाधिर्निरूप्यते आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्य
स्योपरि विश्वासायमधमर्णेनोक्तमर्थेऽधिक्रियते आधीयत
इत्यादिः सच दिधैव कृतकालोऽकृतकालस्य पुनर्यैकैकत्रो
द्विविधः गोप्योभोग्यस्य ॥

यथाह नारदः । अधिक्रियतइत्यादिः स विज्ञेयोदिसचचः ।
कृतकालोऽपनेयस्य यावद्देवोद्यतस्तथा ॥ स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो
गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति ॥

कृते काले आधानकाल एवामुक्तिं काले दोषोत्सवाद्दौ
मयाचमाधिर्भोक्तव्यो न च तथैवाधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते
कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्यो मोक्षनीय इत्यर्थः देयं दानं
देवमनतिक्रम्य यावद्देयं उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः । याव
द्देयं उद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपित
काल इत्यर्थः गोप्यैरक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधसाधेर्विशेष
माह ॥ ५८ ॥

आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि नमोच्यते ।
काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५९ ॥

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण दिगुणीभूते यद्याधि
रधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनं
प्रयोक्तुः स्वभावति । कालकृतः कृतकालः आहिताग्न्यादिषु
पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः यतु काले निरूपिते प्राप्ते
नश्येत् द्वैगुण्यात्मागूर्द्ध्वम् । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ
फलभोग्यः चेन्नारामादिः स न कदाचिदपि नश्यति । कृत
कालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाशउक्तः । काले
कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशभावउक्तः
फलभोग्येन नश्यतीति पारिव्रज्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृत
कालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपित
कालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यम् ॥

वृहस्पतिवचनात् । हिरण्ये दिगुणीभूते पूर्णे काले कृता
बधौ । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा
धनन्दत्वाच्छणी बन्धमवाप्नुयादिति ॥

नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नं । अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्ति
हेतोर्दानविक्रयादेरभावात् । धनिनस्य स्वत्वहेतोः प्रतियह
क्रयादेरभावात् । मनुवचनविरोधाच्च । नचाधिः कालसंरोधा
क्षिसर्गोक्ति न विक्रयदति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिर
कालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्क्ष
निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति । नच विक्रयः । एवमाधी
करणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यतइति ।

संयते । आधीकरणमेव लोके सोपाधिकः स्वनिवृत्तिहेतुः ।
 आधिस्त्रीकारश्च सोपाधिकः स्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः तच्च धन
 द्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्ते च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरनेन
 वचनेनाधमर्षस्यात्यन्तिकी स्वनिवृत्तिरुत्तमर्षस्य चात्यन्तिकं
 स्वत्वमवति । नच मनुवचनविरोधः यतो न त्वेवाधौ सोपकारे
 कौसोदीं वृद्धिमाप्नुयादिति भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते । नचाधेः
 कालसंराधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय इति । भोग्यस्याधेश्विरन्तं न
 कालावस्थानेऽप्याधिकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वमाप्तीति
 इहाप्युक्तं फलभोग्येन नश्यतीति गोप्याधौ तु पृथगारम्भ
 मनुना न भोक्तव्योवलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्पृजेदिति ।
 इहापि वक्ष्यते । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति । आधिः प्रणश्ये
 द्विगुण इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

किञ्च गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽप्य
 हापिते । नष्टोदेयोविनष्टश्च दैवराजकृतादृते ॥ ६० ॥

गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युप
 भोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयान्ति क्रमात्तथा सोपकारे
 उपकारकारिणि बलीवर्द्धताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिकौ
 हापिते हानिं व्यवहाराच्चमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्धः
 नष्टो विवृतिं गतस्ताम्रकटाहादिच्छिद्रभेदादिना पूर्ववत् कृता

देयः तत्र गोप्याधिर्षष्टयेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । उपभुक्तोऽपि च
 वृद्धिरपि हातव्या भोग्याधिर्ष्यदिनष्टः तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः ।
 वृद्धिसङ्गावे वृद्धिर्वा हातव्या विनष्टप्रात्यक्तिकं नात्र प्राप्तः
 सोऽपि देये मूल्यादिदारेण तद्दाने षट्द्विकं मूल्यं लभते यदि
 न ददाति तदा मूलनाशः विनष्टे मूलनाशः स्वादैवराजकृता
 दृढ इति नारदवचनात् । दैवराजकृतादृते । दैवमन्युदक
 देभोपस्रवादि । दैवकृतादिनाशादिना । तथा स्वापराधरहिता
 द्राजकृतात् । दैवराजकृते तु विनाशे षट्द्विकं मूल्यं दातव्य
 मधमर्णेनाध्यन्तरम्वा यथाह । सोतसापहृते चेत्ते राज्ञाचै
 वापहारिते आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देयन्वाधनिने ऽधनमिति ।
 तत्र सोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् ॥ ६० ॥

अपिच । आधेः स्वीकरणात्सिद्धीरक्षमाणोप्य
 सारतां । यातश्चेदन्य आधेयो धनभागवाधनो भवेत्
 ॥ ६१ ॥

आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधियहस्य
 सिद्धिर्न साक्षिलिखनमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ॥

यथाह नारदः । आधिसु द्विविधः प्रोक्तोज्ज्वलः स्वावर
 स्यात् । सिद्धिरसोभयस्यापि भोगायद्यस्ति नान्यथेति । अस्य च

कलम् । आधौ प्रतियहे क्रीते पूर्वा तु बलवन्तरेति । वा स्त्रीका
रान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती स्त्रीकाररहिता तु पूर्वपि न
बलवतीति स आधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि काखवन्नेन यद्य
सारतामविहृतएव सृष्टिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताकृतस्तदाधि
रन्यः कर्त्तव्यः । धनिने वा धनन्देयं रक्ष्यमाणोऽसारता
मिति वदताधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति स्थापितं । आधिः
प्रणश्येद्दिगुणद्वयस्य स्थापवादमाह ॥ ६१ ॥

चरित्रबन्धककृतं सवृद्धा दापयेद्वनं । सत्यङ्कार
कृतान्न्यं दिगुणमतिदापयेत् ॥ ६२ ॥

चरित्रं शोभनाचरितं । चरित्रेण बन्धकं । चरित्रबन्धकं
तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतमपराधीनं वा कृतं । एतदुक्तमवति ।
धनिनः स्नेहान्नयत्नेन वज्रमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमण
नाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतं । यदि बाधमर्णस्य स्नेहान्नयत्ने
नाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा वज्रद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृत
मिति तद्गुणं नृपोऽवृद्धा सह दापयेत् अयमाश्रयः एवंरूपं
बन्धकं दिगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव दिगुण
ज्ज्ञातव्यमिति । तथा सत्यङ्कारकृतं करणं भावे घञ् सत्यस्य
कारः सत्यङ्कारः कारे सत्यागदस्येति मुम् सत्यङ्कारेण कृतं

सत्यद्वारकृतं। अथमभिसन्धिः। यदा बन्धकार्पणसमयवृत्त्यं
परिभाषितं दिगुष्णीभूतेऽपि द्रव्ये मया दिगुणं द्रव्यमेव दात
व्यम्। नाधिनाश इति तदा तद्विगुणन्दापयेत् इति अन्योऽर्थः।
चरिचमेव बन्धकश्चरिचबन्धकं। चरिचशब्देन गङ्गास्नानाग्नि
होत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते यच्च तदेवाधीकृत्य यद्रव्यमात्म
त्वात्कृतं। तच्च तदेव दिगुष्णीभूतन्दातव्यस्माधिनाश इति।
आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते। सत्यद्वारकृतमिति क्रयविक्रयादि
व्यवस्थानिर्व्वाहनाय पञ्चङ्गुलीयकादिपरहस्तेकृतं तद्व्यवस्थाति
क्रमे दिगुणन्दातव्यं तच्चापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यव
स्थातिवर्त्ती तेन तदेव दातव्यम्। इतरच्चेद्व्यवस्थातिवर्त्ती
तदा तदेवाङ्गुलीयकादि दिगुणस्यतिदापयेदिति ॥ ६२ ॥

किञ्च उपस्थितस्य मोक्तव्यआधिस्तेनोऽन्यथा
भवेत्। प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्
॥ ६३ ॥

धनदानेनाधिमोक्षणाद्योपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिना वृद्धि
लोभेन न स्थापयितव्यः अन्यथा अमोक्षणे स्तेनसौरवदण्डेना
भवेत् असन्निहिते पुनः प्रयोक्तारि कुले तदाप्तहस्ते सदृष्टिकं
धनं निधायाधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृहीयात्। अथ प्रयोक्ताप्र

अन्निहितस्तदाप्ताश्च धनस्य गृहीतारोगं सन्ति यदि वा 'असन्निहिते प्रयोक्तारि आधिविक्रयेण धनदिग्माधमर्णस्य तत्र किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षित आह ॥ ६३ ॥

तत्कालकृतमूल्योवा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

तस्मिन् काले यत्तस्याधेर्मूल्यन्तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेन्न तत ऊर्द्धं धनं वर्द्धते यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति यावदा तन्मूल्यद्रव्यमृषिने प्रवे ज्ञयति यदा तु दिगुणीभूतेऽपि धने दिगुणन्धनमेव गृहीतव्यम् नत्वाधिना श्रद्धति विचारितमृणयद्वणकाल एव तदा दिगुणी भूते द्रव्ये असन्निहिते वाधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ॥ ० ॥

विना धारणाकादापि विक्रीणीत ससाक्षिकं ॥ ६४ ॥

धारणाकादधमणादिना अधमर्णे असन्निहिते साक्षिभि स्तदाप्तैश्च सह तमाधिं विक्रीय तद्धनं गृहीयाद्धनी वाशब्दे व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णयद्वणकाले दिगुणीभूतेऽपि धने धनमेव गृहीतव्यम् नत्वाधिना श्रद्धति न विचारितम् । तदा

आधिप्रणश्येद्विगुणइत्याधिनामः । विचारिते त्वयं पचदति ।
भोग्याधौ विज्ञेयमाह ॥ ६४ ॥

यदा तु दिगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।
मोच्यआधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे दिगुणे घने ॥ ६५ ॥

यदा प्रयुक्तं धनं खलुतया वृद्ध्या दिगुणीभूतन्तदाधौ कृते
तदुत्पन्ने आद्युत्पन्ने दिगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिर्भोक्तव्यः
यदि वादावेवाधौ दत्ते दिगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिर्भोक्तव्यइति
परिभाषया कारणान्तरेण वा भागाभावेन यदा दिगुणीभूत
मृणन्तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये दिगुणे सत्या
धिर्भोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सृष्टद्विक
मूल्यार्णापाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेनं चया
धिमाचचते लौकिकाः यत्र तु वृद्ध्यर्थेवाध्युपभोगइति परि
भाषां तत्र दैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते
एवाधिं एतदेव स्पष्टीकृतं ॥

वृद्धस्यतिना ऋणीबन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं
दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम् । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धन
भागधनी ॥ ऋणी च न लभेदन्धं परस्परमतं विनेति । अस्वार्थः ।
फलभोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्धकआधिः सच द्विविधः क

वृद्धिकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र च
 सवृद्धिकमूलापाकरणार्थं बन्धपूर्णकालं पूर्णः कालो बन्धावैपूर्ण
 कालस्तमाप्नुयादृणी । यदा सवृद्धिकं मूलं फलदारेण धनिनः
 प्रविष्टन्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु
 बन्धं सामकं दत्त्वा प्राप्नुयादृणी । समं मूलं सममेव सामकं ।
 अस्मापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तद्व्याप्ततदन्धकं प्रकर्षितं
 मतिश्रयितं वृद्धेरभधिकफलं यदिह्याप्तदा न धनभागवनी ।
 सामकं न लभेद्भूतं मूलमदत्तैवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति
 यावत् । अथाप्रकर्षितं तदन्धकं वृद्धयेऽप्यपर्याप्तन्तदा सामकं
 दत्त्वापि बन्धं लभेताधमर्णः वृद्धिरेवमदत्तैव लभतेत्यर्थः ।
 पुनरभयत्रापवादमाह परस्परमतन्विना उत्तमर्णाधमर्णयोः
 परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तं । परस्परानु
 मतौ तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदाननावदुपभुङ्क्ते धनी
 निष्कृष्टमपि मूलमात्रदाने नैवाधमर्णो लभत इति ॥ ६५ ॥

॥ इति अष्टादानप्रकरणम् ॥

॥ उपनिधिं प्रत्याह ॥

वासनस्थमनाख्याय इस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।
 द्रव्यन्तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६६ ॥

निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्णादि तत्त्वं

वासनस्य यद्द्रव्यं रूपसङ्ख्यादिविशेषमनाख्यायाकक्षयित्वा
मुद्रितमन्यस्य हस्ते रचणार्थं किमस्मादर्थ्यते स्थाप्यते तद्द्रव्यमौष
निधिकमुच्यते ॥

यथाह नारदः । असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
तज्ज्ञानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुरिति ॥ प्रतिदेयन्तथैवं
तत् यस्मिन् स्थापितं तेनैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितन्तथैवं
स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् । प्रतिदेयमित्यस्यापवाद
माह ॥ ६६ ॥

न दाप्योपहृतं तत्तु राजदैविकतत्स्करैः ।

तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तत्स्करैर्वापहृतं नष्टं
न दाप्योऽसौ यस्मिन्नुपहृतं धनिनएव द्रव्यं । नष्टं यदि जिह्वा
कारितं न भवति ॥

यथाह नारदः । ग्रहीतुः सह योऽर्थं नष्टो नष्टः सदा
यिनः । दैवराजकृते तदन्नचेत्तज्जिह्वाकारितमिति । अस्याप
वादः ॥

भेषश्चेन्मार्गिते दत्ते दाप्योदण्डञ्च तत्समम् ॥ ६७ ॥

स्वामिना मार्गिर्गते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तर
कासं यद्यपि राजादिभिर्धेनोनामः संजातस्तथापि तद्रूपं
मूखकल्पनया धनिने गृहीता दाप्योराज्ञे च तत्समं दण्डम् ।
भोक्तारम्यति दण्डमाह ॥ ६७ ॥

आजीवन् स्वेच्छया दण्डोदाप्यस्तं वापि सोदयं ।

यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते
व्यवहरति वा प्रयोगादिना साभार्थमसावुपभोगानुसारेण
च दण्डस्तस्मैोपनिधिं सोदयमुपभोगे सदृष्टिकं व्यवहारे
सलाभं धनिने दाप्यः । दृष्टि प्रमाणञ्च ।

कात्यायनेनोक्तम् । निक्षेपं दृष्टिशेषञ्च कथं विक्रयमेव च ।
याच्यमानो न चेद्दद्यादर्द्धते पञ्चकं व्रतमिति । एतच्च भक्षिते
द्रष्टव्यं । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विभेषोद्वर्जितः ॥

भक्षितं सोदयं दाप्यः समन्दाप्यउपेक्षितं । किञ्चिन्नूपनं
प्रदाप्यः स्वाद्रव्यमज्ञाननाश्रितमिति । किञ्चिन्नूपनमिति चतु
र्थीब्रह्मिणं । उपनिधेर्धर्मान्याचितादिष्वतिदिशति ॥ ० ॥

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६८ ॥

विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्राञ्जलारादि याचित्वा नीतं याचितं ।

यदेकस्य हस्ते निहितम् अथ तेनाप्यनुपस्थादन्यस्य हस्ते स्वाभिने
 देहीति निहितमदन्वाहितं न्यासो नाम गृहस्वामिने दर्शयित्वा
 तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति ।
 समस्तानुसमर्पणं निक्षेपः । आदिब्रह्मेण सुवर्णकारादिहस्ते
 कटकादिनिर्माणा यन्यस्तस्य सुवर्णादेः प्रतिन्यासस्य च परस्पर
 प्रयोजनापेक्षायां न्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं
 रक्ष्यत इति न्यस्तस्य ग्रहणं ॥

यथाह नारदः । एष एव विधिर्दृष्टो याचिता न्वाहिता
 दिषु । त्रिष्टिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव चेति । एतेषु
 याचितादिष्वयं विधिः । उपनिधेर्यः प्रतिदानादिविधिः स एव
 वेदितव्यः । इति निक्षेपप्रकरणम् ॥ ६८ ॥

प्रमाणं लिखितशक्तिः साचिष्येति कीर्तितमित्युक्तमत्र
 भुक्तिर्निरूपिता सास्त्रतं साचिस्वरूपं निरूप्यते । साची च साक्षा
 दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति ॥

यथाह मनुः । समस्तदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यतीति ।
 स च द्विविधः । कृतोऽकृतश्च । साचिलेख निरूपितः कृतः ।
 अनिरूपितोऽकृतः तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च षड्विध इत्येका
 दशविधः ॥

यथाह नारदः । एकादशविधः साची शास्त्रे दृष्टो मनो
 विभिः कृतः पञ्चविधो ज्ञेयः षड्विधोऽकृत उच्यत इति । तेषाञ्च
 भेदस्तेनैव दर्शितः लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिन्न एव च ।

गूढसोत्तरसाची च साची पञ्चविधः कृत इति । लिखितादौ
नाञ्च स्वरूपं ॥

कात्यायनेनोक्तम् । अर्थिना स्ववमानीतोद्योसेष्ये सक्ति
वेक्ष्यते । स साची लिखितोनाम स्मारितः पचकादते इति ।
स्मारितः पचकादत इत्यस्य विवरणमेनैव कृतं ॥

यस्य कार्यप्रसिद्धार्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्थ्यते चार्थिना
साची स स्मारित इहोच्यते इति । यस्य यदृच्छयागतः साची
क्रियते स यदृच्छाभिन्नः । अनयोः पचानाकृतमेऽपि भेदोऽनेनैव
दर्शितः ॥

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतस्य यः । दौ साक्षिणौ
त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति ॥

तद्यथा । अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः
आव्यते स्मितगूढेगूढसाची सङ्गच्छत इति तथा साक्षिणामपि
यः साक्ष्यमुपर्युपरि भावते । अवकाशावशादापि स साक्ष्य
जरसंज्ञित इति वद्विधस्याप्युक्तस्य भेदः ॥

नारदेन दर्शितः यामस्य प्राप्तिवाक्यस्य राजा च व्यवहारि
णाम् । कार्येष्वधिकृतोयः स्वार्थिना प्रहितस्य यः ॥ कुत्साकुत्स
विवादिषु विज्ञेयास्तपि साक्षिण इति । प्राप्तिवाक्यग्रहणं लेखक
सम्बोधनस्यार्थं । लेखकः प्राप्तिवाक्यस्य सम्भासैवानुपूर्वग्रः ।
नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणस्समुदाहृता इति ते साक्षिणः
कीदृशाः क्रियन्तस्य भवन्तीत्यत आह ॥ ६८ ॥

तपस्विनोदानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 धर्मप्रधानाः ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६९ ॥
 व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः ।
 यथा जाति यथा वर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ७० ॥

तपस्विनस्तपःशीलाः दानशीला दाननिरताः कुलीनाः
 महाकुलप्रसूताः सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः धर्मप्रधानाः
 मार्थकामप्रधानाः ऋजवः अकुटिलाः पुत्रवन्तः पुत्रान्विताः
 धनान्विताः वज्रसुवर्षादिधनयुक्ताः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः
 नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः एवभूताः पुत्राः व्यवराः
 साक्षिणो भवन्ति । चयः अवरा न्यूना येषान्ते व्यवरास्त्रिभ्यो
 ऽर्वाग्र भवन्ति परतस्तु यथाकामभावन्तीत्यर्थः जातिमनति
 क्रम्य यथाजातिजातयोर्मूर्द्धावसिक्तादयः अनुलोमजाः प्रति
 लोमजाश्च । तत्र मूर्द्धावसिक्तानां मूर्द्धावसिक्ताः साक्षिणो
 भवन्ति । एवममृष्टादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्षमनतिक्रम्य यथा
 वर्णं । वर्णाब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्त
 लक्षणा उत्तमश्रवकाः साक्षिणो भवन्ति । एव चत्रियादिष्वपि
 द्रष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियश्च कुर्युः ॥

यथाह मनु । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति सजाति
 सवर्णासम्भवे सर्वे मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेऽप्येव

मूर्द्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासम्भवं साक्षिणोभयमिति
उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहितानामन्येषामपि
साक्षिलप्रतिपादनार्थमसाक्षिणोवक्तव्याः ते च पञ्चविधाः ॥

नारदेन दर्शिताः असाक्ष्यपि हि ब्राह्मणेषु दृष्टः पञ्चविधो
भूधेः । वचनादोषतोभेदात्स्वयमुक्तिर्भूतान्तरमिति । के पुन
वचनादसाक्षिण इत्यत आह ॥ ७० ॥

श्रोत्रियास्तापसावृद्धाये च प्रव्रजितादयः ।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः ॥ ७१ ॥

इतितापसावानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रा विवदमाना
दीनां ग्रहणं ॥

यथाह ब्रह्मः । पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजक
मानप्रस्थनिर्यन्त्या असाक्षिण इति दोषादसाक्षिणोदर्शिताः ॥

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाकितवावञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते
दुष्टत्वात्तेषु सत्यञ्च विद्यत इति चण्डाः कोपनाः कितवाधूत
इतः भेदादसाक्षिणाञ्च स्वरूपन्तेनैव दर्शितं ॥

साक्षिणां लिखितानाञ्च निदिष्टानाञ्च वादिनाम् । तेषा
मेकोन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिण इति । तथा स्वयमुक्ति
स्वरूपसोक्तम् ॥

अथमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्य घोषदेत् । सखीत्युक्तः स
ब्राह्मेषु न स साक्षिलमर्हतीति । मृतान्तरस्यापि सख्य
मुक्तम् ॥

योर्धः आवयितव्यः स्यात्तस्मिन् सति चार्थिनि । कृतददत्त
साक्षिलमित्यसाक्षी मृतान्तरदति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
साक्षिणा योर्धः आवयितव्योभवेत् युयमचार्थे साक्षिणदति ।
तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा अयति मृते ऽर्थे चानिवेदिते साक्षी
क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदत्विति मृतान्तरः साक्षी
न भवति । यच्चतु मुमूर्षुणासुस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः
आविताः अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिणदति । तत्र मृतान्तरोपि
साक्षी ॥

यथाह नारदः । मृतान्तरोर्धिनि प्रेते मुमूर्षुआवितादृते ।

तथा । आवितोनातुरेषापि यस्त्वर्थो धर्मबंधितः । मृतेऽपि
तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु ॥ तानेतान् साक्षिणो
दर्शयति ॥ ७१ ॥

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः । रज्जा
वतारिपाषाण्डकूटकृदिकलेन्द्रियाः ॥ ७२ ॥

पतिताप्तार्थ सम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी
दृष्टदोषश्च निर्दूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७३ ॥

स्त्री प्रसिद्धा बाह्योऽप्राप्त्यवहारः । स्त्रीऽग्नीतिकावरः
 दृढग्रहणं वचननिषिद्धानामन्येषामपि ओचिद्यादीनामुप
 सचणार्थम् । कितवोचदेवी । मत्तः पानादिना उन्मत्तोयहा
 विष्टः । अभिब्रूतः । अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारी
 चारणः पाषण्डिनो निर्यन्त्रिप्रभृतयः कूटछात् कपटलोकादि
 कारीविकलोद्भियः ओचादिरहितः पतितः ब्रह्महादिः । आप्तः
 सुहृत् अर्थसम्बन्धी विप्रतिपद्यमानार्थसम्बन्धी सहायएक
 कार्यः रिपुः ब्रुः तस्करस्तेनः साहसी स्वबलावष्टम्भकारी
 दृष्टदोषो दृष्टवितथवचनः । निर्द्धतो बन्धुभिस्त्यक्तः । आदि
 ब्रह्मादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणाभेदाद्
 साक्षिणं स्वयमुक्तेर्द्धतान्तरस्य च ग्रहणम् एते स्त्रीवासादयः
 साक्षिणो न भवन्ति । व्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवाद
 माह ॥ ७३ ॥

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोपि धर्मावित् ।

ज्ञानपूर्वकं नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठायी धर्मावित्स एको
 युभयानुमतस्येसाक्षी भवति अपिशब्दबलात् दावपि । यद्यपि
 औतस्मार्त्तक्रियापरा इति व्यवराणामपि धर्मावित्समानं ।
 तथापि तेषामुभयानुमत्याभावेऽपि साक्षित्वमवत्येव कस्य

इयोर्भेभयानुमत्यैव साक्षितं भवतीत्यर्थवत् व्यवहरणं ।
तपस्विनोदानशीलादित्यस्यापवादमाह ॥०॥

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्ये पारुष्यसाहसे ॥ ७४ ॥

संग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि । तेषु सर्वे वचननिषिद्धा
स्वपःप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणोभवन्ति । दोषादसाक्षिणो
भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो न भवन्ति । सत्या
भावादितिहेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् । मनुष्यमारणश्चौर्य
भ्रष्टरदाराभिमर्शनं । पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधं
मिति वचनात् यद्यपि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं
तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साह
सत्वं । रहसि क्रियमाणानान्तु संग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति
तेषां साहसात्पृथगुपादानम् । साक्षिआवणमाह ॥ ७४ ॥

साक्षिणः आवयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ साक्षिणः समवेतान् ॥

नासमवेताः पृष्टाः प्रब्रूयुरिति गौतमवचनात् । वक्ष्यमाणं
आवयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषोद्धर्तितः ॥

सभास्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधा । प्राक्षिवाको
नियुञ्जीत विधिमानेन साम्बबन् ॥ देवब्राह्मणसाक्षिणे साक्ष्यं
पृच्छेदतं दिजान् । उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान्वा पूर्वार्धे वै श्रुधिः
श्रुचीन् ॥ आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य ऋपयैर्भृशम् । समस्तान्
विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् ॥ तथा ब्राह्मणा
दिषु आवणे मनुना नियमोदर्शितः ॥

सत्येन प्रापयेद्विप्रं सचिद्यं वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनै
र्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति ब्राह्मणं अन्यथाब्रुवतः सत्यमे
नश्नतीति प्रापयेत् । सचिद्यं वाहनायुधानि तव विफलानीति ।
गोवीजकाञ्चनानि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्वं शूद्र
मन्यथा ब्रुवतस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति प्रापयेत् ।
अत्रापवादस्तेनैव दर्शितः ॥

गोरक्षकान्वाणिजकान् तथा कारुकुञ्जीलवान् । प्रेत्यान्वा
र्द्धुषिकाञ्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेदिति । विप्रग्रहणं सचिद्यं
वैश्वयोदपलक्षणार्थम् । कुञ्जीलवागायनाः प्रतिवादिना साक्षि
दूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणेषु वाक्यादिषु तथैव निर्णयः ।
अयोग्येषु तदचनात् लोकतस्तु निर्णयेन साक्ष्यन्तरेणेति नान
वक्ष्या । यदि साक्षिदोषमुद्गाथ्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी
तदासौ सारानुसारेण दण्ड्यः अथ साधयति तदा न ते
साक्षिणः ॥

यथाह । अबाधयन् हम् दाप्योदूपणां साक्षिणं स्फुटम् ।
भाविने साक्षिणोवर्णाः साक्षिधर्मनिराकृता इति । उद्दिष्टेषु च
सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेभ्यश्च यदा क्रियान्तरनिरपेक्षया परा
जितो भवति ॥

जितः स विजयन्दाप्यः प्राक्कृत्येन कर्षणा । यदि वादी
निराकाङ्कः साक्षिसत्ये व्यवस्थित इति स्मरणात् । साकाङ्क्षस्येत्
क्रियान्तरमवलम्बेनेत्यभिप्रायः कथं आवयेदित्वमत्राह ॥ ० ॥

ये पातककृतां लोकामहापातकिनान्तथा ॥ ७५ ॥
अग्निदानाच्च ये लोकायै च स्त्रीबालघातिनाम् ॥
स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७६ ॥
सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरगतैः कृतं । तत्सर्वं
न्तस्य जानीहि यम्यराजयसे मृषा ॥ ७७ ॥

पातकोऽपातकमहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीबाल
घातिनाञ्च ये लोकास्तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदे
दिति । तथा जन्मान्तरगतैर्यत्सुकृतं कृतन्तत्सर्वन्तस्य भवति ।
यस्ते अनृतवदनेन पराजितो भवतीति आवयेदिति सम्बन्धः
एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति शूद्रे
सर्वपातकआवण्यस्य विहितत्वात् । गोरक्षकदिजविषयश्च

गीरस्यकान्धशिशुकानिभ्युक्तत्वात् । अन्यस्थानेकजग्राव्यित
सुकृतक्रमणस्य महापातकादिफलप्राप्तैश्चानृतवचनमात्रेणा
नुपपत्तेः । साक्षिसन्वायार्थमिदमुच्यते ॥

यथाह नारदः । पुराणैर्द्वैर्भावचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
अनृतस्थापवादैश्च भृशमुष्मासयेदिमानिति । यदा तु आविताः
साक्षिणः कथञ्चिन्न ब्रूयुस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह ॥ ७७ ॥

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकं । राज्ञा
सर्वं प्रदायः स्यात् षट्चत्वारिंशकोऽहनि ॥ ७८ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य आवितः सन् कथञ्चिन्न वदति राज्ञा
सर्वं सदृष्टिकमृणान्निने दायः सदशबन्धकं दशमांश
सहितं दशमांशस्य राज्ञोभवति । राज्ञाधमर्णिकोदायः
साधितादृशकं ज्ञतमित्युक्तत्वात् एतच्च षट्चत्वारिंशकोऽङ्गि
प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोऽर्धाम्बदश दायः इदञ्च व्याख्याद्युप
सवरहितस्य ॥

यथाह मनुः । त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरीऽगदः ।
तद्वृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धञ्च सर्वं ज्ञदिति । अगदइति राज
दैवोपप्लवविरहोपलक्षणं । यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव बाप्ती
करोति दौरात्म्यात्तं प्रत्याह ॥ ७८ ॥

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्योदण्डेन चैव हि ॥ ७५ ॥

यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमर्थं विवेषतो जानन्नपि साक्ष्यं
न ददाति नाङ्गीकरोति स कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः कृत्वा
दण्डेन च । कूटसाक्षिणां दण्डं वक्ष्यति कूटसाक्षिणश्च दण्ड
यित्वा पुनर्यवहारः प्रवर्त्तनीयः । कृतोऽपि वा कौटसाक्ष्ये
विदिते निवर्त्तनीयः ॥

यथाह मनुः । यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं
भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्त्तत कृतञ्चाप्यकृतञ्चवेदिति । साक्षि
विप्रतिपत्तौ कथं निर्णयइत्यत आह ॥ ७६ ॥

द्वैधे वद्भनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिं
द्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ८० ॥

साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ वद्भनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु
समसङ्कोपु द्वैधे ये गुणिनस्तेषां वचनं प्रमाणम् । यदा पुन
गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुताध्ययनतदर्शा
नुष्ठानधनपुत्रादिगुणसम्पन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यं । यत्र गुणिनः
कतिपये इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् ।
उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मविदिति गुणातिशयस्य

मुख्यत्वात् । यत्तु भेदादसाक्षिण इत्युक्तम् । तत्सर्वसाम्येणावृक्ष
माणविशेषविषयम् । साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कथमपराजयः
इत्यत आह ॥ ८० ॥

यस्योचुः साक्षिणः सत्याम्प्रतिज्ञां स जयी भवेत्
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ८१ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजातिसङ्ख्यादिविशिष्टां साक्षिणः
सत्याम्बदन्ति सत्यमेवं जानीमो वयमिति स जयी भवति यस्य
पुनर्व्यादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येन मिथ्येतदिति वदन्ति
तस्य पराजयो भ्रुवो निश्चितः । यच्च तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणा
दिना भावाभावौ साक्षिणेन प्रतिपादयन्ति तच्च प्रमाणान्त
रेण निर्णयः कार्यः न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः
स्वभावोक्तमेव वचनं ग्राह्यम् ॥

यथाह स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितम् । उक्ते
तु साक्षिणा राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनरिति । अन्यथावादिनो
यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय इत्यस्यापवादमाह ॥ ८१ ॥

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।
द्विगुणावान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८२ ॥

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये साक्षिप्राप्ते प्रतिज्ञार्थं
वैयरीत्येनाभिहिते लक्ष्ये पूर्वोक्तोक्तवत्तमाः दिगुणावा
अन्यथा प्रतिज्ञार्थानुगुणेन साक्ष्यं ब्रूयुः तदा पूर्वोक्तसाक्षिः कूटा
मिथ्यावादिनोभवेयुः । नन्वेतदनुपपन्नम् । अर्थिप्रत्यर्थिसम्भ
सभापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निर्गदिते प्रमाणा
न्तरात्मेव षष्ठे अनवस्थादोषप्रसङ्गात् ॥

निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलम्वेत् । लिखितं साक्षिणो
वापि पूर्वमावेदितम्वेत् । यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रादुषो
गुणाः । निर्णिकव्यवहाराणां प्रमाणमफलम्वेति । नारद
वचनाच्च । उच्यते । यदार्थी प्रतिज्ञातार्थस्यान्तरात्मसाक्षित्वे
नानाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणाम्बचनमर्थविसम्बादित्वेना
प्रमाणं मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषद्वल्ययति । तदा प्रमाणा
न्तरात्मेव षष्ठे केन वार्यते । उक्तञ्च । यस्य च दुष्टं करणं यत्र च
मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीन इति यथा चक्षुरादिकरण
दोषानथवसायेऽप्यर्थविसम्बादात्तज्जनितस्य ज्ञानस्याप्रामा
ण्येन करणदोषकल्पना । तथेहापि साक्षिपरीक्षातिरेकेण
वाक्परीक्षोपदेशाच्च साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सम्भैः परीक्षये
दिति कात्यायनेनाप्युक्तम् ॥

यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तदाक्षबोधनं । शुद्धाच्च
वाक्याद्यः शुद्धस्य शुद्धोऽर्थ इति स्थितिरिति । क्रियासाक्षि
लक्षणा नार्थिसम्बन्धिनोनाप्ता इति न्यायात्तदा यदा शुद्धा तदा
तदाक्षबोधनं साक्षिवाक्यबोधनं कर्त्तव्यं । वाक्यशुद्धिस्य

वत्यार्थप्रतिपादनेन सत्येन श्रूयते वाक्यमिति स्मरणात् ।
 एवं श्रुत्वाः क्रियायाः श्रुत्वाक्या च यः श्रुत्वाऽवगतोऽर्थः
 च श्रुत्वाः तथाभूत इति स्थितिरीदृशी मर्यादा । न्यायविदां
 कारकदोषबाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः ।
 ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृता साक्षिणोऽतिक्रम्य कथं क्रियान्त
 प्रमाणीक्रियते नैव दोषः ॥

उतः । क्रियां वलवतीमुक्त्वा दुर्बलां चोऽवज्ञायते । य वचे
 श्रुयते सत्येः पुनसाक्षाभुयात्क्रियामिति । कात्यायनेन जघाव
 धारणोत्तरकाशं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाच्च सावधारणात्
 प्राक् क्रियान्तरपरिग्रहोदभिन्तः । नारदेनापि ॥

निर्दिष्टे व्यवहारे तु प्रमाणमपक्षमवेदिति वदता जघाव
 धारणोत्तरकाशमेव प्रमाणात्तरं निबिडं न प्रापि । तस्मा
 दुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये च परितुल्यता क्रियान्तरमङ्गीकर्तव्य
 मिति स्थितं एवं स्थिते यद्यभिहितदचनेभ्यः साक्षिभ्यो मुखवत्
 माद्विगुणावा पूर्वनिर्दिष्टाचयमिहिताः साक्षिण्यः सन्ति तदा
 न एव प्रमाणीकर्तव्याः ॥

सभावेनैव यद्रूपमुदाहृतं व्यवहारिकमित्यस्य सर्वव्यव
 हारत्रेयत्वात् ॥

निर्दिष्टे व्यवहारे तु प्रमाणमपक्षमवेत् । निश्चितं साक्षिणो
 वापि पूर्वमावेदितं न चेदिति नारदवचनाच्च पूर्वनिर्दिष्टान्तम
 यमवेत्तनिर्दिष्टाचपि तत्राविधाः साक्षिण्येव साक्षा न दिव्यं ॥

सम्भवे साक्षिणास्माज्ज्ञोदैविकीं वर्जयेत्किंचामिति स्मरणात्
 तेषामसम्भवे दिव्यम्रमाणं कर्त्तव्यम् । अतः परमपरितुष्यता
 प्रार्थिना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयं यमवचनादिति परिसमा
 यनीयोव्यवहारः । यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसम्मादित्वेन
 साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेना
 परितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्सप्ताहा
 बधिकदैविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्त्तव्यम् । तत्र
 दोषावधारणे साक्षिणो विवादास्यदीभूतमृणन्दायाः सारानु
 सारेण दण्डनीयास्य । अथ दोषानवधारणन्तदा प्रत्यर्थिना
 तावता समोष्टव्यम् ॥

यथाह मनुः । यस्य हृष्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृषं दाप्योदमस्य स इति । एतच्च
 यस्मैचुः साक्षिणः सत्यात्यतिज्ञां स जयी भवेदित्यस्यापरितुष्य
 तप्रत्यर्थिविषये अपवादोद्भूतव्यः । केचिदुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये
 इत्येतदचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थमुकूलमनिहितवत्तु
 यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान्वा अन्यान् साक्षिणः
 पूर्वोक्तविपरीतं सम्मादयति तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा
 इति व्याचक्षते । तद्वत् प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः तथा सार्थी
 नाम साध्यस्यार्थस्य निर्देष्टा तत्प्रतिपक्षतदभाववादी प्रत्यर्थी
 तथाभावस्य भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्भावस्य वा भावसिद्धि
 निरपेक्षसिद्धित्वाद्भावस्यैव साध्यत्वं युक्तम् । अभावस्य स्वरूपेण

साक्षादिप्रमेयत्वाभावात् । अतस्सार्थिन एव क्रिया युक्ता अपि
चोत्तरानुसारेण सर्व्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते ॥

प्राङ्ग्रायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिष्टेत्क्रियां । मिथ्याक्तौ
पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति नचैकस्मिन् व्यवहारे
द्वयोः क्रिया ॥

नचैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्यादादिनोर्द्वयोः । इतिस्मर
णात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणोगुणवत्तमाद्विगुणावान्यथा
ब्रूयुरित्यनुपपन्नं । अथ मतं यच्च दावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ
मदीयमिदन्दायादप्राप्तं मदीयमिदन्दायादप्राप्तमिति
प्रतिज्ञावादिनोः पूर्वापरकालविभागानाकक्षितमेव वदत
स्तच्च द्वयोः साक्षिषु सत्सु कस्य साक्षिणोयाज्ञादित्याकाङ्क्षा
याम् ॥

द्वयोर्विवदतो रर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य
भवेद्यस्तस्य साक्षिण इति वचनेन यः पूर्वं निवेदयति तस्य
साक्षिणो याज्ञा इति स्थितेः । तस्यापवादमाह उक्तेऽपि साक्षिभिः
साक्ष्य इति अतश्च पूर्वोत्तरयोर्व्यादिनोः समसङ्घेषु समगुणेषु
साक्षिषु सत्सु पूर्वं वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः यदाह उत्तर
साक्षिणोगुणवत्तमाद्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः
प्रष्टव्याः । एवञ्च नाभावस्य साध्यता उभयोरपि भाववादित्वा
च्चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणेन क्रियाव्यवस्था ।
एकस्मिन् व्यवहारे यथैकसार्थिनः क्रियादयं परमते तथा

वादिप्रतिवादिनोः क्रियादयेऽप्यविरोधइति तदप्याचार्योक्तानु-
मन्यते । उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्यइत्यपिशब्दादर्थोत्पत्त्यादौ
साक्ष्यस्थानवगमादित्यस्य प्रसङ्गेन । कूटसाक्षिणोदभिर्तास्तेषां
दण्डमाह ॥ ८२ ॥

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकसाक्षिणस्तथा ।
विवादाद्विगुणन्दण्डं विवास्योब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८३ ॥

बोधनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोति स कूटक-
साक्षिणश्च ये तथा कूटास्ते विवादादिवादपराजये बोदण्ड-
स्तत्र तत्रोक्तस्य दण्डं द्विगुणं पृथक् पृथक् एकैकशोदण्डनीयाः
ब्राह्मणश्च विवास्योराष्ट्रान्निर्व्यास्योन दण्डयः । एतच्च लोभादि-
कारणविज्ञेयपरिज्ञाने अभ्यासे च द्रष्टव्यं । लोभादिकारण-
विज्ञेयपरिज्ञाने अभ्यासे च मनुनाक्तम् ॥

लोभात्सहस्रं दण्डयः स्यान्नोहात्पूर्व्वन्तु साहसम् । भयादे-
मथ्यमोदण्डेयामैत्यात्पूर्व्वं चतुर्गुणम् । कामाद्विगुणं पूर्व्वं
क्रोधात्तु त्रिगुणपरम् । अज्ञानाद्द्वे त्रते पूर्णं वालिश्याच्छतमेव
चति । तच्च लोभोलिप्सा मोहोविपर्य्ययज्ञानं भयं सन्तापः मैत्री
स्नेहातिशयः कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः क्रोधोऽमर्षः अज्ञान-
मल्लुटज्ञानम् वालिश्यं ज्ञानानुत्पादः सहसादिषु तादृशिकाः
पणावृत्त्यन्ते ॥

तथा कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्याणान् चीन्वर्षान् धार्मिकोनृपः
 प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेदिति । एतच्चाभ्यास
 विषयम् । कुर्व्याणानिति वर्त्तमानकालनिर्देशात् । चीन्वर्षान्
 चचियादीन् पूर्वोक्तदण्डयित्वा प्रवासयेन्मारयेत् । अर्धब्राह्मे
 प्रवासदण्डस्य मारणे प्रयोगादस्य अर्थब्राह्मरूपत्वात् । तत्रापि
 प्रवासनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनञ्च कौटसाक्ष्य
 विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणन्तु दण्डयित्वा विवासयेत्स
 राष्ट्रान्निष्कासयेत् । यदा । विवासयेदाससोविगनोविवासाः ।
 विवासङ्करोतीति । निश्चितेनाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति टि
 छोपे रूपम् । नग्नो कुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति
 वासोऽगृहं विवासयेद्गृहगृहं कुर्यादितियावत् । ब्राह्मणस्यापि
 लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे च तत्र तत्रोक्तार्थ
 दण्ड एव अभ्यासे त्वर्थदण्डोविवासनञ्च । तत्रापि जातिद्वयानु
 सन्धासपेक्षया विवासननग्नोकरणं गृहभङ्गादेशान्निर्वासन
 स्येति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽनभ्यासे
 चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि चचियादिवदर्थदण्ड
 एव । महाविषये तु देशान्निर्वासनमेवात्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव
 मनूक्तं द्रष्टव्यम् । नच ब्राह्मणस्यार्थदण्डोनास्तीति वक्तव्यम् । अर्थ
 दण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्त्रियोऽप्यपराधे नग्नोकरण
 गृहभङ्गाङ्गकरणविप्रवासनं दण्डाभावोवा प्रसज्येत ॥

चतुर्णामपि वर्षाणां प्रायश्चित्तमकुर्वतां । शारीरं धनसंयुक्त
न्दण्डं धर्मग्रन्थयेदिति स्मरणात् । तथा सहस्रं ब्राह्मणो
दण्डेऽगुप्तं विप्रा ब्रह्माङ्गजमिति स्मरणात् । यत्तु ब्रह्मवचनं ।
चयाणां वर्षाणां धनापहारबधवन्धनक्रियाविवासनाङ्गकरणं
ब्राह्मणस्येति । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारोविवक्षितोबध
साहचर्यात् ॥

शारीरस्त्ववरोधादिर्जीवितान्तः प्रकीर्तितः । काकि
ष्ठादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैवचेति । बधसर्वस्वहरणयोः
सहपाठात् । यदप्युक्तम् । राज्ञादेन बहिः कुर्यात्समयधन
मक्षतमिति तत्रयमसाहसविषयम् । न सर्वविषयम् । शारी
रस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिदपि भवति ॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति सामान्येन
मनुस्मरणात् । तथा ॥

यद्ब्राह्मणवधाङ्गूयोनाधर्मोविद्यते भुवि । तस्मादस्य बधं
राजा मनसापि नचिन्तयेदिति ॥ ८३ ॥

अपिच । यः साक्ष्यं आवितेन्येभ्यो निरुते तत्तमो वृतः ।
स दाप्योष्टगुणन्दण्डं ब्राह्मणान् विवासयेत् ॥ ८४ ॥

यस्तु साक्षितमङ्गीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं आवितः
यन्निगदनकाक्षे तमो वृतो रागाद्याक्रान्तचित्तस्तस्माच्छ्रमन्येभ्यः

साक्षिभ्योनिष्क्रुते ग्राहमच्च साक्षी भवामीति स विवाहपराजघे
योदृष्टस्तद्वदृष्टमष्टगुणन्दायः । ग्राह्यं पुनरष्टगुणद्वय
द्रष्टृदानासमर्थं विवासयेत् । विवासनं नग्रीकरणदृष्टमष्टदेव
निर्वासनसख्यं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषां तदृष्टगुण
द्वयदण्डावभावे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडवन्धनकारा
दृष्टप्रवेशादि द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वोक्तोक्तानुसर्तव्यं । यदा सर्वे
साक्षिं निष्क्रुवते तच्च सर्वे समानदोषाः । यदा तु साक्ष्यमुक्ता
पुनरन्यथावदन्ति तदानुबन्धाद्यपेक्षया दृष्ट्याः ॥

यथाह कात्यायनः । उक्तान्यथा मुवाणास्य दृष्ट्याः
सुर्वोक्तसाम्बितादिति । नचान्येनोक्ताः साक्षिण्येन रक्ष
नुसर्तव्याः ॥

यथाह नारदः । न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रक्षः ।
भेदयेच्चैव नान्येन हीयेतैवं समाचरन्निति । साक्षिणामवचन
मसत्यवचनस्य सर्व्वच प्रतिसिद्धम् । तदपवादार्थमाह ॥ ८४ ॥

वर्णिनां हि वधायत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

यत्र वर्णिनां गृहविट्क्षत्रियविप्राणां सत्यवचनेन वधः
सम्भाव्यते । तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् । सत्यन्नवदेत् । अनेन च सत्य
वचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्व्वप्रतिसिद्धमसत्यवचनञ्चाभ्यनु
ज्ञायते । यत्र गृह्णाभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनोवधोऽनृत

वचनेन कस्यापि बधस्तानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्तु सत्य
वचनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य बधोसत्यवचने चान्यतरस्य बध
स्तदा दूष्णीं भावाभ्यनुज्ञा राजा यद्यनुमन्यते । अथ राजा
कथमप्यकथनेन मुञ्चति । तदा भेदादसाक्षित्वं कर्त्तव्यम् ।
तस्याप्यसम्भवे सत्यमेव वेदितव्यम् । असत्यवचने वर्षिवधदोषो
सत्यवचनदोषश्च सत्यवचने तु वर्षिवधदोष एव तत्र च यथा
ज्ञास्त्वं प्रायश्चित्तकृत्कर्त्तव्यम् तर्ह्यनृतवचने दूष्णीं भावे च ज्ञास्ता
भ्यनुज्ञया प्रत्यवायाभाव इत्यत आह ॥ ० ॥

तत्पावनाय निर्व्याप्यश्चरुः सारस्वतोद्भिजैः ॥ ८५ ॥

तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय
सारस्वतश्चरुर्द्भिजैरेकैकज्ञोनिर्व्याप्यः कर्त्तव्यः । सारस्वती देवता
ऽस्येति सारस्वतः । अनवस्त्रावितान्तरुम्भपक्वोदने चरुशब्दः
प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः । साक्षिणामनृतवचनमवचनञ्च
यन्निषिद्धन्तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु नानृतं वदेत् । अत्रुवन्
विब्रुवन्वापि नरोभवति किन्विषीति सामान्येनानृतवचनमवचन
निषिद्धन्तदतिक्रमनिमित्तमिदमप्यश्रितम् नच मन्त्रार्थं
साक्षिणामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचना
वचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्य तादवस्थादस्त्व

नुज्ञावचनमनर्थकमिति । यतः साध्यनृतवचनावचनयोर्भूयान्
प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयानित्यर्थवदभ्य
नुज्ञावचनम् । यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्यानुषङ्गिकस्या
ल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृत्तिरन्यत्र तद्यापीहाभ्यनुज्ञानु
वचनाच्च भूयोनिवृत्त्याल्पीयानप्यानुषङ्गिकोपि प्रत्यवायेन
निवर्तत इति गम्यते एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु वर्णिवधाग्रहाद्या
न्यान्वाद्दीनामनृतवचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यं नच तत्र प्राच्य
श्चित्तमस्ति प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कासा
न्तरेर्यतत्त्वावगमेपि साक्षिणामन्येषाञ्च दण्डाभावोऽस्मादेव
वचनादवगम्यत इति ॥ इति साक्षिप्रकरणम् ॥ ८५ ॥

भुक्तिसाक्षिणौ निरूपितौ साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं
द्विविधं ज्ञासनं जानपदश्चेति । ज्ञासनं निरूपितं जानपदमभि
धीयते । तच्च द्विविधम् । स्वहस्तकृतमन्यकृतश्चेति । तत्र स्वहस्त
कृतमसाक्षिकं । अन्यकृतं समाक्षिकं । अगद्योश्च देशाचारानु
सारेण प्रामाण्यं ॥

यदाह नारदः । लेख्यन्तु द्विविधं श्रेष्ठं स्वहस्तान्यकृतमप्या ।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्हेतुस्थितेक्षयोरिति । तच्चान्यकृत
माह ॥

यः कश्चिदर्थोनिष्णातः स्वरूपा तु परस्परम् ।
लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्यन्तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८६ ॥

धनिकाधमर्णयोर्थ्यैर्योहिरण्यादिः परस्परं स्वस्व्या
इयता कालेनैतावदेधमितीयतीच प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णा
तोव्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतलनिर्ण
यार्थं लेख्यम् । साचिमदुक्तलक्षणं साचियुक्तम् । धनिकः पूर्वो
यस्मिन् तद्धनिकपूर्वकम् । धनिकनामलेखनपूर्वकमिति याव
त्कार्यद्वर्त्तयम् । उक्तलक्षणाः साचिणोवा कर्त्तव्याः ॥

कर्त्तातु यत्कृतं कार्यं सिद्ध्यर्थन्तस्व साचिणः । प्रवर्त्तन्ते
विवादेषु स्वकृतं वाप्यलेख्यकमिति स्मरणात् ॥ ८६ ॥

अपिच । समामासतदद्वाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८७ ॥

समा सम्बत्सरः । मासश्चैवादिस्तदद्वाः पक्षः शुक्लः कृष्णो
वा अहस्तिथिः प्रतिपदादिः । नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिः
ब्राह्मणादिः । स्वगोत्रं वाग्निष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नितं ।
तथा सब्रह्मचारिकं वक्रृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम वक्रृचः
कठरिति । आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम । आदि
यद्वणाद्व्यजातिसङ्ख्याचारादेर्यद्वहणम् । एतैश्चिह्नितं लेख्य
द्वार्यमिति गतेन सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

किञ्च । समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेश
येत् । मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितं ॥ ८८ ॥

धनिकाधमर्षयोऽर्थः स्वहस्ता व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे
समाप्ते लिखिते ऋणी च धमर्षो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मि लेख्ये
यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निर्व
येत्यत्रे विलिखेत् तथा ॥ ८८ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् । अत्रा
हममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८९ ॥

तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणोल्लिखिताः तेऽप्यात्मीयपितृनाम
लखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनै
कैकशोल्लिखेयुस्ते च समाः सङ्ख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः । यद्यध
मर्षः साक्षी वा लिपिज्ञानं भवति तदाऽधमर्षोऽन्येन साक्षी च
साक्ष्यकारेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत् ॥

यथाह नारदः । अलिपिज्ञः ऋणी यः स्यात् स्वमतम्
च लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपत
इति ॥ ८९ ॥

त

अपिच उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकस्त्वनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८० ॥

ततो लेखको धनिका धर्मिका भ्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मया
मुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रस्तुना एतस्तेषां लिखितमित्यन्ते
लिखेत् । साम्प्रतं खलु तं लेखमाह ॥ ८० ॥

विनापि साक्षिभिर्ज्ञेयं खलु स्तलिखितन्तु यत् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृताहते ॥ ८१ ॥

यस्तेषां खलु स्तेन लिखितं अधमर्णेन तस्माच्चिभिर्विनापि
प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोपधिकृताहते बलेन बला
त्कारेण उपधिना हललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं
तस्मादिना नारदोऽप्याह ॥

मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत् । तदप्रमाणं
लिखितं भयोपधिकृतमन्येति । तच्चेतस्त्वहस्तकृतं परहस्तकृतं
च यस्तेषां देशाचारानुसारेण सबन्धकव्यवहारे बन्धकव्यव
हारयुक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यचरापरिलोपेन च लेख्य
मित्येतावन्न पुनः साधुशब्दैरेव प्रातिखिकदेशभाषया लिखेत्
नीयम् ॥

यथाह नारदः । देवाचाराविरुद्धं यद्वाक्ताधिविधिलक्षणं ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति । विधानं विधि
राधेर्विधिराधीकरत्नस्य लक्षणम् । गोप्याधिभोग्याधिकार
कृतमित्यादि तद्वाक्तां विरुद्धं यस्मिंस्तद्वाक्ताधिविधिलक्षणं । अवि
लुप्तक्रमाक्षरम् अर्थोनाक्रमः क्रमस्याक्षराणि च क्रमाक्षराणि
अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवं
भूतं लिखितं प्रमाणम् । राजभासनवन्न साधुब्रह्मनिधयोऽवे
त्यभिप्रायः । लेख्यप्रसङ्गेन लेख्याकूटमप्युक्तं त्रिभिरेव देव
मित्याह ॥ ६-१ ॥

ऋणं लेख्यकृतन्देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

यथा साक्ष्यादिकृतमृणस्त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यकृत
मप्याहर्षपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरिति
नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैश्चण्डेयमित्यविशेषेणर्णमात्रस्त्रिभि
रेव देयमिति नियतमेव । वाक्यमस्यैवौत्सर्गस्य पञ्चाकूटविषये
स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदमन्वयमारभ्यम् ।
तथाहि । यत्र लक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् ॥

एवं कालमतिक्रान्तपितृणान्दाप्यते ऋणमिति ॥

इत्थं पञ्चाकूटमतिक्रान्तकालमपि पितृणां सम्बन्धिदाप्यते ।

अचपितृणामिति वज्रवचननिर्द्वात्काशमतिक्रान्तमिति वचना
चतुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि ॥

लेख्यं यस्य भवेद्वस्ते साभक्तस्य विनिर्द्दिष्टमिति । अत्रापि
यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यार्णसाभदति सामान्येन चतुर्थादिभ्यो
ऽप्यृषसाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चेतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं एत
द्वचनमिति युक्तं । वचनद्वयन्तु योगोच्चरवचनानुसारेण योज
नीयम् अस्यापवादमाह ॥ ० ॥

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥ ८२ ॥

सबन्धकेऽपि पचाह्णे च्छणे त्रिभिरेव देयमिति नियमा
द्वष्टापाकरणानधिकारेणाध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमु
च्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा च्छणं न दीयते तावदेवाधि
र्भुज्यत इति वदता सबन्धकर्षापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो
दर्शितः नन्वेतदप्ययुक्तमेव फलभोग्येन नश्यतीति सत्यम् । तद
प्येतस्मिन्न सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्व
मनवद्यम् । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति ॥ ८२ ॥

देशान्तरस्थे दुर्लभे नष्टोन्मृष्टे हते तथा । भिन्ने
दग्धेऽथवा क्षिप्ते लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ८३ ॥

व्यवहाराद्यमे पत्रे पञ्चान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहारसमलज्जात्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुस्तस्थे दुष्टानि सन्दिग्धमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यचराणि पदानि वा यस्मिंस्तद्दुर्लेख्यन्तस्मिन्दुर्लेख्ये नष्टे कालवशेन उन्मृष्टे मसौदौर्बल्यादिना मृदिते लिप्यचरे हते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे अग्निना क्षिप्तं दिधाभूते सति दिर्भवति एतच्चापि प्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यान्तु व्यवहाराप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनायाध्वापेक्षया कालोदातव्यः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रेः साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः ॥

यथाह नारदः । लेख्ये देशान्तरन्यस्तौ शीर्षे दुर्निश्चिते हते । सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनमिति ॥

सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्थानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं खेद्रघारः साक्षिणसैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः । अलेख्य साक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिष्टेदिति स्मरणात् एतच्च ज्ञानपदं व्यवस्थापत्रं । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति इयंस्तु विशेषः ॥

राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितमथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्व्वव्यर्थेषु साक्षिमदिति ॥

तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रं बृद्धवशिष्ठेनोक्तम् ॥

यथोपन्यस्तसाधार्यसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणक
 ज्ञैव जयपत्रकमिष्यते ॥ प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राज
 मुद्रया । सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात्प्रायिने जयपत्रकमिति । तथा
 सभासदोऽपि मतं मेऽमुकपुत्रस्येति खहस्तं दद्युः ॥

सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथालेख्य
 विधौ तद्वत्खहस्तं दद्युरेव तदिति मनुस्मरणात् ॥

सभासदाश्च परस्परानुमतियतिरेकेण न व्यवहारो
 निश्चल्योभवति ॥

यथाह नारदः । यत्र सभोजनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
 स निश्चल्योविवादः स्यात्सर्वस्वन्यथा भवेदिति ॥ एतच्चतुः
 पाद्भवहार एव ॥

साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुःपादान्वितश्च यत् । राजमुद्रा
 द्धितश्चैव जयपत्रकमिष्यतदिति स्मरणात् ॥

यत्र तु हीनता यथा अन्यवादी क्रियादेषी नोपस्थाता
 निरुत्तरः । आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृत इति ।
 तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च कालान्तरे
 दण्डप्राप्त्यर्थं जयपत्रन्तु प्राङ्ग्रायविधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः ।
 लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तान्याह ॥ ६३ ॥

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्खहस्तलिखितादिभिः ।
 युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमच्चेतुभिः ॥ ६४ ॥

शुद्धमशुद्धश्चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्त
लिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यत्तेष्वान्तरत्वेन
शुद्धिः यदि सदृशान्यक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादि
त्यर्थः । आदिब्रह्मात्मालिखकस्वहस्तलिखितान्तरसम्मादा
च्छुद्धिरिति । युक्ता प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणा
न्वयेण सहसम्बन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देवे अस्मिन्काले अस्म
पुरुषस्येदं व्यवहृतमिति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तत्साध्यपन्थाय
चिह्नमसाधारणं स्त्रीकारादि । सम्बन्धः अर्थप्रत्यर्थिनाः पूर्व
मपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसम्बन्धः । आगमोऽस्यैता
वतोऽर्थस्य सम्भावितः प्राप्तिपायः । एतएव हेतवः एभिर्हेतुभिः
सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः । यदा तु लेख्ये सन्देह
निर्णयेन जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः ॥

यथाह कात्यायनः । दूषिते पत्रके वादी तदा कूटांस्तु
निर्दिशेदिति । साक्षिसम्भवविषयमिदम्बन्धनं । साक्ष्यसम्भव
विषयन्तु हारीतवचनम् ॥

न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितं । अधरीकृत्य तत्पत्रं
मद्य दिव्येन निर्णयदति । एवं बोधिते पत्रे श्लेषे च दातव्ये प्राप्ते
यदा कृत्स्नमेवर्णन्दातुमसमर्थस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह
॥ ८४ ॥

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्वा दत्त्वर्णिकोधनम् ।
धनी चोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

यदाधर्मिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा ब्रह्मनुसारेण दत्ता पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णोवा उपगतं प्राप्तं धनस्तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेदेतावन्मया स्वमिति । कथं स्वहस्तपरिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यदोपगतं प्रवेष्टव्यं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधर्मर्णोत्तमर्णोदद्यात् । ऋणे तु कृते दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह ॥ ८५ ॥

दत्त्वर्णं पाटयेत्लेख्यं शुद्धौ वान्यत्तु कारयेत् ॥

क्रमेण सद्यदेव वा कृतमृणन्दत्ता पूर्वं कृतं लेख्यपाटयेत् । यदा तु दुर्गदेष्टावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्धौ अधर्मर्णनिवृत्त्यर्थमन्यलेख्यं कारयेदुत्तमर्णमधर्मर्णः पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णोविशुद्धिपत्रं अधर्मर्णाय दद्यादित्यर्थः । ससाक्षिके ऋणे कृते दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह ॥

साक्षिमञ्च भवेद्यदा तदातव्यं ससाक्षिकं ॥ ८६ ॥

यत्तु ससाक्षिकमृणन्तत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥

॥ इति लेख्यप्रकरणम् ॥

लिखितसाक्षिभुक्तिस्त्रयं त्रिविधं मानुषममात्मकम् ।
अथावसरप्राप्तन्दिव्यममात्ममभिधास्यन् तुलाम्यापदत्यादि
भिरारभ्य पञ्चभिः श्लोकैर्दिव्यमादृकां कथयति । तत्र ताव
द्दिव्यान्वपदिशति ॥ ६६ ॥

तुलाम्यापोविषं कोशोदिव्यानीह विगुह्ये ॥

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विगु
ह्ये सन्दिग्धस्यार्थस्य सन्देहनिवृत्तये दातव्यानि । नन्वन्या
न्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति ॥

धटोग्निरुदकश्चैव विषङ्गोन्नस्तथैव च । तण्डुलाश्चैव
दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषक इति पितामहस्मरणात् । अतः कथ
मेतावन्थेवेत्यत आह ॥

महाभियोगेष्वेतानि

एतानि महाभियोगेष्वेव नान्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमा
न्येव दिव्यानीति । महत्त्वावधिञ्च वक्ष्यति । नन्वल्पाभियोगेऽपि

य

कोशोऽस्यैव। कोशमस्येऽपि दापयेदिति स्मरणात्। सत्यं कोशस्य
तुलादिषु पाठानमहाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः। किन्तु साव
ष्ट्याभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः। अन्यथा ब्रह्माभियोग एव स्यात् ॥

अवष्ट्याभियुक्तानाम्भटादीनि विनिर्दिशेत्। तदुल्लास्यैव
कोशश्च ब्रह्मास्त्रेव न संग्रहयदिति स्मरणात्। महाभियोगेषु
ब्रह्मितेषु सावष्ट्येषु चाविशेषेण प्राप्त्यावपवादमाह ॥

शीर्षकस्येऽभियोक्तारि ॥ ६७ ॥

एतानि तुलादीन्यभियोक्तारि शीर्षकस्य अभियुक्तस्य
भवन्ति। शीर्षकं शिरोव्यवहारस्य चतुर्थः पादोजयपराजय
लक्षणस्तेन च दण्डोलक्ष्यते तत्र तिष्ठन्तीति शीर्षकस्यः तत्प्रयु
क्तदण्डभागित्यर्थः। ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधन
मिति भावप्रतिज्ञावादिन एव क्रियेति व्यवस्था दर्शिता तदप
वादमाह ॥ ६७ ॥

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरोवर्त्तयेच्छिरः।

रुच्याभियोक्तभियुक्तयोः परस्परसम्प्रतिपत्त्यान्यतरोभि
युक्तोभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादितरोभियुक्तोभियोक्तावाग्निरः

आदीरमर्थदण्डं वा वर्णयेदङ्गीकुर्यात् । अथमभियन्त्रिः न
मानुषप्रमाणवद्विषयं प्रमाणं भावैकगोचरम् । अपितु भावा
भावविशेषेण गोचरयति । अतश्च मिथोत्तरे प्रत्यवस्कन्दने
प्राज्ञायेवार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्तेष्वप्यादिवन्भवतीति चक्ष्मा
भियोगे महाभियोगे शङ्कायावद्विषयविशेषेण कोत्रोभव
तीति युक्तं । तुलादीनि विषयानि तु महाभियोगेष्वेव । याव
दृशेष्वेवेति च नियमोदर्शितः तत्रावद्विषयभियोगेष्वेवेत्यस्याप
वादमाह ॥ ० ॥

विनापि शीर्षकात्कुर्यात् नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ८ ॥

राजद्रोहाभिश्चक्ष्मायां मृदाहत्यादिपातकाभिश्चक्ष्मायाश्च
शिरःस्थायिना विनापि तुलादीनि कुर्यात् । महाचौर्याभि
श्चक्ष्मायाश्च । यथाह ॥

राजभिः शङ्कितानाश्च निर्दृष्टानाश्च दस्युभिः । आत्म
शुद्धिपराणाश्च दिव्यं देयं शिरोविनेति । तण्डुलाः पुनरल्प
चौर्यश्चक्ष्मायामेव । चौर्ये तु तण्डुलादेयानान्येति विनिश्चय
इति पितामहवचनात् । तप्तमाषस्तु महाचौर्याभिश्चक्ष्माया
मेव । चौर्यश्चक्ष्माभियुक्तानान्तप्तमाषोविधीयते इति स्मरणात् ।
अन्ये पुनः शपथाः अल्पार्थविषयाः ॥

सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापितृपादाश्च
 दत्तानि सुकृतानि च । सृष्टेच्छिरांसि पुत्राणान्दाराणां सुहृ
 दान्तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा । इत्येते
 प्रपञ्चाः प्रोक्ता मनुना खल्यकारण इति नारदादिस्मरणात्
 यद्यपि मानुषप्रमाणानि निर्णयस्य निर्णायकं यत्तद्विव्यमिति ।
 लोकप्रसिध्वाप्रपञ्चानामपि दिव्यत्वन्तथापि कालान्तरनिर्णय
 निमित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तेभ्यो घटादिभ्यो दिव्येभ्यो
 भेदेन व्यपदेशो ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । कोशस्य तु प्रपञ्चत्वे
 घटादिषु पाठो महाभियोगविषयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वे
 न च घटादिसाम्यान्न तु समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन । तण्डुला
 नान्तप्रमाणकस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन
 ब्रह्माविषयत्वेन च घटादिवैलक्षण्यत्वेऽप्यपाठ इति सन्तोष
 व्यम् । एतानि च दिव्यानि प्रपञ्चाश्च यथासम्भवमृणादिषु
 विवादेषु प्रयोक्तव्यानि । यच्च पितामहवचनं ॥

स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्येदिति । तदपि
 लिखितसामन्तादिसङ्गावे दिव्यानि परिवर्ज्येदिति व्याख्येयं ।
 ननु विवादान्तरेऽपि प्रमाणान्तरसम्भवे दिव्यानामनवकाश
 एव । सत्यमृणादिविवादेषूक्तलक्षणसाक्ष्युपन्यासेऽर्थिना कृते
 ऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन दिव्यमवलम्बते
 तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिणमाश्रयदोषसम्भवादिव्यस्य
 च निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य ॥

यथाह नारदः । तत्र सत्ये स्थिते धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि
 दैवसाधे पोरुषेयीं न लेख्यन्मा प्रयोजयेदिति । स्थावरेषु तु
 विवादेषु प्रत्यर्थिना दण्डावष्टम्भेन दिव्यावलम्बने कृतेऽपि साम
 न्तादिदृष्टप्रमाणसङ्गावे न दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिराकर
 णार्थं स्थावरेषु विवादेषु इत्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिक
 दिव्यनिराकरणार्थं । लिखितसामन्ताद्यभावे स्थावरविवादेऽप्य
 निर्णयप्रसङ्गात् ॥ ८८ ॥

किञ्च । सचेलं ज्ञातमाह्वय सूर्योदयउपोषितं ।
 कारयेत्सर्व्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ८९ ॥

पूर्वेद्युरुपोषितमुदिते सूर्ये सचेलज्ञातं दिव्यग्राहिणमाह्वय
 नृपस्य सभ्यानाञ्च ब्राह्मणानां सन्निधौ सर्व्वानि दिव्यानि कार
 येत् । प्राङ्निवाकः ॥

त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोषिताय वा । नित्यं दिव्यानि
 देयानि शुचये चार्द्रवाससद्वत्युपवासविकल्पः पितामहेनोक्तो
 बलवदबलवन्महाकार्य्याल्पकार्य्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः ।
 उपवासनियमस्य कारयितुः प्राङ्निवाकस्यापि ॥

दिव्येन सर्व्वकार्य्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् । अध्वरेषु
 यथाध्वर्य्युः सोपवासोनृपाञ्जयेति पितामहवचनात् । अत्र यद्यपि

सूर्योदयइत्यविशेषेनोक्तम् । तथापि शिशुसमाचाराङ्गानु-
वासरे दिव्यानि देयानि । तथापि ॥

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च धटो भवेत् । मध्याह्णे तु
अक्षन्देयन्धर्मात्तत्त्वमभीषता । दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धि-
र्विधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषन्देयं सुशीतले इति पिता
महोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । अनुक्तवेलाविशेषाणान्तण्डुलतप्तमास
प्रभृतीनां पूर्वाह्णे एव प्रदानम् । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं
परिकीर्तितमिति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहनि त्रिधा
विभक्ते प्रथमो विभागः पूर्वाह्णो मध्यमो मध्याह्नः उत्तरोप-
राह्णस्तथापरोपि कासविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः ।
विधिमुखस्तावत् ॥

अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षास्यैव प्रकीर्त्तिताः । शरद्रींशु
सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् । चैत्रो मार्गशिरास्यैव वैशाखस्य
तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः । कोशस्तु
सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वाकालिकीति । कोशग्रहणं सर्वत्र पथा-
नामुपलक्षणम् । तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सार्वाकालिक
प्रतिषेधमुखेऽपि ॥

न ग्रीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रादृषि
विषं दद्यात्प्रवातेन तुलान्तथा । नापराह्णेन सन्ध्यायाम्
मध्याह्णे कदाचनेति । न ग्रीते तोयशुद्धिः स्यादित्यत्र ग्रीत
शब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । नोष्णकाले अग्निशोधन

मित्येवोक्तकालश्चैनं यीमन्नरदो विधानलब्धस्यापि पुन
निषेधश्चादरार्थः प्रयोजनम् वक्ष्यते । अधिकारिव्यवस्थामाह
॥ ८८ ॥

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणी । अग्नि
र्ज्जलम्बा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य च ॥ १०० ॥

स्त्री स्त्रीमात्रम् । जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । बाल
आषोढादर्षाश्चातिविशेषाणादरेण । वृद्धोऽतीतिकावरः ।
अन्धेनेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् ।
रोगी व्याधित एतेषां बोधनार्थं तुल्येति नियम्यते । अग्निः
फालस्तप्तमाषस्य चत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य वाग्भट्टोऽवधा
रणे विषस्य यवा उक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रबोधनार्थमभवन्ति
ब्राह्मणस्य तुलाविधानाच्छूद्रस्य यवा सप्त विषस्य चेति विष
विधानादग्निर्जलश्चेति चत्रियवैश्यविषयं युक्तम् । एतदेव
स्यष्टौकृतं पितामहेन ॥

ब्राह्मणस्य धटोदेयः चत्रियस्य ऊताग्रनः । वैश्यस्य सलिलं
ग्रेकं विषं शूद्रस्य दापयेदिति । यन्तु स्यादीनां दिव्याभाव
स्मरणम् ॥

सत्रतानां भृशार्त्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणाञ्च

न भवेद्विष्यं यदि धर्मत्ववेत्ते इति । तद्रूपं वा न्यतरः कुर्यादिति विकल्पनिवृत्त्यर्थं एतदुक्तं भवति । अत्र ब्रह्माभियोगेषु स्त्यादीणामभियोक्तृत्वेऽभियोज्यानामेव दिव्यमेतेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तृणामेव दिव्यं परस्परभियोगे तु विकल्पएव । तच्चापि तुल्यैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते । तथा महापातकादि ब्रह्माभियोगे स्त्यादीनां तुल्यैवेति । एतच्च वचनं सर्व्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु स्त्यादीनां सर्व्वदिव्यसमवधाने नियामकतयार्थवत् नच सर्व्वकालं स्त्रीणान्तुल्यैवेति ॥

स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं नचापि सलिलं स्मृतम् । धटकोशादिभिस्तामामन्तस्तत्त्वं विचारयेदिति विषसलिलव्यतिरिक्तधटकोशाग्न्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बाष्पादिष्वपि योजनीयम् । तथा ब्राह्मणादीनामपि न सर्व्वकालिकस्तुलादिनियमः ॥

सर्व्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते । सर्व्वस्थेतानि सर्व्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विनेति पितामहस्मरणात् । तस्मात्साधारणे काले वज्रदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदम्बचनं । कालान्तरे तु तत्कालविहितं सर्व्वेषाम् । तथाहि ॥

वर्षास्वग्निरिवसर्व्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु चत्रियादित्रयाणां मग्निविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य तु अग्निरेव । न कदाचिद्विषं । ब्राह्मणस्य विषं विनेति प्रतिषेधात् । यीश्वरदेस्तु सलिलमेव । येषां व्याधिविशेषेणाग्न्यादिनिषेधः ॥

कुष्ठिन् वृष्यवेदं सलिलं शायकाग्निनाम् । चित्तज्ञेय
वतान्नित्यं विषन्तु परिवर्ज्येदिति तेषामग्न्यादिकालेऽपि
साधारणं तुलाद्येव दिव्यं भवति । तथा । तोयमग्निर्विषञ्चैव
दातव्यं बलिनां नृणामिति वचनाद्ब्रह्मज्ञानामपि सर्वथा विधि
प्रतिषेधादुत्तुकाज्ञानतिक्लमेण जातिबयोवस्थाश्रितानि देवानि
दिव्यानि । महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं । तत्राभियोगश्च यदपेक्ष्यं
महत्त्वन्तदिदानीमाह ॥ १०० ॥

नासहस्राद्वरेत् फालं न विषं न तुलान्तथा ।

पणसहस्रादर्घ्याक् फालं विषन्तुलाञ्ज कारयेत् । मध्यवर्त्ति
जलमपि । यथोक्तम् ॥

तुलादीनि विधान्तानि गुरुत्वर्थेषु दापयेदिति । अत्र कोत्र
स्याग्रहणम् । कोत्रमल्पेपि दापयेदित्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्मर
णात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रादूर्द्धमेव भवन्ति ।
नार्घ्यागित्यर्थः । नन्वर्घ्यागप्यग्न्यादीनि पितामहेन दर्शितानि ॥

सहस्रेतु धटन्दद्यात्सहस्राद्धं तथायथं । अर्द्धस्राद्धैतु
सलिलं तस्याद्धैतु विषं स्मृतमिति । सत्यं । तचेत्यं व्यवस्था ।
यद्ब्रह्मापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनमितर
द्रव्यविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं सीयसाहस
विषयम् । अपरुवे विशेषोदर्शितः कात्यायनेन ॥

दत्तस्यापङ्गवोद्य च प्रमाणन्त च कल्पयेत् । लोयसाहसयो
 हिंयं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम
 प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् ॥ ज्ञात्वा
 सङ्ख्यां सुवर्णानां व्रतनाम्ने विषं स्मृतम् । अग्नीतेस्तु विनाम्ने वै
 दद्याच्चैव ज्ञताग्रनम् ॥ पञ्चा नाम्ने ज्ञत्वं देयं चत्वारिंशति वै धटं ।
 विभ्रद्भ्रविनाम्नेतु कोम्रपानं विधीयते ॥ पञ्चाधिकस्य वा नाम्ने
 ततोर्द्ध्वार्द्धस्य तण्डुलाः । ततोर्द्ध्वार्द्धविनाम्नेतु सृष्टेत्युचादिमस्त
 कान् ॥ ततोर्द्ध्वार्द्धविनाम्नेतु लौकिकस्य क्रियाः स्मृताः । एवं
 विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां नहीयत इति । ज्ञात्वा सङ्ख्यां
 सुवर्णानामित्य च सुवर्णग्रन्थः षोडशमाषाः सुवर्णदत्युक्त
 परिमाणवचनः । नाशग्रन्थस्यापङ्गववचनः । नासहसा
 दूरेत् फालमित्य च तु तादृशपणसाहसिकं बोद्धव्यम् । ननु
 नृपद्रोहे पातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि तत्कथं नासहसा दूरेत्
 फालं इत्यत आह ॥ ० ॥

नृपार्येण्यभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ १०१ ॥

नृपद्रोहेषु महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसङ्ख्यामनपेक्ष्यै
 वैतानि दिव्यानि कुर्युरूपवासादिना शुचयः सन्तः तथा देव
 विभ्रेषोपि नारदेनोक्तः ॥

सभाराजकुलदारदेवायतनचलरे । निधेयोनिस्त्रयः
पूज्योधूपमास्त्रानुलेपनैरिति । निधेयोधटः व्यवस्था च कात्या
यनेनोक्ता ॥

इन्द्रस्थानेऽभिन्नस्थानां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे
प्रवृत्तानां राजदारे प्रयोजयेत् ॥ प्रातिसोम्यप्रसूतानां दिव्यं
देयञ्चतुष्यथे । अतोऽन्येषु सभामध्ये दिव्यं देयं विदुर्मुधाः ॥
असृष्टाधमदासानां स्त्रेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिसोम्य
प्रसूतानां निश्चये च तु राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संग्रहे
तेषु निर्दिशेत् ॥ १०९ ॥

॥ इति दिव्यमादृका ॥

एवं सर्व्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमादृकामभिधायेदानीं
धटादिदिव्यानां प्रयोगमाह ॥

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रति
मानसमीभूतो रेखां कृत्वा वतारितः ॥ त्वं तुले सत्य
धामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि
संशयान्तां विमोचय ॥ यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां
त्वमधोनय । शुद्धश्चेद्गमयोर्द्धं मां तुलामित्यभिमन्त्र
येत् ॥ १०४ ॥

तुलायाधारणं तोलनं चे विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयस्तैः
 प्रतिमानेन मृदादिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधि
 कृतेभियुक्तोभियोक्ता वा दिव्यकारी लेखां कृत्वा येन सन्निवे
 ब्रेन प्रतिमानसमीकरणद्वयायाम् । त्रिकृतलेऽवस्थितस्तस्मिन्
 पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वावतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत् । प्रार्थयेद्
 नेन मन्त्रेण । हे तुले त्वं सत्यस्य स्थानमसि पुरा आदिसृष्टौ
 देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्निर्माता उत्पादिता तत्तस्मात्सत्यं
 बन्दिग्यार्थस्वरूपस्य दर्शय कल्पाणि शोभनेऽस्मात्संश्रयान्मा
 विमोचय हे मातः यद्यहं पापकृदसत्यवाद्यस्मि ततो मां त्वम
 धोनय । अथ शुद्धः सत्यवागस्मि ततोमामूर्द्ध्वगमयेति । प्राङ्नि
 वाकस्य तुलाभिमन्त्रणे मन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः । अथन्तु दिव्य
 कारिणः । जयपराजयलक्षणन्तु मन्त्रस्त्रिङ्गादेवावगम्यतदति
 न पृथगुक्तम् । धटनिर्माणं पुनरारोहणाद्यर्थसिद्धमेव पिता
 महानारदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तद्यथा ॥

क्षित्वा तु यज्ञियं वृचं यूपवग्नमन्त्रपूर्वम् । प्रणम्य लोकपालेभ्य
 सुलाकार्या मणीषिभिः ॥ मन्त्रः ॥ सौम्योवानस्यत्यच्छेदने जय
 एव च । चतुरस्ता तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च ॥ कटका
 निच देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्या
 पादौ चोपरि तत्समौ ॥ अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदधोर्द्ध्वमेव वा ।
 हस्तद्वयं निधेयन्तु पादयोरुभयोरपि ॥ तोरणे चैव कर्त्तव्ये
 पार्श्वयोरुभयोरपि । धटादुच्चरते स्थातां नित्यन्दशभिरङ्गुलैः ॥

अवस्तौ च कर्त्तव्यौ तौरसाभ्यामधोमुखा मृण्मयौ सूत्र
सन्तुष्टौ धटमस्तकचुम्बिनौ ॥ प्राङ्मुखोनिखलः कार्यः शुचौ
देवे धटस्तथा । त्रिकदयं समासज्य पार्श्वयोर्भधारपि ॥
प्राङ्मुखान् कल्पयेद्भान् त्रिकदयोरभधारपि । पश्चिमे तोल
येत्कार्त्तनव्यस्त्रिभुक्तिकांशुभाम् ॥ पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठका
पावपांशुभिः । अत्रच स्त्रिभुक्तिकापावपांशूनां विकल्पः । परी
चकानियोक्तव्यास्तुलामानविज्ञारदाः ॥ वणिजोद्देमकाराश्च
कांश्चकारास्तथैव च । कार्यः परीचकैर्नित्यमवलम्ब्यमोधटः ॥
उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन्सप्तवते तोयं च
विज्ञेयः समाधटः ॥ तोलयित्वा नरं पूर्व्वं पश्चात्तमवतार्य तु ।
धटन्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ततश्चावाहयेद्देवा
न्विधिनानेन मन्त्रवित् । वादिचतुर्थ्यवेषैश्च गन्धमाल्यान्
सेपनैः ॥ प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्तोवदेत् । एतद्दि
भगवन्त्यर्थं अस्मिन् दिव्ये समाविष्टः ॥ सहितोलोकपालैश्च वस्त्रा
दित्यमद्भुतैः । आवाह्यतु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥
इन्द्रं पूर्व्वेत्तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे
कुबेरं चोत्तरे तथा ॥ अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्य
सेत् । इन्द्रः पीतोद्यमः श्यामोवरुणः स्फटिकप्रभः ॥ कुबेरस्तु
सुवर्णाभः अग्निश्चापि सुवर्णभः । तथैव निश्च्यतिः श्यामोवायु
र्धूसः प्रजस्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्भक्त्यैव ध्यायेत् क्रमादिमान् ।
इन्द्रस्तु दक्षिणे पार्श्वे वस्त्रनाराधयेद्दुधः ॥ धरोभ्रुवस्तथाश्विन

आपस्यैवानिखोनलः। प्रत्यूषस्य प्रभातस्य वसवाष्टौ प्रकीर्तिताः॥
 देवेन्नेत्रानयोर्मध्ये आदित्यानामथागणम् । धातार्थमा च
 मिषस्य वरुणोभोभगस्तथा ॥ इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो
 दधमः स्मृतः। ततस्त्वष्टा तथोविष्णुरजघन्योऽजघन्यजः ॥ इत्येते
 दादन्ना दित्यानामभिः परिकीर्तिताः । अग्नेः पश्चिमभागे तु
 रुद्राणामयनन्दिदुः॥ वीरभद्रस्य बभ्रुस्यगिरीशस्य महायशः।
 अजैकपादहिर्मग्नः पिनाको चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरस्यैव
 कपालो च विश्राम्यतिः । स्थानुर्भवस्य भगवान् रुद्रास्त्वेकादश
 स्मृताः ॥ प्रेतेश्वरस्योमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् । प्राङ्घ्नी
 माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराहीचैव माहेश्वरी
 चामुण्डा गणेशयुता । निर्वृतेरुत्तरे भागे गणेशायतनमिदुः॥
 वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । गगणस्यर्धनोवायु
 रनिखोमादतस्तथा ॥ प्राणःप्राणेशजीवौ च मरुतोष्टौ प्रकी
 र्तिताः । धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावहयेदुधः ॥ एतासान्दे
 वतानाम्नु खनाया पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चा
 र्थादिकं क्रमात् ॥ अर्थादिपश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ॥
 गन्धादिकां नैवेद्यान्तामपरिचर्यां प्रकल्पयेदिति ॥ अत्र च तुल्य
 म्यताकाध्वजालङ्कृतां विधाय तस्यामेष्टेहीति मन्त्रेण धर्ममा
 वाह्य धर्मायार्थं प्रकल्पयामि नमस्त्यादिप्रयोगेणार्थपाद्या
 चमनीयमधुपर्काचमनीयस्थानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयकटक
 मुकुटादिभूषान्तन्दत्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानामष्टवाद्यैः

सखनामभिश्च चतुर्थमैर्गमोर्गैरर्थादिभूषात्म्यदार्थानुसम
येन इत्या धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि इत्येन्द्रादीना
ङ्गनादीनि पूर्ववद्दद्यात् । गन्धपुष्पाणि च धटपूजायां
रक्तानि कार्याणि ॥

यथाह नारदः । रक्तैर्गन्धैश्च माख्यैश्च दध्पूपाद्यतादिभिः ।
अर्चयेत्तु धटसूय्यन्ततः त्रिष्टांस्तु पूजयेदिति । इन्द्रादीनास्तु
विशेषानभिधानात् । यथास्त्राभं रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजा
क्रमः । एतच्च सर्व्वः प्राक्षिवाकः कुर्यात् । यथोक्तम् ॥

प्राक्षिवाकस्तोविप्रोवेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतब्रतोपसम्पन्नः
ग्रान्तचित्तोविमत्सरः ॥ सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व्वप्राक्षिहिते
रतः । उपोषितः शुद्धवाचाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्व्व्यासां
देवतानाञ्च पूजां कुर्याद्यथा विधिः । तथा । अलिग्मिश्चतुर्भि
स्ततस्तु दिक्षु लौकिकेऽग्नौ होमः कार्य्यः । यथाह ॥

चतुर्दिक्षु तथाहोमः कर्त्तव्योवेदपारगैः । आग्नेन हविषा
चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥ सावित्र्या प्रणवेणाथ स्नाहान्तेनैव
होमयेत् । प्रणवादिकाङ्गायत्रीमुच्चार्य्य पुनः स्नाहाकारान्त
अणवमुच्चार्य्य समिदाज्यचकृन् प्रत्येकमष्टोत्तरव्रतं जुहुया
दित्यर्थः । एवं हवनानां देवपूजां विधावानन्तरमभिवृत्तमर्थ
वक्ष्यमाणमन्त्रसहितमग्ने लिखित्वा तत्पत्रं त्रोक्ष्य विरोगतं
कुर्यात् ॥

यथाह । यश्चार्थमभियुक्तस्य लिखितं तन्नुपचके । मन्त्रेणा
नेन सहितस्तत्कार्यं नु शिरोगतम् ॥ मन्त्रस्य ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोनक्षत्र्यौर्भूमिरापो हृदयं यमस्य ।
अहस्य रात्रिश्च उभे च मन्त्रे धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्त
मिति । एतच्च धर्मावाहनादि शिरसि पत्रारोपणान्तमनुष्ठान
काण्डं सर्वदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम् ॥

इमं मन्त्रविधिं शस्त्रं सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनस्य
देवानामन्त्रैव परिकल्पयेदिति । अनन्तरस्याङ्घ्रिवाकोधटमा
मन्त्रयेत् । धटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन मन्त्रविदिति स्मर
णात् । मन्त्रास्य दर्शिताः ॥

तन्वष्ट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकारा
दूर्ध्वमूर्तिस्त्वं ढकारात्कुटिलं नरं ॥ धृतोभावयसे यस्माद्धट
स्तेनाभिधीयसे । त्वं वेत्सि सर्वभूतानाम्पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव सर्वं जानीषेन विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिग्रसोऽयं
मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ तदेनं संशयादस्मादूर्ध्वतस्त्रातुमर्ह
सीति । श्रोत्र्यस्तत्त्वन्तुल्येत्यादि पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुल्यमामन्त्र
येत् । अनन्तरस्याङ्घ्रिवाकः शिरोगतपत्रकं श्रोत्र्यम् । यथास्थानं
यथासन्निवेशश्च धटमारोपयति । पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरो
वस्थितपत्रकमिति स्मरणात् । आरोपितश्च विनाडीपञ्चकं
यावत्तथैवावस्थापयेत् तत्कालपरिचाञ्च ज्योतिः शास्त्रविद्भिः
कुर्यात् ॥

ज्योतिर्विद्वाङ्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाशः
पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैरिति स्मरणात् । दशगुर्व्यं
चरोच्चारणकालः प्राणः षट्प्राणा विनाडी । उक्तञ्च । दश
गुरुवर्णः प्राणः षट्प्राणास्यात् विनाडिका तासां षष्ठ्या षटी
षटीनां षष्ठ्याहोरात्रः । त्रिंशद्भिर्दिवसैर्मास इति । तस्मिंस्तु
काले शुद्धशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचयः पुरुषाराज्ञा नियो-
क्तव्याः । ते च शुद्धशुद्धी कथयन्ति । यथोक्तम् ॥

पितामहेन । साक्षिणां ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथा दृष्टार्थं
वादिनः । ज्ञानिनः शुचयोऽनुभानियोक्तव्या नृपेण तु ॥ संश्र-
यन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशुद्धी नृपे तदेति । शुद्धशुद्धि-
निर्णयकारणञ्चोक्तम् ॥

तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संश्रयः । समोवा हीय-
मानोवा न विशुद्धो भवेन्नर इति । यस्तु पितामहवचनम् । अल्प-
दोषः समोऽप्येवोऽदोषस्तु हीयत इति । तच्च यद्यप्यभियुक्त-
स्यार्थस्याल्पत्वं वज्रत्वञ्चन दिव्येनावधारयितुं शक्यते । तथापि
सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृत्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति ।
दण्डप्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्त्वमवधार्यते । यदा चानुपलक्ष्य
माणदृष्टकारण एव कक्षादीनाञ्छेदोभङ्गोवा भवति तदाप्य-
शुद्धिरेव । कक्षाच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा रज्जुच्छेदे
च भङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेदिति स्मरणात् । कक्ष्यं शिक्यत
लङ्कर्कटौ तुलान्तयोः । शिक्याधाराकियदकावायसकीलकौ

कर्कटद्वयप्रयत्निभौ । अथः पादसाम्योदपरि निविष्ट तुला
आरपयः । यदा तु दृश्यमानकारणकएवाम्भस्त्रसदा पुनरा
रोपयेत् । त्रिष्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरमिति स्मर
णात् । ततश्च ॥

अतिकूपरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । एव
कारिता राजा भुक्ताभोगान्ननोरमान् । महतीह्रीर्त्तिमा
प्रीति प्रह्लादभूषाय कल्पते ॥ यदातूक्तस्यचचन्धटन्तयेव स्थाप
यितुमिच्छति । तदा वायसाद्युपघातनिरासार्थं कपाटादि
सहितां ब्राह्मां कुर्व्यात् ॥

विवासांमुच्छितां शुभ्रान्धटब्राह्मणान् कारयेत् । यत्र
स्थानापहन्ते अभिषाष्टासवायवैः ॥ तत्रैव लोकपासादीन्
सर्वादिषु निवेद्ययेत् । त्रिसन्ध्यमूजयेद्यैतान् गन्धमास्थानु
सेपनैः ॥ कपाटबीजसंयुक्तां परिचारकरहिताम् । मृत्पात्री
यागिसंयुक्तामभूत्यां कारयेन्नृप इति स्मरणात् । बीजानि यव
प्रीक्षादीनाम् ॥ इति धटविधिः ॥ इदानीं क्रमप्राप्तमग्निमाह
॥ १०४ ॥

करौ विमृदितप्रीक्षेर्क्षयित्वा ततोऽन्यसेत् । सप्ता
श्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ १०५ ॥

दियमाचिकोक्तवाधारणधर्मेषु सत्सु तुलाविधानोक्तधर्मैः

वाहनादिभिरःपचारोपबान्धो च विध्यन्ते सत्यवमभिविधौ
विशेषः । विन्दितग्रीधेः विन्ददिनाविषर्षिताः ग्रीहयः करान्धा
येनासौ विन्दितग्रीहिसस्य करौ लक्षयिता तिलकासकप्रथ
किणादिस्थानेस्वसक्तकरसादिनाङ्कयिता ॥

यथाह नारदः । हस्तपतेषु सर्वेषु दुर्म्माङ्गपदानि तिति
अनेनरं सप्ताश्वत्थपत्राणि हस्तवारश्चलीकृतयोन्यसेत् ॥

पचैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैरिति स्मरणात् ।
तानि च हस्तसहितानि तावत्स्त्र्येण वेष्टयेत् । आश्वत्थसत्त्व
पत्राणि सप्तकलोवेष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणि च सप्त शुक्लानि
भवन्ति । वेष्टयेत्तितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति नारद
वचनात् । तथा सप्त समीपत्राणि सप्तैव दूर्म्मापत्राणि चाचतां ह
दध्यक्तानचतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत् ॥

सप्तपिण्डसप्तत्राणि त्रयीपत्राण्यथावचनम् । दूर्म्मायाः सप्त
पत्राणि दध्यक्तांश्चाचताञ्जसदिति स्मरणात् । तथा सुसुमानि
च विन्यसेत् । सप्तपिण्डसप्तत्राणि अचतान् सुमनोदधि । हस्तयो
र्मिषिपेन च सूत्रेण वेष्टयेत्तयेति पितामहवचनात् । सुमनसः
पुण्याणि यदपि स्मरयम् ॥

अथसप्ततन्तुपाणिभ्यामर्क्षपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं हरन्
शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पदइति । तदश्वत्थपत्राभावे अर्क्षपत्र
विषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राण्यग्नितामहप्रशंसावचनेन
मुख्यत्वावगमात् ॥

पिप्ललाज्जायते वक्त्रिः पिप्ललोद्वहारादुत्सृतः । अतस्तस्य
तु पचाणि हस्तयोर्निक्षिपेदुचरति । कर्तुरन्वभिमन्त्रणमाह
॥ १०५ ॥

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तस्वरसि पावक । साक्षि
वत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यङ्करे मम ॥ १०६ ॥

हे अग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्त्रेदजोद्भिज्जाना
मन्तःशरीराभ्यन्तरे चरसि उपयुक्तान्नपानादीनां पाचकत्वेन
वर्त्तसे । पावक शुद्धिहेतौ करेक्रान्तशुद्धिदर्शिन् साक्षिवत्पुण्य
पापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति त्वत्तोपे पञ्चमी पुण्यपापे
अवेत्य सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः । अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैस्तप्ते
सन्दंशेन पुरतः आनीते कर्त्ता पश्चिममण्डले प्राक्मुखसिष्ठवनेन
मन्त्रेणाग्निमभिमन्त्रयेत् ॥

यथाह नारदः । अग्निवर्णमयःपिण्डं सुस्पृष्टिङ्गं सुरञ्जि
तम् । तापे तृतीये सन्ताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतमिति । अस्यार्थः ।
लोहशुद्धयर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदकेनिक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके
निक्षिप्य तृतीयतापे सन्ताप्य सन्दंशेन गृहीत्वा पुरतः आनीते
सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रं
कर्त्ता ब्रूयात् । प्राङ्निवाकस्तु मण्डलभूभागादक्षिणप्रदेशे

लौकिकमग्निमुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टो
त्तरव्रतवारं जुहुयात् । ज्ञान्यर्थं जुहुयाद्गौ घृतमष्टोत्तरं
व्रतमिति वचनात् । ऊत्ताश्च तस्मिन्नग्न्यावयः पिण्डं प्रक्षिप्य तस्मि
न्नाप्यमाने धर्मावाहनादिहवनानां पूर्वोक्तं विधिभिधाय
द्वितीये तापे वर्त्तमाने ऽयः पिण्डस्त्वग्निमेभिर्वायसैरभिमन्त्र
येत् ॥

त्वमग्ने वेदास्तत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु ह्वयेषे । त्वं मुखं सर्वदेवानां
त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्रोहि भूतानामन्तोवेत्सि शुभा
शुभम् । पापम्युनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यते ॥ पापेषु
दर्शयात्मानमर्चिस्मान् भव पावक । अथवा शुद्धभावेषु श्रोतो
भव ऊताग्रज ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साधिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ व्यवहाराभिन्न
स्तोत्रं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संश्रयादस्माद्भुज्यतस्मात्
मर्हसि ॥ १०६ ॥

अपिच । तस्येत्युक्तवतो लौहम्यञ्चाशत्पलिकं
समम् । अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि
॥ १०७ ॥

तर्तुस्तु करित्युक्तवतस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्याद्यभिमन्त्रणं
कृतवतः । लौहं लौहविकारमपिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पल

समितं सममक्षरहितम् । सर्वतश्च समं दृप्तं चक्षुष्ये । तथा
ष्टाङ्गुलाद्योमयम् ॥

असदीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिष्टम् तापये
दग्नौ पञ्चाशत्पलिकं सममिति पितामहस्मरणेन । अग्निवर्ष
मग्निवह्नौ उभयोर्हस्तयोरन्त्य पञ्चद्विदूर्वाद्यन्तरितयोर्न्य
सेत् क्षिपेत् । प्राप्तिवाकः । ततः किं कुर्यादित्यत आह ॥ १०७ ॥

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ।

स पुरुषस्तत्र लोहपिण्डमञ्जलिना गृहीत्वा सप्तमण्डलानि
शनैर्ब्रजेत् । एव कारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानिति
क्रमेण च दर्शयति । यथाह पितामहः ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदमिति । सप्तैव
मण्डलानि शनैर्ब्रजेदित्युक्तम् । तत्रैकं मण्डलं किं प्रमाणं मण्ड
लयोरन्तरं कियत्प्रमाणमित्यत आह ॥

षोडशाङ्गुलकं श्रेयं मण्डलान्तावदन्तरं ॥ १०८ ॥

षोडशाङ्गुलानि यस्य तत् षोडशाङ्गुलकम् । षोडशाङ्गुल
प्रमाणं मण्डलं बोद्धव्यम् । मण्डलयोरन्तरं मध्यं तावदेव ।

षोडशाङ्गुलकमेव । सप्तमण्डलानि प्रजेदिति वदता प्रथम
मवस्थानमण्डलमेकमुक्तमतस्याष्टमण्डलानि षोडशाङ्गुल
कानि मण्डलान्तरानि तु सप्त तावत्प्रमाणानि । एतदेव नार
देन परिबद्धाद्योक्तम् ॥

दाक्षिणदङ्गुलं प्राङ्मण्डलान्तरमण्डलान्तरम् । अष्टाभि
र्मण्डलैरेवमङ्गुलानां व्रतदयम् ॥ चत्वारिंशत्समकंधि भूमे
रङ्गुलमानतरति । अयमर्थः । अवस्थानमण्डलात् षोडशा
ङ्गुलान्तरमण्डलान्तरमण्डलम् । द्वितीयाद्येकमेकं दाक्षि
णदङ्गुलं सान्तरालम् । तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं ।
गन्तव्यानि च सप्तमण्डलानि सान्तरालानि दाक्षिणदङ्गुला
न्येवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं व्रतदयं भूमेरङ्गुलमान
तोङ्गुलमानमिति । सार्वविभक्तिकक्षयिः । अस्मिंस्तु पक्षे अव
स्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलमिधाय दाक्षिणदङ्गुलप्रमाणानां
सप्तानां सान्तरालमण्डलभूतानां भूभागानामेकमेकं भूभागं
द्विधाविभज्यान्तरालभूभागान् षोडशाङ्गुलप्रमाणमण्डला
विरच्य मण्डलभूभागेषु षोडशाङ्गुलप्रमाणेषु गन्तृपद
प्रमाणानि सप्तमण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम् ॥

मण्डलस्य प्रमाणन्तु कुर्यात्तत्पदसंमितमिति । यत्तु पिता
महेनोक्तम् कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तात्प्रवमस्तथा । आग्नेयं
मण्डलञ्चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदैवत्यं
चतुर्थं यमदैवतं । पञ्चमन्त्रिन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौवेरमुच्यते । सप्तमं

सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्ट्रं स्यूतम् । नवमं सर्वदैवत्यमिति वेद
विदोविदुः । दाचिंश्चदङ्गुलं प्राङ्मण्डलाश्चण्डलान्तरम् ।
अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलीनां शतद्वयम् । षट्पञ्चाशत्सम
धिकं भूमेस्तु परिकल्पना ॥ कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलान्तु
प्रमाणतः । मण्डले मण्डले देवाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिता इति ।
तत्र नवमं सर्वदैवत्यमपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहाया
ष्टभिर्मण्डलैरेष्टाभिस्त्रान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणे
रङ्गुलीनां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं सम्यग्यते । तत्रापि गन्त
व्यानि सप्तैव मण्डलानि यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपतीति न
विद्वध्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च ॥

तिर्यग्यवोदराष्ट्रष्टावूर्द्धावा ग्रीहयस्तयः । प्रमाणमङ्गुल
सोक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलाः ॥ हस्तो वितस्तिर्द्वादश
चतुष्टयम् । तस्य हस्तद्वयं क्रोशो योजनन्तचतुष्टयमिति बोध्यम् ।
सप्तमण्डलानि गत्वा किं कर्त्तव्यमित्यत आह ॥ १०८ ॥

मुक्त्वाग्निं मृदितग्रीहिरेदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डलेऽग्निं तप्तमयः पिण्ड
न्यक्त्वा ग्रीहिन् कराभ्यां मर्दयित्वा अदग्धहस्तस्येत् शुद्धिमा
प्नुयात् । दग्धहस्तस्येदं शुद्ध इत्यर्थं सिद्धम् । यस्तु सन्नासात्प्रसू
खन् हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते तथाप्यशुद्धो न भवति ॥

यथाह कात्यायनः । प्रसूतस्रग्भिरस्रस्रैस्त्वेतस्मान्नादन्वच
दक्षते । अदग्धन्तं विदुर्हेवास्तस्य भूयोपि दापयेदिति ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहोवा पुनर्हरेत् ॥ १०८ ॥

यदा गच्छतोन्तरा अष्टममण्डलादर्वागेव पिण्डः पतति ।
दग्धादग्धले वा संशयस्तदा पुनर्हरेदित्यर्थप्राप्तमुक्तम् । अत्र
सायमनुष्ठानक्रमः । पूर्वेषु भूतशुद्धिं विधायापरेषु मण्डलानि
यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवतास्य मन्त्रैस्तत्र तत्र सन्धू-
ज्याग्निमुपसमाधाय ब्रान्तिहोमन्निवर्त्याग्नावयःपिण्डं निधाय
धर्मावाहनादिसर्वदेवतापूजा इव नान्तां निर्वर्त्योपोषितस्य
स्नातस्यार्द्रवाससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो ग्रीहिमर्हनादिकर-
संस्कारं विधाय प्रतिज्ञापचं समस्त्वकं कर्त्तुः शिरसि बध्वा
प्राङ्निवाकस्तृतीये तापे अग्निमभिमन्य तप्तमयःपिण्डं सन्दं-
शेन गृहीत्वा कर्चभिमन्वितन्तस्याञ्चलौ निदध्यात् । सेपि
मण्डलानि सप्त गत्वा नवमे मण्डले निक्षिप्यादग्धः शुद्धो
भवति ॥ इत्यग्निविधिः ॥ सम्यत्युदकविधिमाह ॥ १०८ ॥

सत्येन माभिरक्षत्वं वरुणेत्यभिशाप्य कं । नाभि
दम्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरुजलं विशेत् ॥ ११० ॥

न

हे वरुण सत्येन मां अभिरक्ष त्वं इत्यनेन जम्बिण वं
उदकमभिप्राप्य अभिमन्य नाभिदण्डोदकस्यस्य नाभिप्रभा
षोदकस्त्रितस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोध्यो जलमविशेत् जले
निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायां सत्यां ॥

गन्धमात्यः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । वरुणाय प्रकु
र्वीत पूजामादौ समाहित इति स्मरणत् । तथा साधारण
धर्मेषु धर्मावाङ्मनादिसकलदेवतापूजाशोभसमन्वकप्रतिष्ठा
पचन्निरोनिवेशनान्तेषु सक्तु च । तथा तोय त्वं प्राणिनां प्राणः
सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् । शुद्धे च कारणं प्रोक्तं द्रव्यानां देहिनां
तथा ॥ अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षण इति । प्राङ्नि
वाकेनोदकाभिमन्त्रणे कृते शोध्यः सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणे
त्युदकं प्रार्थयते । उदकस्थानानि च नारदेनोक्तानि ॥

नदीषु तु न वेगासु सागरेषु वहेषु च । हृदेषु देवखातेषु
तडागेषु सरःसु चेति । तथापि तामहेनापि । स्थिरे तोये
निमज्जेत न ग्राहिणि न चाल्पके । दण्डशैवालरहिते जलोका
मस्यवर्जिते ॥ देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्यात् विशेषनम् ।
आहार्यं वर्जयेन्नित्यं ग्रीष्मगासु नदीषु च । आविशेत्सलिले
नित्यमूर्ध्निपङ्कविवर्जित इति । आहार्यन्तडागादिभ्य आहतं
ताम्रकटाहादिचित्रं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्यस्य यज्ञिय
वृक्षोद्भवान्धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राप्नुुखसिष्ठेत् । उदके प्राप्नुुख

स्तिष्ठेत् प्रार्थयन् पुरुषं नृपं चेति स्मरणात् । ततः किं कर्त्तव्यं
मित्यत आह ॥ ११० ॥

समकालमिषु मुक्तमानीयान्योजवी नरः । गते
तस्मिन्निमग्नांगम्यश्चेत्कुद्धिमाप्नुयात् ॥ १११ ॥

निमज्जनसमकालन्तस्मिन् अविन्येकस्मिन् पुरुषेऽन्योजवी
शरपातस्थानस्थितः । पूर्वमुक्तमिषुमानीय जले निमग्नाङ्गं यदि
पश्यति तदा स ऽऽह्वे भवति । एतदुक्तमभवति । त्रिषु शरेषु
मुक्तेषु एकोवेगवान् मध्यशरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
तिष्ठत्यन्यस्तु पुरुषोवेगवान् शरमौलस्थाने तोरणमूले तिष्ठति ।
एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतलतालिकायां बोधोनिमज्जति ।
तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यशरपात
स्थानं गच्छति । शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं
प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा ऽऽह्वे भवतीति । एत
देव स्पष्टीकृतं पितामहेन ॥

गन्तुस्यापि च कर्त्तव्यं समङ्गमनमज्जनं । गच्छेत् तोरण
मूलान्तु लक्ष्यस्थानं यवी नरः ॥ तस्मिन् गते द्वितीयापि वेगादा
दायमायकं । गच्छेत् तोरणमूलान्तु यतः स पुरुषो गतः ॥ आग
तस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक्

तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् । जविनोश्च पुरुषयोर्मिर्द्धारणं कृतं
स्मारदेन ॥

पञ्चाशतोधावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र
नियोक्तयौ शरानयनकारणादिति । तोरणश्च निमज्जन
समीपस्थाने समे शोध कर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् । गत्वा तु
तज्जलस्थाननटे तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्णमाचनु
भूमिभागे समे शुचाविति नारदस्मरणेन । शरचयं वैष्णवश्च
धनुर्बाहुलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं पूजयेत् ॥

शराश्चमूजयेत्पूर्वं वैष्णवश्च धनुस्तथा । मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च
ततः कर्म समाचरेदिति पितामहवचनात् । धनुषः प्रमाणं
लक्ष्यस्थानं नारदेनोक्तम् ॥

कूरन्धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् । मन्दस्यश्च शतं
श्रेयमेव श्रेयोधनुर्विधिः ॥ मध्यमे न तु चापेन प्रक्षिपेच्च शर
चयम् । इक्षानान्नुग्रते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः । न्यूनाधिकेतु
दोषः स्यात् क्षिपतः पायकांस्तथेति । अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं
कूरन्धनुः । एवं षट्शतं पञ्चशतञ्च । एवञ्चैकादशाङ्गुलाधिकं
इक्षुचतुष्टयं कूरस्य धनुषः प्रमाणम् । मध्यमस्य दशाङ्गुला
धिकम् । मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमित्युक्तमवति । शराश्चानाय
सायावैष्णवाः कार्य्याः शरांश्चानायसा यांस्तु प्रकुर्वीत विशु
द्धये । वैष्णुकाण्डमयांश्चैव चेन्नातु सुदृढं क्षिपेत् चेन्ना क्षत्रिय
स्तदृत्तिर्ब्राह्मणोवा सोपवासेनियोक्तव्यः । यथा ह ॥

क्षेत्राच्च चित्रियः प्रोक्तस्तदृप्तिर्ग्राह्योपि वा । अकूरहृदयः
 ग्रामः खेपवासस्ततः क्षिपेदिति । त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः ब्रह्मोपाङ्गः
 तेषाञ्च प्रेषितामाञ्च ब्रह्मणा ब्राह्मणेदनात् । मध्यमस्तु ब्रह्मो
 पाङ्गः पुरुषेण बलीयसेति वचनात् । तत्रापि पतनस्थानादाने
 तव्येन सर्पणस्थानात् । ब्रह्मस्य पतनं याङ्गं सर्पणस्तु विवर्ज्यवेत् ।
 सर्पणसर्पणं ब्रह्मोपायादूरादूरतरं यत इति वचनात् । वाते च
 प्रवाति विषमादिदेवे च ब्रह्मोक्षेण कर्त्तव्यः । इषुञ्च प्रक्षिपेद्दि
 दान् मारुते चातिवायति । विषमे भूप्रदेवे च वृक्षसालुषमा
 कुले । दण्डगुल्मसतावस्तिपङ्कपाषाणसंयुत इति पितामहवच
 नात् निमग्नायम्यक्षेचेऽङ्गुलिमाश्रुयादिति वदता उन्मच्छि
 ताङ्गस्याङ्गुलिर्दर्शिता स्थानान्तरगमने चाङ्गुलिः पितामहे
 नोक्ता ॥

अन्यथा न विशङ्कितः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् । स्थानादा
 न्यत्र गमनाच्चस्मिन्पूर्वं निवेक्षित इति । एकाङ्गस्यापि दर्शना
 दिति कर्त्तव्यमभिप्रायेण ब्रह्मोपाङ्गस्तु दृश्येत न कर्त्तव्यमपि
 नाशिका । अस्तु प्रवेष्टने यस्य शङ्कान्तमपि निर्दिष्टे इति विवे
 षाभिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः । उक्तलक्षणजलाशयसं
 निधाउक्तलक्षणतोरणं विधायोक्तप्रमाणदेवे लक्षणं निधाय
 तोरणसन्निधौ सशरन्ध्रः सन्मूञ्च जलाशये वरुणमावाह्य
 पूजयित्वा ततो धर्मादींश्च देवान् हवनान्तमिष्टाग्नेध्वं ब्रह्मसि
 प्रतिज्ञापचमावध्य प्राङ्निवाकोजलमभिमन्त्रयते । तोयत्वस्या

विमलाद्य इत्यादिमन्त्रेषु । अथ मन्त्रः सत्यमेवादिमन्त्रेषु
 वसन्मभिमन्त्र्य दृष्टीतस्तुत्यान्त्र वाभिमाचोदकावस्थितस्य वक्षी
 चक्षः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति । अथ वरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्य
 वरसातस्त्राने मध्यमं वरं दृष्टीत्वा अविवेकस्मिन्पुरुषे स्थिते
 चन्द्रसिंघतोरुपमूखस्थिते प्राप्तिवाक्येन तास्य चक्षे दत्ते युगपद्
 वसन्मन्त्रं अथ वरानयनमिति ॥ इत्युदकविधिः ॥ इदानीं
 विषविधानमाह ॥ १११ ॥

त्वं विषप्रक्षालः पुनः सत्यधर्म्मोव्यवस्थितः ।
 चायस्मात्सादभीमापास्तत्वेन भव मेऽमृतम् ॥ ११२ ॥
 एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमशैलजम् । यस्य वेग
 विना जीर्येच्छुद्धिस्तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ११३ ॥

त्वं विषेत्यादिमन्त्रेषु विषमभिमन्त्र्य कर्त्ता विषं हिमशैलजं
 शृङ्गप्रभवञ्चयेत् । तच्च भक्षितं यस्य विषं वेगेर्विना जीर्यति
 स शृङ्गेऽभवति । विषवेगोनाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः । धातो
 र्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेगइति स्मृतइतिवचनात् । धातवस्य
 त्वगच्छां समेदोस्त्रिमज्जाशृङ्गातीति वक्तुं एवं च सप्तैव विष
 वेगाभवन्ति । तेषाञ्च लक्षणानि पृथगेव विषतन्त्रे कथितानि ॥

वेगोरोमाञ्जलासोरुचयति विषजः खेदवज्जोपगोषौ तस्थौ
 र्द्वैस्तत्पदौ दौ वपुषि जनयतोवर्षभेदप्रवेपौ । घोवेगः पञ्चमो

सौ वसति विवर्जता कण्ठभङ्गश्च हिंसा यष्टानिश्वाद्यमोक्षे
वितरति चमृतिं वसन्तोभयमासेति । अथ च नन्ददेवस्य पूजा
कर्त्तव्या ॥

अथाथ नारदः । इत्यादिभ्रं सोऽथवायोदेवमाज्ञापयन्निधौ ।
धूपिपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा नन्देश्वरम् । प्राश्निकः कृतोऽथ
वासोमहादेवं पूजयित्वा तस्य पुरतोऽविभं यवस्याथ घर्म्महि
पूजां हवनाङ्गां विधाय प्रतिज्ञाय च गोप्यस्य त्रिरवि निधाय
विषमभिमन्त्रयते ॥

तं विषमब्रह्मणा द्रष्टुं परीक्षार्थं दुरात्मनां । पापानां दर्शना
त्मानं बुद्धानाममृतमिव ॥ मृत्युमूर्त्ते विष तं हि ब्रह्मणा परि
मिश्रितः । चायस्त्रैणश्चरन्त्यापात्सत्त्वोनास्मात्कृतं भवेति ॥ एवमभि
मन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय स्त्रिताय इत्यात् । नारदवचनात् ॥
दिजानां मन्त्रिधावेव दक्षिणाभिमुखे स्त्रिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो
वा विषन्द्यात्ममाहित इति । विषञ्च वसनाभादियाज्ञम् ।
ऋद्धिबो वसनाभस्य हिमजस्य विषञ्चयेति पितामहवचनात् ।
वर्ष्यानि च तेनैवोक्तानि ॥

चारितानि च जीर्णानि कृत्तिमाणि तथैव च । भूमिजानि
च सर्व्याणि विषाणि परिवर्जयेदिति । तथाच नारदेनापि ।
भृष्टञ्च चारितञ्चैव धूपितं मिश्रितं तथा । कालकूटमलावुञ्च
विषं यत्नेन वर्जयेदिति । कालञ्च नारदेनोक्तः । तोलयिषे

स्मितहासे देयं तद्वि हिमागमे । नापराङ्गं न सन्ध्यायाम्
मध्याह्ने च धर्मविदिति । काशान्तरे तूक्तप्रमाणादस्य देयम् ॥

वर्षे चतुर्थ्यवा माषा योषे पञ्चयवा स्मृताः । हेमन्ते स्तुः सप्त
यवाः ऋतुस्त्याततोपिहीति स्मरणात् । अल्पेतिषष्ट्यवेत्यर्थः ।
हेमन्तयष्ट्येन त्रिभिरस्यापियष्ट्यम् । हेमन्तत्रिभिरयोः
समासेनेतिश्रुतेः वसन्तस्य च सप्तदिव्यसाधारणत्वात् । तत्रापि
सप्तयवाविषस्य घृतशुतन्देयस्मरदवचनात् । विषस्य पलषड्भा
गाङ्गागोविंशतितमस्तु यः । तमष्टभागहीनस्तु शोध्ये दद्याद्घृत
शुतमिति । पलस्य च चतुःसुवर्षिकं । तस्य षष्ठोभागोदश
दशयवाश्च भवन्ति । त्रियवन्त्येककृष्णसं । पञ्चकृष्णसकोमाषः
माषादत्येकोमाषः पञ्चदशयवाभवन्ति । पञ्चदशानां माषानां
यवाः सार्द्धं ऋतुभवन्ति । पूर्वे च दशयवा इति । षष्ट्यधिकं ऋतं
यवाः पलस्य षष्ठोभागस्तस्मादिंशतितमोभागोष्टयवास्तस्या
ष्टमभागहीनएकयवहीनसं विंशतितमभागं सप्तयवं घृतशुत
न्दद्यात् । घृतस्य विषास्त्रिंशद्गुणं यास्यां । पूर्वार्धे शीतले देशे विष-
न्देयस्तु देहिनाम् । घृतेन योजितं स्रक्ष्णं पिष्टन्त्रिंशद्गुणान्वित
मिति कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्गुणेन घृतेनान्वितं विषम् ।
शोध्यस्य कुहकादिभ्योरक्षणीयः त्रिरात्रमक्षरात्रं वा पुरुषैः
खैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विव्यकारिणम् ।
औषधिं मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् । कर्तुः शरीर
संस्थांसु गूढोत्पन्नान् परीक्षयेदिति पितामहवचनात् तथा च

विषमपि रक्षणीयम् । शार्ङ्गं हैमवतं शर्लं गन्धर्वं रसान्वितं ।
अकृत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतन्तुयदिति नारदस्मरणात् ।
तथा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकन्तावत्प्रतीक्षणीयो
ऽनन्तरश्चिकित्सनीयः ॥

यथाह नारदः । पञ्चतालशतं कालं निर्व्विकारोयदा
भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितमिति । पिता
महेन तु दिनान्तोवधिरुक्तोऽल्पमात्राविषयः । भक्षिते तु यदा
स्वस्थो मूर्च्छावर्द्धिविवर्जितः निर्व्विकारो दिनस्थान्ते शुद्धोऽयमपि
निर्द्दिष्टेदिति अत्र च प्राङ्निवाकः सोपवासो महादेवं सम्पूज्य
तत्पुरतोविषं स्थापयित्वा धर्मादीनि ह्यग्रे बोध्यस्य चिररश्मि
प्रतिष्ठापनं निधाय विषमभिमक्ष्य दक्षिणाभिमुखाय स्थिताय
विषमयच्छति । स च बोध्यो विषमभिमक्ष्य भक्षयतीति क्रमः ।
इति विषविधानम् । कोशविधिमाह ॥ ११३ ॥

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।
संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलन्तु प्रच्छतित्रयम् ॥ ११४ ॥

उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन् समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः
पूजयित्वा संस्त्राय तत्स्नानोदकमाहरेत् । आहृत्य च । तोय
लं प्राणिनां प्राणइत्यादिना तत्तोयं प्राङ्निवाकः संश्राव्य

श्रोद्धेन च तत्तोयं पाचान्तरे कृत्वा सत्येन माभिरक्षत्वं वरुणे
 त्यनेनाभिमन्त्रितं पाययेत्प्रसूतित्रयम् । एतच्च साधारण
 धर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्तकप्रतिष्ठा
 पत्रज्ञिरोनिवेदनान्तेषु सत्तु । अत्र च स्नाप्यदेवतापूजानियमः
 कार्यनियमोधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः । भक्तो
 योयस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामा
 दित्यस्य तु पाययेत् ॥ दुर्गायाः पाययेच्चौरान् येच ब्रह्मोप
 जीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥ दुर्गायाः
 स्नापयेच्छूषमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां
 स्नापयेदायुधानिलिति ॥ देवतानियमः । विश्वभे सर्व्वब्रह्मासु
 सन्निकार्य्ये तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्योनित्यं चित्तविष्णु
 द्वयइति कार्यनियमः । पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्नार्द्रपटस्य
 च । सस्रुकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते । सशूकस्यास्ति
 कस्य ॥

मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानामन्तथैव च । कोशप्राप्त्यैर्न
 दातव्योयेच नास्तिकवृत्तयः । महापराधे निर्धर्म्ये कृतघ्ने क्रीव
 कुम्भिते । नास्तिकब्राह्म्यदासेषु कोशपानं विवर्ज्ययेदिति । महा
 पराधोमहापातकोनिर्धर्म्योवर्णाश्रमधर्म्यरहितः पाषण्डी ।
 कुम्भितः प्रतिलोमजः । दासाः कैवर्त्तादित्यधिकारिनियमः ।
 तथा गोमयेन मण्डलं कृत्वा तच्च श्रोद्धमादित्याभिसुखं स्नाप
 यित्वा पाययेदिति च नारदवचनादवगन्तव्यम् । यथाह ।

तमाह्वयामिश्रस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभि
मुखं कृत्वा पाययेत्प्रसूतिचयमिति । नतु तुलादिषु विषान्तेषु
समनन्तरमेव शुद्धशुद्धिविभावना कोष्ठे तु कथमित्यत आह
॥ ११४ ॥

अर्ध्वाक् चतुर्द्वादशोयस्य नो राजदैविकं ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्थान्न संशयः ॥ ११५ ॥

चतुर्द्वादशः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं देव
प्रभवं व्यसनं दुःखघोरं महत् नोनैव जायते । अल्पस्य देहि
नामपरिहार्यत्वात् शुद्धोभवेदित्यर्थः । ऊर्ध्वं पुनरवधेन
दोषः ॥

यथाह नारदः । ऊर्ध्वं यस्य दिसप्ताहादैकतन्तु महद्भवेत् ।
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादित्यर्थषिद्धमेवोक्तं ।
अर्ध्वाक्चतुर्द्वादशदत्तेतन्नाभियोगविषयम् । महाभि
योगेज्जेतानीति प्रसूत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहे
नोक्तान्यल्पविषयाणि कोष्ठमल्पेऽपि दापयेदितिस्मरणात् ।
तानि च चिराचात्सप्तराचादादशराहादा दिसप्तकात् । वैकृतं
यस्य दृश्येत पापकृत्य उदाहृतइति । महाभियोगोक्तद्रव्या
दर्ध्वाशीमन्त्र्यं चिधा विभज्य चिराचाद्यपि पञ्चत्रयं व्यवस्था
पनीयम् ॥ इतिकौश्लविधिः ॥ ० ॥

तुलादीनि कौशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोद्देशं
योगीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्ते तु अल्पाभियोगविषया
अन्यान्यपि दिव्यानि कथितानि ॥

यथाह पितामहः । तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्ष्य
चोदितम् । सौरे तु तण्डुलादेयानान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ तण्डु
लान् कारयेच्छुक्लान् बालेर्नान्यस्य कस्यचित् । मृन्मये भाजने
कृत्वा आदित्यसायतः शुचिः ॥ स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ
तत्रैव वासयेत् । प्राप्नुसोपोषितं स्नातं त्रिरोरोपितपत्रकम् ॥
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः । पिप्लस्य तु नान्यस्य
अभावे भूर्ज एव तु ॥ सोदितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च प्रीर्यते ।
गात्रं च कम्पते यस्य तमश्नुद्धं विनिर्दिशेत् इति ॥ त्रिरोरो
पितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्प्राङ्निवाकः भक्ष
यित्वेति च अन्ताष्टिरूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावा
हनादिपूर्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥ इतितण्डुलविधिः ॥ तप्त
माषविधिः पितामहेनोक्तः । तथाहि ॥

सौवर्णं राजतं वापि तावत् वा षोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुल
स्नातन्तु मृन्मयं वाद्य मण्डलम् । वर्तुलमित्यर्थः ॥ पूरयेत् घृत
तैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् । सुवर्णमाषकन्तस्मिन् सुतप्ते
निक्षिपेत्ततः ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
करायं योन धनुयादिस्फोटो वा न जायते ॥ शुद्धो भवति धर्मैष
निर्विकारकराङ्गुलिरिति । उद्धरेदिति वचनात्पात्रादुत्क्षेपणं

न वहिःप्रक्षेपणमादरणीयम् । अपरः कल्पः सौवर्णे राजते
ताघे आयसेष्टमयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापये
च्छुचिः ॥ सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुश्रोधिताम् ।
सलिलेन सक्तद्वैतां प्रक्षेपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥ भ्रमदोचीत
रङ्गाब्जो ह्यनखस्यर्धगोचरे । परीचेतार्द्रपर्णेन चुरकारं सघो
षकम् ॥ ततस्थानेन मन्त्रेण सक्तदभिमन्त्रयेत् । पर
म्यवित्रमधिकं घृतं त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥ दह पावक पापं त्वं हिम
शीतं शुचौ भव । उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
याहयेन्मुद्रिकान्तनु घृतमध्यगतान्तथा । प्रदेशिनीञ्च तस्याथ
परीचेयुः परीचकाः ॥ यस्य विस्फोटकान् स्युः शुद्धोपावन्यथा
शुचिरिति । अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धातव्यम् । घृतानु
मन्त्रणं प्राङ्निवाकस्य । त्वमग्ने सर्वभूतानामिति शोध्यामन्त्र
भिमन्त्रणमन्त्रः प्रदेशिनीमरीचेयुरिति वचनात् प्रदेशिन्यैव
मुद्रिकोद्धरणम् ॥ इति तप्तमाषविधिः ॥ ० ॥

धर्माधर्माख्यदिव्यविधिञ्च पितामहेनोक्तः । तथा च ।
अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तृणां याच
मानानाम्नायस्त्रितार्थिनां नृणाम् ॥ हन्तृणामिति साहसभि
योगेषु याचमानानामित्यर्थभियोगेषु प्रायस्त्रितार्थिनामिति
यातकाभियोगेषु । राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसमिति
प्रतिमाविधानम् सीसकं वायसमेति । पचान्तरमाह । लिखे
द्गूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन

गन्धमाक्षीः समर्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसित
पुष्पधृक् । एवं विधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गौम
येन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः । मृद्गाण्डकउपहृते
स्नायौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देवे देवब्राह्मण
सन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मा
वाहनपूर्वम् प्रतिष्ठापचक्रं लिखेत् । ततः । यदि पापविमुक्तो ह
र्षस्नायात्तु मेकरे । अशुद्धस्नेहमेकरे पापमायात्तु धर्मत
इत्यभिज्ञसोमन्त्रयते । अभियुक्तस्योस्यैकां प्रवृत्तीत विलम्बितः
धर्मो वृद्ध्यति शुद्धः स्यादधर्मो तु स हीयते । एवं समासतः प्रोक्त
धर्माधर्मपरीक्षणमिति ॥ इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च ऋषयाद्रव्यात्पलमहत्त्वविषयजातिविशेषविषयाश्च
मन्त्रादिभिदक्ताः । ते यथा ॥

निष्कृतु सत्यवचनं दिनिष्कौ पादसम्भनं । चिकादर्थाक्त्तु
पुष्टं स्यात्काशपातमतः परम् ॥ सत्येन शापयेदिष्टं चचिद्यं
वाहनायुधैः गोवीजकाञ्चनैर्वैश्वं शुद्धं सर्वैस्तु पातकैरित्यादयः ।
अत्र च शुद्धिविभावना मनूक्ता । न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं ज्ञेयः
स ऋषये शुचिरिति । आर्तिरपि वस्य मोराजदैविकं व्यसनं
जायते घोरमित्युक्तैव । कालनियमस्य । एकरात्रमारभ्य
चिराचपर्यन्तं चिरात्रमारभ्य पञ्चरात्रपर्यन्तं । एकरात्र
प्रभृतित्वं कार्यसाधवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् । एवं
द्विर्जगत्पराजयावधारणे दण्डविशेषोद्भिन्तः कात्यायनेन ॥

अता ईं दापयेच्छुद्धमण्डुहोदण्डभागवेदिति । तं दण्डमाह ।
विषे तोये ऊतात्रे च तुलाकोत्रे च तण्डुले । तप्तमावकदिव्ये च
क्रमाद् दण्डं प्रकल्पयेत् । सहस्रं षट्त्रयस्त्रैव तथा पञ्चत्रयानि तु ।
अतुस्त्रिंशोक्तमेवन्तु हीनं हीनेषु कल्पयेदिति । निम्नवे भावितो
दद्यादित्युक्तदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनोदण्डः समुचीयते । इति
द्विप्रकरणम् ॥ ० ॥

प्रमाणं सानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् । अधुना वर्ण्यते
दायविभागोद्योगमूर्तिना ॥ तत्र दायप्रभेदेन यद्वनं खानि
सम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्य सम्भवति तदुच्यते । स च द्विविधः
अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रमेव
पौत्रत्वैव च पितृधनं पितामहधनञ्च सम्भवतीत्यप्रतिबन्धो
दायः । पितृव्यभ्रातादीनान्तु पुत्रमावे खान्यभावे च सम्भव
तीति पुत्रसङ्गावः खानिसङ्गावश्च प्रतिबन्धस्तदभावे भ्रातृत्वे
न च पितृव्यत्वेन च सम्भवतीति सप्रतिबन्धोदायः । एवं तत्पुत्रा
दिव्यप्यूहनीयः । विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाद्यामनेक
स्वास्मान्तदेकदेवेषु व्यवस्थापनम् । इतदेकभिप्रेत्योक्तम्
नारदेन । विभागोऽर्थस्य पैत्यस्य तनयैर्यत्र कल्पते । दायभाग
इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति । पैत्र्येति खाननिमित्त
सम्बन्धोपलक्षणं तन्वैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । इदमिह
निरूपणीयम् । कस्मिन् काले कस्य कथंकस्य विभागः कर्तव्य
इतितत्र कस्मिन् काले कथंकस्येति तत्र तत्र हो कथा खान एव

वक्ष्यते कस्य विभागइत्येतावदिह चिन्त्यते । किंविभागात्स्वत्व
 मुतस्वस्य सतोविभागइति । तत्र स्वत्वमेव तावच्चिरूप्यते किं
 ब्राह्मैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणात्तरसमधिगम्यमिति ।
 तत्र ब्राह्मैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात् ।
 स्वामी ऋक्थक्थसन्निभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं
 स्वत्वं चत्त्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यभूद्रथोरिति प्रमाणा
 न्तरगम्ये स्वत्वेनेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा सोनातिदेवे मनुः
 योऽदत्तादायिनो हस्तास्त्रिषेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापने
 नापि यथा सोमस्तथैव स इत्यदत्तादायिनः सकाशात् याज
 नादिकारणेन इयमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्वात्स्वत्वस्य
 लौकिकत्वे । अपिच । लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमपहृत
 मनेनेति न ब्रूयात् । अपहर्तुरेव स्वत्वादयान्यस्य स्वं तेना
 पहृतमिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूप
 वदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संश्रयो न स्यात्तस्माच्छास्त्रैक
 समधिगम्यं स्वत्वमिति । अत्रोच्यते । लौकिकमेव स्वत्वं लौकि
 कार्थक्रियासाधनत्वात् । ग्रीष्मादिवत् । आहवनीयादीनां हि
 शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनमस्ति । नन्वाहवनीया
 दीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्येव । नैतत् नहि तच्चाहवनी
 यादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किन्नर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्य
 मानाग्न्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधन
 त्वमपि तु स्वत्वेनैव । नहि यस्य यत्स्वं न भवति ततस्तस्य क्रया

क्षर्यक्रियां साधयति । अपिच प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टास्त
व्यवहाराणां स्वत्वव्यहारोद्दिश्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात् ।
किञ्च । नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते
तथाहि । लिप्तासूत्रे तृतीयवर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्लृप्त्यर्थे
स्वत्वमेव न स्वात्स्वत्वात् सौकिकत्वादिति पूर्वपक्षसम्भवमाशङ्क्य
द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति
पूर्वपक्षः समर्थिता गुरुणा । ननु द्रव्यार्जनस्य क्लृप्त्यर्थत्वे स्वमेव
न भवतीति यागएव न सम्बर्त्तेत । प्रसूतमित्येवं केनापि
अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति वदता तथा
सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजन
मुक्तम् । अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति । अस्व
सार्थएवं विवृतः । यथा द्रव्यार्जननियमानां क्लृप्त्यर्थत्वं तदा
नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः । नियमातिक्रमार्जितेन
द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्व
पक्षे । सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेण
र्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति । पुरुषस्यैव नियमातिक्रमा
दोषइति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा
क्रतुसिद्धिभावाच्च चैतावता चैर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्या
दिति मन्तव्यम् । लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्धभावाद्भावहारविसम्भा
दात् । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य
प्रतिग्रहादयउपायाः । अत्रियस्य विजितादयउपायाः

बभ्रस्य ह्यथादयः गूढस्य गुग्गुलूपादय इत्येष्टार्थानियमाः ।
 चक्षुष्यादयस्तु सर्वसाधारणाः । स्वामी चक्षुष्यक्रयसन्निभाग
 परियहाधिगमेष्वित्युक्ताः । तत्राप्रतिबन्धोदायोऽरिक्थम् ।
 क्रयः प्रसिद्धः सन्निभागः सप्रतिबन्धोदायः । परियहोनन्य
 पूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमेनिध्यादेः प्राप्तिः ।
 एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी
 ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतियहादिना यत्नं
 तदधिकमसाधारणम् । चक्षुष्यस्य विजितमित्यत्राधिकमित्य
 नुवर्तते चक्षुष्यस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् ॥

निर्विष्टं वैश्वगूढयोरिति । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते वैश्वस्य
 कृषिगोरक्षादिलब्धनिर्विष्टान्तदसाधारणं गूढस्य द्विजगुग्गुलूपा
 दिना भृतिरूपेण यत्नं न्तदसाधारणमेवमनुलोमजानाम्यति
 लोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु खलहेतुषु यद्यसाधारणमुक्तं
 सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते
 सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् । निर्विष्टोभृतिभोगयोरिति त्रिकाण्डी
 स्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् यदपि पत्नीदुहितर
 श्चेत्यादिस्मरणम् तत्रापि स्वामिसम्बन्धितया वज्रसु दाय
 विभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि खले व्यामोहनिवृत्त्यर्थं
 स्मरणमिति सर्वमनवद्यम् । यदपि मम स्वमनेनापहतमिति
 न ब्रूयात्खलस्य लौकिकत्व इति तदप्यसत् । खलहेतुभूतक्रया
 दिसन्देहात्खलसन्देहोपपत्तेः विचारप्रयोजनन्तु ॥

यद्गर्हिनेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणाधनं । तस्योत्सर्गेण
शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव चेति ॥

ब्राह्मणैकसमधिगम्ये स्वले गर्हिनेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्या
दिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणान्तद्विभाज्यमेव ।
यदा तु स्वत्वं लौकिकं तदा सत्प्रतिग्रहादिना लब्धस्यापि
स्वत्वात् तत्पुत्राणान्तद्विभाज्यमेव तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्तीति
प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव तत्पुत्रादीनान्तु दायत्वेन स्वमिति
न तेषां दोषसम्बन्धः ॥

सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः । प्रयोगः कर्म
योगश्च सत्प्रतिग्रहएवचेति मनुस्मरणात् । इदानीमिदं सन्धि
ह्यते । विभागात्स्वत्वमुतस्वस्य सतोविभाग इति । तत्र विभागा
त्स्वत्वमिति तावत् युक्तम् । जातपुत्रस्याधानविधानात् यदि
जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापितत्त्वंसाधारणमिति
द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात् । तथाविभागा
त्प्राक् पितृप्रसादलब्धस्य विभागप्रतिषेधेनोपपद्यते । सर्वान्
मत्या दत्तत्वादिभागप्राप्त्यभावात् । यथाह ॥

शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनम्भवेत् । त्रीण्येतान्यविभा
ज्यानि प्रसादोयश्च पैटकइति ॥

तथा भर्त्राप्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेपि तत् । सा
यथाकाममश्रीयाद्द्यादा स्यावरादृतइति । प्रीतिदान

वचनोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे । न च स्थावरादृते यद् उत्तमिति
सम्बन्धोयुक्तोव्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् ॥

यदपि मणिमुक्ताप्रवालानां सर्व्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्थावरस्य तु सर्व्वस्य न पिता न पितामहः । तथा पितृप्रसा
दाद्भुज्यन्ते वस्त्राद्याभरणानि च । स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे
सति पैतृक इति स्थावरस्य प्रसाददानप्रतिषेधवचनन्त्यपि ता
महोपात्तस्थावरविषयम् । अतीते पितामहे तद्भुज्यन्ति ता
पुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव स्थावरन्तु
साधारणमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते तस्माच्च जन्मना स्वत्व
किन्तु स्वामिनाश्चादिभागाद्वा स्वत्वं । अतएव पितरुद्धे
विभागात्प्राग्ग्रह्यस्वत्वस्य विहीनत्वादन्येन गृह्यमाणं न निवा
र्य्येतेति चोद्यस्थानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणा
देव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षत इति । अत्रोच्यते ।
लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनाञ्जन्मनैव
स्वत्वमसिद्धतरन्नापह्नवमर्हति । विभागशब्दस्य वज्रस्वामिक
धनविषयो लोकप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः
तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्या इति गौतमवच
नाच्च । मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनञ्च जन्मना स्वत्व
पक्षेणैवोपपद्यते । न च पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति
युक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात् । पितामहस्य हि
स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यदेयमिति वचनञ्जन्मना स्वत्वञ्च

नयति । यथा परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहा
नामपि पितुरेव स्वत्वं वचनादेवमस्मिन्नतेपि पिचार्जिताना
मप्येतेषाम्पितुर्दानाधिकारोवचनादित्यविशेषः । यत्तु भर्त्रा
प्रीतेनेत्यादि विष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनस्तस्यो
पार्जितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञावदति व्याख्येयम् । पूर्वोक्तैर्मणि
मुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्च
यात् । सदृष्ट्यर्थेवाधेयु वैदिकेषु कर्मासु अनधिकारइति
तच्च तद्विधानवच्छादेवाधिकारोऽगम्यते । तस्मात्पैतके पैता
महे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम् । तथापि पितुरावश्यकेषु धर्म
कृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापदिमोक्षादिषुच
स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थाव
रेतु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ॥

स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूयसुता
स्तत्त्वान् न दानञ्च विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च येच गर्भे
व्यवस्थिताः । वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च विक्रय
इत्यादिस्मरणात् ॥ अस्थापवादः ॥

एकोपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले
कुटुम्बार्थे धर्मार्थेच विशेषत इति ॥ अस्थार्थः । अप्राप्तव्यव
हारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु चानुज्ञानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथा
त्रिधेयविभक्तेष्वपि सर्वकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्प्रापणे चाव

इयं कर्त्तव्येषु च पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधमन
विक्रयमेकोपि समर्थः कुर्यादिति । यत्तुमनुवचनं ॥

अविभक्ताविभक्तावा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्य
नीत्रः सर्व्वच दानाधमनविक्रयइति । तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य
मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्व्व्वाभ्यनुज्ञा अवश्यं कार्या विभ
क्तेषु तत्तरकाखं विभक्ताविभक्तसंज्ञयव्युदासेन व्यवहारसौ
कर्याय सर्व्व्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेनातोविभक्तानु
मतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति व्याख्येयं । यदपि ॥

स्वयामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदक
दानेन षड्विग्विंशति मेदिनीति ॥

तत्रापि यामानुमतिः । प्रतियहः प्रकाशः स्थात् स्थावरस्य
विशेषतइति स्मरणाद्व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्षते न पुनर्या
मानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः सामन्तानुमतिस्तु सीमावि
प्रतिपत्तिनिरासाय । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव
हिरण्योदकदानेनेति । स्थावरे विक्रयानास्ति कुर्यादाधिमनु
ज्ञयेति । स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् ॥

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्य
कर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनाविति ॥

दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं
दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः । पैतृके पैता
महे च धने जन्मनैव स्वत्वेपि विशेषं भूर्या पितामहोपात्तेत्यत्र

वक्ष्यामः । इदानीं वस्त्रिन्काले येन च वद्याविभागः कर्त्तव्यः
सहर्षयन्नाह ॥११५॥

विभागश्चेत्पिता कुर्यात्स्वेच्छया विभजेत्पुत्रान् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः ॥११६॥

यदा विभागम्यिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत्पुत्रान्
नात्मनः सकाशात्पुत्रं पुत्रौ पुत्रान् इच्छया निरंकुशत्वादनि-
यमप्राप्तौ नियममाह ॥ ज्येष्ठम्वा श्रेष्ठभागेनेति । ज्येष्ठं श्रेष्ठ-
भागेन मध्यमं मध्यमभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्य-
नवर्त्तते । श्रेष्ठविभागश्च मनुनाक्तः ॥

ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्व्वद्रव्याश्च यदरम् । ततोर्द्ध्वं मध्यमस्य
स्यात्तुरीयन्तु यवोयसदिति । वाग्ब्रह्मवक्ष्यमाणपञ्चापेक्षः ।
सर्व्वे वा स्युः समांशिनः । सर्व्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः
कर्त्तव्याः । अथ च विषमोविभागः स्वार्ज्जितद्रव्यविषयः । पितु-
क्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्स्वेच्छया विषमो-
विभागोयुक्तः । विभागश्चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभा-
गेच्छा स तावदेकः कालः । अपरोपि जीवत्येव पितरि द्रव्य-
निष्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम्पितुरनि-
च्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागोभवति ॥

यद्योक्तं नारदेन । अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्राविभजेद्युधनं सम
मिति पित्रोर्ऊर्ध्वं विभागमतिपाद्य मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तापु
भगिनीषु च निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्य हृदति दर्शितः ।
अत्र पुत्राधनं समं विभजेयुरित्यनुषज्यते गौतमेनापि । ऊर्ध्वं
पितुः पुत्रारिक्त्यं विभजेरन्नित्युक्त्वा निवृत्ते चापि रजसीति
द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेच्छतीति तृतीयः कालो
दर्शितः । तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्य
धर्मवर्त्तिनि दीर्घरोगयस्त्रे च पुत्राणामिच्छया भवति
विभागः ॥

यथाह शङ्खः । अकामे पितरि रिक्त्यविभागोऽष्टौ विप
रीतचेतसि रोगिणीचेति । पितुरिच्छया विभागोऽदिधा
दर्शितः । समो विषमश्च । तत्र समविभागे विशेषमाह ॥ ११६ ॥

यदि कुर्यात्समानं शान् पत्न्यः कार्य्याः समां
शिकाः । न दत्तं स्त्रीधनं यासाम्भर्त्ता वा श्वशुरेण
वा ॥ ११७ ॥

यदा स्त्रेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् समभागिनः
करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्त्तव्याः । यासाम्भर्त्ता
नाम्भर्त्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनम् दत्तन्दत्ते तु स्त्रीधने अर्द्धांशं

वक्ष्यति ॥ दत्ते तद्धै प्रकल्पयेदिति । यदा तु श्रेष्ठभागादिना
ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्यः श्रेष्ठादिभागान् सभक्ते किन्तू
द्वृतेद्वारात्समुदायात्समानेवांशात् सभक्ते षोडशरश्च ॥

यथाहापस्तम्भः । परीमाण्डश्च गृहेऽलङ्कारोभार्यायादिति ।
ज्येष्ठत्वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिन इति । पञ्चदशेऽप्यप
वादमाह ॥ ११७ ॥

शक्तस्थानीहमानस्य किञ्चिद्वत्त्वा पृथक् क्रिया ।

स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्थानि
पुत्रोयत्किञ्चिद्वत्त्वारमपि दत्त्वा पृथक् क्रियाविभागः कर्त्तव्यः
पित्रा । तत्पुत्रादीवान्दायजिघृक्षा माभूदिति । ज्येष्ठत्वा
श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधिकविभागो दर्शितस्तत्र शास्त्रोक्तोद्गारादि
विषमविभाजक्यतिरेकेणाभ्युपगम्य विभागनिषेधार्थमाह ॥

न्यूनाधिकविभक्तानान्धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११८ ॥

न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानामुत्राणामसौ न्यूनाधिक
विभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव
न निवर्त्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः अन्यथा तु पितृकृतोऽपि
निवर्त्तत इत्यभिप्रायः ॥

यथाह नारदः । व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति ॥

इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्तव्यं प्रकारनियम
श्चाह ॥ ११८ ॥

विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्द्ध्वं च कथमृणं समम् ॥

पित्रोर्मातापित्रोरुर्द्ध्वं प्रयाणादिति कास्त्रोदर्थितः । सुता
इति कर्त्तारोदर्थिताः सममिति प्रकारनियमः सममेवेति च कथ
मृणञ्च विभजेरन् । ननुर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्यज्येष्ठएव तु
वृत्तीयात् पितृव्यन्धनमश्रेयतः । श्रेष्ठास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितर
नयेत्युक्ता ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरं ततोऽर्द्धं
मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयस इति सर्वस्माद्रव्यसमुदायादिं
शतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तत् ज्येष्ठाय दातव्यन्त
दर्द्धञ्चत्वारिंशत्तमोभागो मध्यमश्च द्वयं मध्यमाय दातव्यं ।
तुरीयमशतितमोभागो हीनद्रव्यश्च कनिष्ठाय दातव्यमिति ।
मातापित्रोरुर्द्ध्वं विभज्यतामुद्धारभागो मनुना दर्शितः । तथा
उद्दारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना । एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः
पुत्रोऽर्द्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थित
इति । ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनन्तरजातस्य सार्द्धं एकोभाग
स्ततोऽनुजानामेकैकोविभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो

विभागोदञ्चितः । पित्रोरुर्द्ध्वं विभज्यतां जीवदिभागे च स्वयमेव
विषमोविभागोदञ्चितः । ज्येष्ठस्त्वा श्रेष्ठभागेनेति । अतः सर्वस्मि
अपि काले विषमोविभागोऽस्तीति कथं सममेव विभजेरन्निति
नियम्यते । अत्रोच्यते । सत्यमयं विषमोविभागः शास्त्रदृष्ट
स्तथापि लोकविदिष्टत्वाच्चानुष्ठेयः । अस्वर्ग्यं लोकविदिष्टं धर्म्यं
मयाचरेन्नन्निति निषेधात् ॥ यथा ॥ महोत्तमा महाजन्मा
श्रोत्रियाय प्रकल्पयेदिति । विधानेऽपि लोकविदिष्टत्वादननुष्ठानं
यथा वा मैत्रावरुणीं गां वज्रामनुबन्ध्यामालभेत इति गवा
लम्भनविधानेऽपि लोकविदिष्टत्वादननुष्ठानम् ॥ उक्तञ्च यथा
नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्याबधोऽपि वा । ततोद्धारविभागोऽपि
नैव सम्यगतिवर्त्तत इति ॥

आपस्तम्बोऽपि । जीवन्पुत्रेभ्योदायं विभजेत्स्वमिति स्वमत
मुक्त्वा ज्येष्ठोदायादइत्येकदति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमते
नोपन्यस्य देवविशेषे सुवर्णं कृष्णं गावः कृष्णभौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिमाणं गृहेऽलङ्कारोभार्यायाश्चातिधनञ्चै
कीयमते नैवोद्धारविभागन्दर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिषिद्ध
मिति निराकृतवान् । तच्च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयति
स्य मनः । पुत्रेभ्योदायं विभजेदित्यविशेषेण श्रूयत इति तस्मा
दिषमोविभागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधात्श्रुतिविरोधाच्च
नानुष्ठेय इति सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मातापित्रो
र्द्ध्वं सुताविभजेरन्नित्युक्तञ्च मातृधनेऽपवादमाह ॥ ० ॥

मातुर्दुहितरःशेषमृणात्

मातुर्द्वनं दुहितरोविभजेरन् । ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णपा
करणावशिष्टं । अतश्चर्णसमं न्यूनं वा मातृधनं वा सुताविभजे
रन्नित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति । मातृकृतर्णं पुत्रैरेवापा
करणीयं न दुहितृभिः ऋणावशिष्टन्तु धनं दुहितरोगृहीयु
रिति । युक्तञ्चेतत् । पुमान्युमोऽधिके शूके स्त्रीभवत्यधिके
स्त्रियादिति स्त्र्यवयवानां दुहितृषु वाङ्मत्यात्स्त्रीधनं दुहित
गामि पितृधनं पुत्रगामि पित्रवयवानां पुत्रेषु वाङ्मत्यादिति ।
तत्र च गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ॥

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति । अस्यार्थः
प्रत्ताअप्रत्तासमवाये अप्रत्तानामेव स्त्रीधनं प्रत्तासु च
प्रतिष्ठिता अप्रतिष्ठिता समवाये ऽप्रतिष्ठितानामेवेति । अप्रति
ष्ठितानिर्द्वन्नाः दुहित्रभावे मातृधनमृणावशिष्टं कोऽगृहीया
दित्यत आह ॥ ० ॥

ताभ्यञ्जतेऽन्वयः ॥ ११८ ॥

ताभ्यादुहितृभ्योविना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृही
यात् । एतच्च विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्द्धमित्यनेनैव सिद्धं
स्यष्टार्थमुक्तम् । अविभाज्यमाह ॥ ११९ ॥

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
 मैत्रमौदाहिकञ्चैव दायादानान्न तद्भवेत् ॥ १२० ॥
 क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः । दाया
 देभ्योन तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ १२१ ॥

मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं मैत्रं मित्रसकाशा
 यत्सन्धिमौदाहिकं विवाहसन्ध्यादादानां भ्रातृषामन्तश्च
 भवेत् । क्रमात्पितृक्रमायातं यत्किञ्चिद्द्रव्यमन्यैर्हतमसामर्थ्या
 दिना पित्रादिभिरनुद्धृतम् । यः पुत्राणां मध्ये इतराभ्यनुन्न
 योद्धरति तद्दायादेभ्योभ्रात्रादिभ्योन दद्यात् । उद्धर्तैव
 गृह्णीयात् । तत्र चेत्तु तुरीयांश्चमुद्धर्त्ता सभते त्रेषन्तु सर्वेषां
 सममेव ॥

यथाह ब्रह्मः । पूर्वजन्तान् योभूमिमेकस्तेदुद्धरेत्क्रमात् ।
 यथा भागं सभन्तेऽन्ये दत्तांश्चान् तुरीयकमिति । क्रमादभ्यागत
 मिति शेषः । तथा विद्यया वेदाध्ययनेनाध्यापनेन वेदार्थव्याख्या
 नेन वा यत्सन्धमन्तदपि दायादेभ्योन दद्यादर्जकएव गृह्णी
 यात् । अत्र च पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितमिति
 सर्वत्रेव । अतश्च । पितृद्रव्याविरोधेन यन्नैवमर्जितं पितृ
 द्रव्याविरोधेन यदौदाहिकं पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमायातं
 पितृद्रव्याविरोधेन विद्यया यत्सन्धमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।

तथा च पितृद्रव्यविरोधेन प्रत्युपकारेण यमैवम् । आसुरादि
 विवाहेषु च लब्धम् । तथा । पितृद्रव्यव्ययेन यत्कमायातमुद्धृतं
 तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया च लब्धन्तत्सर्व्वैर्भाद्रभिः
 पित्रा च विभजनीयम् । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्व्व
 शेषत्वादव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतियहलब्धमपि विभजनीयं ।
 अस्य च सर्व्वशेषत्वाभावे मैत्रमौदाहिकमित्यादिना लब्धव्यम् ।
 अथ पितृद्रव्यविरोधेनापि यमैत्रादिलब्धन्तस्याविभाज्यताया
 मैत्रादि वचनमर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः
 विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च ॥

कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्योविद्यामधिगच्छतः । भागं विद्या
 धनात्तस्मात्सलभेताश्रुतोऽपि सन्निति । तथा विद्याधनस्या
 विभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन ॥

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या । तथा लब्धन्धनं
 यत्तु विद्याप्राप्तन्तदुच्यतइति । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य
 भिन्नवाक्यत्वे प्रतियहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमाप
 द्येत एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना ॥

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेष यदुपार्जयेत् । दायादेभ्योन
 तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव चेति । अमेष सेवया युद्धादिना । ननु
 पितृद्रव्याविरोधेन यमैत्रादिलब्धन्तदविभाज्यमिति न वक्त
 व्यम् । विभागप्राप्त्यभावात् । यद्येन लब्धन्तत्तस्यैव नान्यस्येति
 प्रसिद्धतरम् । प्राप्तपूर्व्वकश्च प्रतिषेधः । अत्र कश्चिदित्य
 आप्तिमाह ॥ १२१ ॥

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागोयवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥ १२२ ॥

इतिज्येष्ठोवा कनिष्ठोवा मध्यमोवा पितरि प्रेते अप्रेते वा
सवीथ सामर्षीयसाञ्चेति व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रा
दीनां विभाज्यत्वं प्राप्तप्रतिस्थितइति तदसत् । नञ्च प्राप्तस्य
प्रतिषेधः । किन्तु सिद्धस्यैवानुवादाच्चम् । लोकादिद्वयैवानुवा
दकान्येव प्रायेणास्मिन् प्रकरणे वचनानि । अथवा समवेतैस्तु
सत्प्राप्तं सर्व्वं तत्र समांशिनइति । प्राप्तस्यापवादइति सन्नुत्थतु
भवान् । अतश्च यत्किञ्चित्पितरि प्रेतइत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादि
षडाविवचया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम् । अतोमैत्रादि
वचनैः पितुः प्रागूर्द्ध्वा विभाज्यत्वेनोक्तस्य यत्किञ्चित्पितरि
प्रेत इत्यस्यापवादइति व्याख्येयम् । तथान्यदप्यविभाज्यमुक्तं
मनुना ॥

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृताञ्जमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचा
रञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते इति । धृतानामेव वस्त्राणामविभा
ज्यत्वं वक्ष्येन धृतान्तस्यैव । पितृधृतानि तु पितुर्द्वै विभ
ज्यतां आद्रुभोक्ते दातव्यानि ॥

यथाह वृहस्पतिः । वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहना
दिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य आद्रुभोक्ते तदर्पयेदिति ।
अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पत्रं वाहनमश्वग्निवि

कादि-नदपि यद्येनाकूटज्जलस्यैव पिब्यन्तु वस्त्वदेव । अथा
दीनां वज्रत्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव वैषम्येण विभा
ज्यते ज्येष्ठस्य अजाविकं सैकसफस्र जातु विषमभजेत् । अजा
विकं सैकसफं ज्येष्ठस्यैव विधीयत इति मनुस्मरणात् । अलङ्का
रोऽपि योयेन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव ।
सत्त्वौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् । न तभजेरन्
दाद्यादाभजमानाः पतन्ति ते इति । अलङ्कारो धृतो भवेदिति
विशेषणोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते । कृतान्नन्तपुत्र
जोदकादि तदप्यविभाज्यं यथासम्भवं भोक्तव्यम् । उदकानूद
काधारः कूपादिः तच्च विषमं मूल्यदारेण न विभाज्यं पर्याये
लोपभोक्तव्यं स्त्रियश्च दासो विषमामूल्यदारेण न विभाज्याः ।
पर्यायेण कर्म कारयितव्याः । अवहङ्गास्तु पित्रा स्त्रैरिष्टाद्याः
समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः । स्त्रीषु च संयुक्तास्त्रिविभाग इति
गौतमस्मरणात् । योगश्च चेमश्च योगचेमम् । योगशब्देना
लब्धलाभकारणं औतस्यार्ताग्रिसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते ।
चेमशब्देन च लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागा
रामनिर्माणादि पूर्त्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयस्यैव कामपि पितृ
द्रव्यविरोधार्जितमप्यविभाज्यम् ॥

यथाह लौगाचिः । चेमं पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वद
र्शिनः । अविभाज्ये च ते प्रेक्ते श्रयणासनमेव चेति । योगचेम
शब्देन योगचेमकारिणो राजमन्त्रिपरोहितादय उच्यन्ते इति

केचित् । शस्त्रसामरक्ष्योपायानामृतवडयनादित्यन्ये । प्रचारो
गृहादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽपि अविभाज्यः । सत्तूत्रनद्या
चेत्रस्य अविभाज्यत्वमुक्तम् ॥

अविभाज्यं सगोत्राणामासहसकुलादपि । याज्यं चेचक्षु
पत्रञ्च कृतान्नमुदकं स्त्रियइति । तद्वाङ्मणोत्पन्नचर्चियादिपुत्र
विषयं ॥

न प्रतिग्रहभूर्द्धेया चर्चियादिसुताश्च वै । यद्यप्येषाम्निता
दद्यान्मृते विप्रासुतोऽहरेत् इति स्मरणात् । याज्यं याजन
सम्भं । पित्रप्रसादसम्भस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यते निधमातिक्रमस्या
विभाज्यत्वमनन्तरमेव निरासि । पित्रद्रव्यविरोधेन यदर्भि
तन्तदिभजनीयमिति स्मितं । तच्चार्यकस्य भागद्वयं वञ्चिष्ठ
वचनात् ॥

येन चैषां स्वयमर्जितं स्यात् स द्वांशमेव लभेतेति । अस्याप
वादमाह ॥१२२॥

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अविभक्तानां भ्रातृणां सामान्यस्यार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना
सम्भूय समुत्थाने सम्यग्वर्द्धने केनचित्कृते समएव विभागे
नार्जयितुरंशद्वयम् । पित्रद्रव्ये पुत्राणं विभागोदर्भितः । इदा
नीन्येतामहे पौत्राणां विभागे विशेषमाह ॥ • ॥

भ

अनेकपितृकामान्तु पितृतोभागकल्पना ॥ १२३ ॥

यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वल्पमुत्रैरविशिष्टं
 न्तथापि तेषाम्पितृदारेणैव पैतामहद्रव्ये विभागकल्पना न
 स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तमभवति । यदा विभक्ताभ्रातरः पुत्रानु
 त्पाद्य दिष्टं गतास्तत्रैकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोपरस्य चत्वार
 इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र दावेकं स्वपित्रं लभेते । अन्ये त्रयो
 येकमंशं पितृचत्वारोऽप्येकमेवांशमपि लभन्ते इति । तथा केषु
 चित्पुत्रेषु त्रिविधाषु केषु चित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्यवमेक
 न्याषोऽत्रिविधमशाः स्नानंश्चान् लभन्ते नष्टानामपि पुत्राः पितृया
 नेवांशान् लभन्ते इति वाचनिकी व्यवस्था । अधुना विभक्ते
 पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो
 नास्ति अत्रिविधाषु पितरि पितृतोभागकल्पनेत्युक्तत्वात्
 भवतु वा स्वार्जितवत्पितुरिच्छैवेत्याशङ्कितमाह ॥ १२३ ॥

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धोद्रव्यमेव वा ।
 तत्र स्वात्सदृशं साम्प्रमितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२४ ॥

भूः प्राणिश्रेयादिका । निबन्ध एकस्य पणंभरकस्येयन्ति
 पर्णानि । तथैकस्य क्रमुकफलभरकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्या

सुकलचक्षुः । इत्थं सुवर्णरजतादि यत्पितामहेन प्रतिपद्यविज
यादिसम्बन्धं च पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा
विभागोक्तिः । हि यस्मात्तत्सदृशं समानन्तस्माच्च पितुरिच्छैव
विभागोनापि पितुर्भागद्वयम् । अतश्च पितृतोभागकल्पने
त्येतत्स्वाम्ये समेपि वाचनिकं विभागश्चेत्पिता कुर्वादित्येतत्स्व
यमर्जितविषयं । तथा दावंशौ प्रतिपद्येत विभजस्वात्मनः पिते
त्येतदपि स्वार्जितविषयम् । जीवतीरस्तत्त्वः स्वाञ्जरायापि
समन्वितइति एतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्वयविषयं ।
तथानीशास्तेहि जीवतीरित्येतदपि । तथाच वरजस्वाद्यां
मातरि ससृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया
पितामहद्रव्यविभागोभवति । तथा विभक्तेन पित्रा पैतामहे
द्रव्ये दीयमाने विक्रियमाणे वा पैत्रस्य निषेधेयधिकारः । पित्रा
र्जिते तु न निषेधाधिकारस्तत्परतन्त्रत्वादानुमतिस्तु कर्तव्या
तथाहि पैत्रके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव तथापि पैत्रके
पितृपरतन्त्रत्वात् । पितुस्वार्जकत्वेन प्राधान्यात्पित्रा विनि
युज्यमाने स्वार्जितद्रव्ये पुत्राणामनुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु
द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोपपत्तीति विशेषः ।
मनुरपि पैत्रकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भ
जेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितमिति । यत्पितामहार्जितं केना
प्यपहृतं पितामहेनानुधृतं यदि पितोद्धरति तत् स्वार्जितमिव
पुत्रैः सार्द्धमकामः स्वयमर्जितमिति वदन् पितामहार्जितं

मकामोपि पुत्रेष्टया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति । विभा
गोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथंविभागकल्पना इत्यत
आह ॥ १२४ ॥

विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक् ।

विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां मार्त्यायामुत्पन्नोविभाग
भाक् । विभज्यतइति विभागः । पित्रोर्भागसं भजतइति
विभागभाक् पित्रोरुद्धन्तयोरंशं लभतइत्यर्थः । मातृभागं
सत्यां दुहितरि मातुर्दुहितरं श्रेषमित्युक्तत्वात् । असवर्णाया
मुत्पन्नस्य स्त्रांशमेव पित्यालभते मातृकन्तु सर्वमेव एतदेव
मनुनोक्तम् । ऊर्द्धं विभागाज्जातस्य पितृमेवहरेद्धनमिति
पित्रोरिदं पितृमिति व्याख्येयम् । अनीशः पूर्वजः पित्रो
र्भातुर्भागेविभक्तजइति स्मरणात् । विभक्तयोः मातापित्रोर्भागे
विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजश्च भ्रातुर्भागे न स्वामी
त्यर्थः । तथा विभागोत्तरकालं पित्रा यत्किञ्चिदर्जितं तत्सर्वं
विभक्तजस्यैव ॥

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य
तत्सर्वमनीशः पूर्वजाः स्मृताइति स्मरणात् । येच विभक्ताः
पित्रा सह संसृष्टाः पितरुद्धं तैः सार्द्धंविभक्तजोविभजेत् ॥
अथाह मनुः ॥

संख्येष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सहेति पितुर्दूरे पुत्रेषु
च स्यादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह ॥ ० ॥

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२५ ॥

तस्य पितरि प्रेते भ्रातृविभागसमये ऽस्यष्टगर्भायां मातरि
भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागस्तद्विभागः कुत
इत्यत आह । दृश्यात् भ्रातृभिर्गृहीताद्भूनात्कीदृशादायव्यय
विशोधितात् आद्यः प्रतिदिवसमतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते
व्ययः पितृकृतर्षापाकरणं ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधितं
तस्मादुद्धृत्य तद्भागोदातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति प्रति
स्त्रिकेषु भागेषु तदुत्पन्नायं प्रवेश्य पितृकृतस्पर्णमपनीयावशि
ष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्योभागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजस्य
भागः स्वभागसमः कर्त्तव्य इति । एतच्च विभागसमये अप्रजस्य
भ्रातृगर्भायां सस्यष्टगर्भायां विभागादूर्द्धमुत्पन्नस्यापि वेदि
तयं स्यष्टगर्भायान्मुप्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्त्तव्यः । यथाह
वशिष्ठः ॥

अथ भ्रातृणां दायविभागोयाज्ञानपत्याः स्त्रियस्तासामा
पुत्रलाभादिति । गृहीतगर्भाणामाप्रसवात्प्रतीक्षणीयमिति
द्योजनीयम् । विभक्तजः पितृव्यं मातृकं च सर्व्वधनं गृह्णाती

त्युक्तम् । तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्ताय पुत्राय
स्नेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छति तत्र विभक्तजेन दानप्रति
षेधेन कर्त्तव्योनापि दत्तम्यत्याहर्त्तव्यमित्याह ॥ १२५ ॥

पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्व्वे विभक्तस्य पुत्रस्य यद्वत्तं
मलङ्कारादि तत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्याय
साम्यात् विभागात्प्रागपि यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव तथाऽसति
विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरङ्गस्तदूर्द्ध्वविभजतां यस्य यद्वत्तं
तत्तस्यैव नान्यस्वेति वेदितव्यम् । जीवद्भिभागे स्वपुत्रसमांशित्वं
पत्नीनामुक्तं यदिकुर्यात्समानंशानित्यादिना । पितरूर्द्ध्वं विभा
गेऽपि पत्नीनां स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह ॥ ० ॥

पितरूर्द्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२६ ॥

पितुः प्रयाणादूर्द्ध्वं विभागेऽपि पत्नीनां स्वपुत्रांशसमभवेत् ।
यदि स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्तेलंशार्द्धहारिणीति वक्ष्यते ।
पितरि प्रेते यद्यसंस्मृता भ्रातरः सन्ति तत्संस्कारे कोधिक्रियत
इत्यत आह ॥ १२६ ॥

असंस्कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

पितरुर्द्वे विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृताभ्रातरः समुदाय
द्रव्येण संस्कृत्तयाः । असंस्कृतासु भगिनीषु विशेषमाह ॥ ० ॥

भगिन्यश्च निजादंशाद्वत्वांश्चतुर्तुरीयकम् ॥ १२७ ॥

अस्यार्थः भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कृत्तयाभ्रातृभिः किं कृत्वा
निजादंशाच्चतुर्थमंशं दत्त्वा अनेन दुहितरोपि पितरुर्द्वमंशं
भागिन्यदति गम्यते । तच्च निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पिता
दंशादुद्भूत्य चतुर्थोद्भातव्यद्वयमर्थोऽयं भवति किन्तु यज्जा
तीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थींशभागिनी सा कर्त्तव्या ।
एतदुक्तं भवति यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणी पुत्रस्य
यावानंशो भवति तस्य चतुर्थींशस्तस्याभवतीति । तद्यथा ।
यदि कस्यचित् ब्राह्मण्येव यज्ञी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र
पितृव्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकभागश्चतुर्द्धा विभज्य ।
तुरीयमंशकन्यायै दत्त्वा शेषमुचोऽगृहीयात् यदा तु द्वौ पुत्रौ
एका कन्या तदा सर्वं पितृधनम्विधा विभज्य तत्रैकभाग
श्चतुर्द्धा विभज्य तुरीयमंशकन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रौ विभज्य
गृहीतः । अथत्वेकः पुत्रोऽदे कन्ये तदा पितृधनम्विधा विभज्य

कभागश्चतुर्द्धा विभज्य तत्र दौ भागौ दाभ्याङ्गन्याभ्यान्दत्तौ
 ऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णातीत्येवं समानजातीयेषु समविषमेषु
 भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् । यदा तु ब्राह्मण्याः पुत्र एकः
 चत्रियाकन्यैका तत्र पितृव्यद्रव्यं सप्तधा विभज्य चत्रियापुत्र
 भागांस्त्रीन् चतुर्द्धा विभज्य तुरीयांशं चत्रियाकन्यायै दत्त्वा
 शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु दौ ब्राह्मणीपुत्रौ चत्रिया
 कन्या चैका तत्र पितृव्यद्रव्यं एकादशधा विभज्य तेषु चत्रिया
 पुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्द्धा विभज्य चतुर्थमंशं चत्रियाकन्यायै दत्त्वा
 शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः एवं जातिवैषम्ये भ्रातृ
 ण्यभगिनीनाञ्च सङ्ख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम् ।
 नच दत्तांश्चतुर्द्धा तुरीयकमिति तुरीयांशाविवचन्या संस्कार
 मात्रोपयोगिद्रव्यन्दत्वेति व्याख्यानं युक्तम् । मनुवचनविरो
 धात् ।

स्त्रेभ्योऽग्नेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः पृथक् । स्वात्स्वादं
 शाचतुर्भागमपतिताः स्युरदित्सवदति । अस्यार्थः ब्राह्मणादयो
 भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्त्रेभ्यः स्वजातिविहिते
 भ्योऽग्नेभ्यश्चतुरोऽंशान् हरेदिन्द्राद्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वा
 दंशादात्मीयात्मीयभागाश्चतुर्थं चतुर्थं भागन्दद्युः नचा
 त्मीयभागादुद्धृत्य चतुर्थोऽंशो देय इत्युच्यते किन्तु स्वजाति
 विहितादेकस्मादंशात्पृथक् पृथगेकस्यै कन्यायै चतुर्थोऽंशो
 देय इति जातिवैषम्ये सङ्ख्यावैषम्ये च विभागकृत्स्निरुक्तैव ।

पतितासुरदित्सवदत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्वन्दातयता
प्रतीयते। अत्रापि चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कारोपयोगि
द्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न। स्मृतिद्वये चतुर्थीदानाविव
क्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति यदपि कैश्चि
दुच्यते। अन्नदानविवक्षायां वज्रभ्राष्टकायावज्रधनत्वं वज्र
भगिनीकस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति। तदुक्तरीत्या परिहृत
मेव। न ह्यत्रात्मीयाङ्गागादुद्धृत्य चतुर्थस्यांशस्य दानमुच्यते।
येन तथा स्यादतोऽसहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव
चतुरस्रं न भ्रातुः चेत्तस्मात्पितुर्द्वै कन्यापुत्रभागिनी पूर्वन्तु
यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव सभते विज्ञेयवचनाभावादिति
सर्वमनवद्यं एवं विभागश्चेत्पिता कुर्यादित्यादिना प्रबन्धेन
समानजातीयानां भ्रातृणाम्परस्परं पित्रा सह विभागकृत्ति
रुक्ता। अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह ॥ १२७ ॥

चतुस्त्रिंशद्व्योक्तभागाः स्युर्वर्णशोभाह्मणात्मजाः। चत
त्रिंशद्व्योक्तभागाविद्भ्रातृ व्योक्तभागिनः ॥ १२८ ॥

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येति ब्राह्मणस्य चतस्रः। चत्रियस्य तिस्रो
वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजा
ब्राह्मणोत्पन्नाः वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय

उच्यन्ते । सङ्कीकवचनाच्च वीक्षामित्यधिकरणकारका
 देकवचनादीक्षायां ब्रह्म । अतश्च वर्षे वर्षे ब्राह्मणोत्पन्ना
 यथा क्रमश्चतुस्त्रिंशद्विकभागाः स्युर्भवेयुः एतदुक्तमवति ।
 ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यमुत्पन्ना एकैकश्चतुरश्वतुरोभागान्
 लभन्ते । तेनैव चत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं चोन् चोन्भागान्
 लभन्ते । वैश्यायां दौ दौ शूद्रायामेकमेकम् । चत्रियाः
 चत्रियोत्पन्नावर्णश्रद्धत्यनुवर्तन्ते यथा क्रमं त्रिंशद्विकभागाः
 चत्रियेण चत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकस्त्रीन् चोन् लभन्ते वैश्यायां
 दौ दौ शूद्रायामेकमेकम् । विज्जावैश्वेनोत्पन्नाः अत्रापि
 वर्णश्रद्धत्यनुवर्तन्ते । यथाक्रमं द्विकभागिनः वैश्वेन वैश्याया
 मुत्पन्नाः प्रत्येकं दौ दौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् ।
 शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां
 पूर्वोक्त एव विभागः । यद्यपि चतुस्त्रिंशद्विकभागादत्यविवेक्षे
 योक्तम् । तथापि प्रतियहप्राप्तभूयतिरिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यं
 यतः स्मरन्ति ।

न प्रतियहभूदेया चत्रियादिसुताश्च वै । यद्यप्येषां पिता
 दद्यान्मृते विप्रः सुतो हरेदिति प्रतियहग्रहणात् कथादिलब्धा
 भूः चत्रियादिसुतानामपि भवत्येव शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रति
 षेधाच्च ।

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हतीति यदि
 कथादिप्राप्ता भूः चत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रा

पुत्रस्य विशेषप्रतिषेधोपपद्यते । सत्पुत्रग्राह्यश्च निश्चितविशेषः
शूद्रापुत्रेण दासभाक् । यदेवास्व पिता ह्यद्यात्तदेवास्व धनं
भवेदिति । तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि
प्रदत्तं स्यात्तद्विषयं यदा तु प्रसाददानं नास्ति तदैकाग्र
भागित्वविरुद्धं । अथ सर्वविभागप्रेषं किञ्चिदुच्यते ॥ १२८ ॥

अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।
तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२९ ॥

परस्परापहतं समुदायद्रव्यं विभागकाले वा ज्ञातं
विभक्ते पितृधने यत् दृश्यते तत्समैरंशैर्विभजेरन्निति एवं
स्थितिः ब्राह्मणमर्यादा । अत्र समैरंशैरिति वदता उद्धार
विभागो निषिद्धः । विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न
ग्राह्यमिति दर्शितं । एवञ्च वचनस्यार्थवत्त्वान्न समुदायद्रव्या
पहारे दोषाभावपरत्नम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदाय
द्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत सो भाङ्गातृन् धवीयसः । सो ज्येष्ठः
स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरिति वचनात् । नैतत् यतः
सम्भावितत्वात्तस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता
ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपकरीत्या
सुतरां दोषो दर्शित एव तथा चाविशेषेणैव दोषः श्रूयते ॥

यो वै भागिनं भागानुदते चयते चैनं स यदि चैनं न
 चयते अथ पुत्रं पौत्रं चयतइति । योभागिनं भागार्हं भागा
 नुदते भागादपाकरोति भागन्तस्यै न प्रयच्छति स भागानुन्न
 एनं नोत्तारश्चयते नाश्रयति दोषिणं करोति । यदि तन्न
 नाश्रयति तदा पुत्रं पौत्रं वा नाश्रयति इति ज्येष्ठविशेषमन्तरे
 खैव साधारणद्रव्यापहारिणोदोषः श्रुतः अथ साधारणं
 द्रव्यमात्मनोपि सम्भवतीति खबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमाव
 हतीति मतम् । तदसत् । खबुद्ध्या गृहीतेऽपि वर्जनीयतया
 परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधानुप्रवेशादोषमावहत्येव ।
 यथा मैत्रे चरौ विपक्षे सदृशतया माषेषु गृह्यमाणेस्त्रयस्त्रिंश
 वै माषा इति निषेधेन प्रविशति । मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाण
 त्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेषु वर्जनीयतया
 माषावयवा अपि गृह्यन्तएवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धा
 न्तिनोक्तम् । तस्मादचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे
 दोषोऽस्त्येवेति स्थितम् । ज्ञामुध्यायणस्य भागविशेषन्दर्शय
 स्तस्य स्वरूपमाह ॥ १९८ ॥

अपुत्रेण परस्तेने नियोगोत्पादितः सुतः । उभ
 योरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मातः ॥ १३० ॥

अपुत्री गुर्वनुज्ञातदत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना
परचेचे परभार्यायां गृह्नियोगेनोत्पादितः पुत्रउभयो
वीजिचेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत
इत्यस्यार्थः । यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्ववमपुत्राऽपुत्रो
अपुत्रस्य चेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपितृकोऽपि
मुखायणोदयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदाता च । यदा
तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं चेत्रिणः पुत्रार्थं सम्रथतते तदा तदु
त्पन्नचेत्रिण एव । पुत्रो भवति न वीजिनः स च न नियमेन वीजिनो
ऋक्थहारी पिण्डदोपीति ॥ यथोक्तं मनुना ॥

क्रियाभ्युपगमात् चेत्रं वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैव भागिनौ
दृष्टौ वीजी चेत्रिक एव चेति । क्रियाभ्युपगमादिति अत्रोत्पन्न
मपत्यभावयोरुभयोरपि भवत्विति सम्बिदङ्गीकरणाद्यद्देवं
चेत्रस्वामिना वीजिने वीजवपनार्थं दीयते तस्मिन् चेत्रउत्पन्नस्या
पत्यस्य वीजिचेत्रिणौ मागिनौ स्वामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा ।
फलं त्वनभिसन्धाय चेत्रिणां वीजिनां तथा । प्रत्यक्षं चेत्रिणा
मर्थो वीजाद्यो निर्बलीयसीति । फलं त्वनभिसन्धायेति अत्रोत्पन्न
मपत्यभावयोरुभयोरस्त्वित्येव मनभिसन्धाय परचेचे यद्
पत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं चेत्रिण एव । यतो वीजाद्यो निर्बलीयसी
गवाश्वादिषु तथादर्शनात् । अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय
एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् । देवरादा
सपिण्डादा स्त्रियाऽसम्यग्नियुक्तया । प्रजेषिताधिगन्तव्या सप्ता

नक्षपरिचये ॥ विधवाणां नियुक्तस्तु धृताक्तोवाग्यतोनिभिः ।
 एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चनेत्येव नियोगमुपन्यस्त
 मनुः स्वयमेव निषेधति ॥

नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्य
 स्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मो हन्युः समातनम् ॥ गोदाहिकेषु
 मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् । न विवाहविधावुक्तं विधवा
 वेदनं पुनः ॥ एवं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मोविगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तोवेणौ राज्यं प्रभासति ॥ स महीमखिलां
 भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां सङ्करश्चक्रे कामोपहत
 चेतनः ॥ ततः प्रभृतियोमोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियं । नियोज
 यत्पत्न्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधव इति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वा
 द्विकल्प इति मन्तव्यम् । नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु
 व्यभिचारस्य वज्रदोषश्रवणात् । संयमस्य प्रशस्ताच्च । यथा ह
 मनुरेव ॥

कामन्तु उपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । नतु नामापि
 गृहीयात्पत्न्यौ प्रेते परस्य लिति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं
 प्रतिषिध्य ॥

आसीतामरणात् चांता नियता ब्रह्मचारिणी । योधर्म
 एकपत्नीनां कांचन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि
 कामारब्रह्मचारिणां । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुल
 सन्ततिम् ॥ मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्य
लोभाद्या तु स्त्री भर्तारमिति वर्त्तते । सेह निन्दामवाप्नोति
प्ररलोकाच्च होयतइति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषे
धति । तस्मादिहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पइति न युक्तम् । एवं
विवाहमंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्मोऽनियोगइत्यत
आह ॥

यस्याधियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन
विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ यथा विध्यधिगम्येनां शुक्ल
वस्त्रां शुचिप्रताम् । मिथोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृदुतायना
विति । यस्मै वाग्दत्ता कन्या सप्रतियहमन्तरेणैव तस्याः पति
रित्यस्मादेव गम्यते । तस्मिन् प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठा वा
निजः सोदरोविन्देत परिणयेत् । यथा विधि यथाशास्त्रमधि
गम्य परिणीयानेन विधानेन घृताभ्यङ्गवाङ्मियमादिना । शुक्ल
वस्त्रां शुचिप्रतां मनोवाक्कायसंयतां मिथोरहस्यागर्भयहणा
त्प्रभृत्येकैकं वारं गच्छेत् । अयञ्च विवाहोवाचनिको घृताभ्यङ्गा
दिनियमवन्वियुक्ताभिगमनाक्रमिति न देवरस्य भार्यात्वमापा
दयत्यतस्तदुत्पन्नमपत्यं चेन्नस्मामिनएव भवति न देवरस्य
संविदा त्वभयोरपि समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभाग
कुप्तिरक्ता अधुना मुख्यगोणपुत्राणान्दायग्रहणव्यवस्थान्दर्भ
यिष्यंस्तेषां स्वरूपन्तावदाह ॥ १३० ॥

औरसोधर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १३१ ॥
 गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः
 कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १३२ ॥ अक्ष
 तायां क्षतायाम्वा जातः पौनर्भवस्तथा । दद्यान्माता
 पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३३ ॥ क्रीतश्च
 ताभ्याम्बिक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयं कृतः । दत्तात्मा तुः
 स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥ १३४ ॥ उत्सृष्टो
 गृह्यते यस्तु सोपविष्टो भवेत्सुतः ॥ ० ॥

उरसोजातः औरसः स च धर्मपत्नीजः स्वर्णाधर्मविवा
 होढा धर्मपत्नी तस्यां जातः औरसः पुत्रो मुख्यः तत्समः पुत्रि
 कासुतः तत्सम औरससमः । पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः ।
 अतएव औरससमः ॥

यथाह वशिष्ठः । अभाटकां प्रदास्यामि तुभ्यङ्गन्यामसु
 कृतां । अस्यां योजायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । अथ वा
 पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोपौरससम एव पित्रवयवानां
 मत्पत्न्यामात्रवयवानां वाङ्मत्या च ॥

यथाह वशिष्ठः द्वितीयः पुत्रिकैवेति । द्वितीयः पुत्रः कन्यैवे
 त्यर्थः । ज्ञामुत्थायणस्तु जनकस्य औरसादपहृष्टोऽन्यचेत्तोत्पन्न

मातु । चेन्नः चेन्नजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण
सपिण्डेन देवरेण वात्पुत्रः पुत्रः चेन्नः । मूढजः पुत्रोभर्तृगृहे
प्रच्छन्नउत्पन्नोहीनाधिकजातीयपुरुषजलपरिहारेण पुरुष
विशेषलनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजलनिश्चये सति बोद्धव्यम् ।
कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः
यद्यनूदा सा भवेत्तथा पित्रगृहेण संस्थिता । अथोदा तदा
बोढुरेव पुत्रः ॥

तथाह मनुः । पित्रवेश्मनि कन्या तु यमुचं जनयेद्गृहः ।
तङ्कानीनं वदेन्माता बोढुः कन्यासमुद्भवति पौनर्भवस्तु पुत्रो
ऽचतायां चतायां वा पुनर्भूः सवर्णादुत्पन्नः । माता भर्तृनु
ज्या प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां सवर्णाय यस्मै
दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः ॥

यथाह मनुः । मातापिता वा दद्यातो यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं सञ्जोयोदक्षिमः सुतइति । आपद्गृहणाद
नापदि न देयोदातुरयमतिवेधस्तथा एकः पुत्रेन देयः
न त्वेवैकमुत्रन्दद्यात्प्रतिगृहीयादिति वशिष्ठस्मरणात् । तथा
नेकपुत्रसङ्गावेऽपि ज्येष्ठेन देयः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री
भवति मानवइति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रति
ग्रहप्रकारस्य पुत्रं प्रतिग्रहीयन् बंधूनाह्वय राजनि चावेद्य निवे
शनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निहृष्टएव
प्रतिगृहीयादिति वशिष्ठेनोक्तः अदूरबान्धवमित्यंतदेशभाषा

विप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः एवं क्रीतस्वयन्दत्तकृत्रिमेष्वपि योज्यं
समानन्यायत्वात्। क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा
पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत्तथैकं पुत्रं ज्येष्ठञ्च वर्जयित्वा आपदि
सवर्णदत्त्येव ॥

यत्तु मनूनोक्तम् । क्रीणीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापित्रोर्य
मन्निकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपिवेति ।
तद्गुणैः सदृशोवेति व्याख्येयं न जात्या सजातीयेष्वयमोक्त
रुत्तमेषु इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयं कृतः कृत्रिमस्तु
पुत्रः स्वयमुत्तार्थिना धनचेत्रप्रदर्शनादिलोभेनैव पुत्रीकृतो
मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्। दत्तात्मा तु पुत्रो
मातापितृविहीनस्ताभ्यां मुक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं
दत्त उपनतः सहोदजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्याम्रिणीतायां यः
परिणीतः स सहोदजः पुत्रः । अपविद्धो मातापितृभ्या
मुत्सृष्टो यो गृह्यते स गृहीतुः पुत्रः सर्वत्र सवर्णदत्त्येव । एवं
मुख्यामुख्यान्युत्ताननुक्रम्यैतेषां न्दायग्रहणे क्रममाह ॥ १३४ ॥

पिण्डदोऽश्वरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः ।

एतेषां पूर्वाक्तानां पुत्राणां दादृशानां पूर्वस्य पूर्वस्या
भावउत्तरउत्तरः पिण्डदः आह्वदोऽश्वरश्चैषां न्दायग्रहणे क्रममाह ॥ १३४ ॥

तथ्यः । औरसपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते
मनुरपवादमाह ॥

पुत्रिकायां कर्तव्यान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र
विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियादिति । तथान्येषामपि
पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्त्यप्युत्तरेषां पुत्राणाञ्चतुर्थ्यांशभागित्वमुक्तं
वशिष्टेन । तस्मिंश्चेत्यतिगृहीत औरसउत्पद्येत चतुर्भागभागी
स्यादत्तक इति । दत्तग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थं
पुत्रीकरणाविशेषात् ॥

तथाच कात्यायनः । उत्पन्ने लौरसे पुत्रे चतुर्थ्यांशहराः
सुताः । सवर्णाश्रसवर्णास्तु यासाञ्छादनभाजनादिति । सवर्णाः
चेत्रजदत्तकादयः ते सत्यौरसे चतुर्थ्यांशहराः । असवर्णाः
कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवास्ते लौरसे सति न चतुर्थ्यांश
हराः किन्तु यासाञ्छादनभाजनाः । यदपि विष्णुवचनम् ॥

अप्रशस्नास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः । पौनर्भवश्च
नैवैते पिण्डश्चक्यांशभागिन इति । तद्यौरसे सति चतुर्थ्यांश
निषेधपरमेव । औरसाद्यभावे तु कानीनादीनामपि सकल
पिण्डधनग्रहणमस्यैव पूर्वाभावे परःपर इति वचनात् । यदपि
मनुवचनम् ॥

एकएवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशं
स्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति । तदत्तकादीनामौरसप्रति
कूलले निर्गुणले च वेदितव्यं । तत्र चेत्रजस्य विशेषोद्घृतस्ये

नैव। षष्ठन्तु चेन्नजस्त्रांशं प्रदद्यात्पैतृकाङ्कनात्। औरसोविभज
न्दायपितृव्यस्य सममेव वेति प्रतिकूलनिर्गुणत्वसमुच्चये षष्ठ
मंशमेकतरसङ्गावे पञ्चममिति विवेक्तव्यम्। यदपि मनुना
पुत्राणां षड्द्वयमुपन्यस्य पूर्वषड्द्वस्य दायादवान्धवलमुक्तं
उत्तरषड्द्वसादायादवान्धवलमुक्तम्॥

औरसः चेन्नजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपि
विद्वस्य दायादावान्धवाच्च षट्। कानीनस्य सहोदस्य क्रीतः
पौनर्भवस्तथा। स्वयं दत्तस्य भ्रात्रस्य षड्दायादवान्धवादति।
तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिक्थहरा
न्तराभावे पूर्वषड्द्वस्य तद्व्यहरत्वमुत्तरषड्द्वस्य तु तन्नास्ति
वान्धवलस्युनः समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादि
कार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयं॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्नभजेद्दत्तमः सुतः। गोत्ररिक्था
नुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधेत्यत्र दत्तमग्रहणस्य पुत्रप्रति
निधिप्रदर्शनार्थत्वात्। पितृधनहारित्वन्तु पूर्वस्य पूर्वस्वाभावे
सर्वेषामविशिष्टम्। न भ्रातरोन पितरः पुत्रारिक्थहराः पितु
रित्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्थहारित्व
प्रतिपादनपरत्वात्। औरसस्य तु एकएव औरसः पुत्रः पितृव्यस्य
वसुनः प्रभुरित्यनेनैव ऋक्थभाक्त्वोक्तत्वात्। दायादवस्य
दायादानपि दापयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तऋक्थभाविषय
त्वेन प्रसिद्धत्वाच्च। वाशिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्त्वचिद्व्यत्ययेन

पाठागुणवदगुणवद्विषयोवेदितव्यः । गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य
द्वयमनेन पाठाविजातीयविषयस्य स्थातिस्त्वितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे
परः परेऽंशभागिति ॥

पुत्रभ्रातृणामेकजातानामेकस्येत्युच्यते भवेत् । सर्व्वेऽस्ते
नैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् । इति तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्री
करणसम्भवेऽन्वेषो पुत्रीकरणनिषेधार्थः । न पुनः पुत्रत्वप्रति
पादनाय तत्सुतो मोत्रजो बन्धुरित्यनेन विरोधात् । इदानीं
मुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह ॥ ० ॥

सजातीयेष्वयम्योक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥ १३५ ॥

समानजातीयेष्वेव पुत्रेष्वयं पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तो विधिर्न
भिन्नजातीयेषु । तत्र च कानीनगूढोत्पन्नसहोदयौ नर्भवानां
सवर्णत्वञ्जनकदारेण न स्वरूपेण तेषां वर्णजातिलक्षणाभाव
स्योक्तत्वात् । तथानुलोमजानां मूर्द्धावसिक्तादीनामौरसेऽन्त
र्भावात्तेषामप्यभावे चेचजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् । शूद्रा
पुत्रस्त्रैरऽपि ह्यस्त्वस्मागमन्याभावेऽपि न लभते ॥

यथाहमनुः । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकन्दब्रमाह द्याक्शूद्रापुत्राय धर्मत इति । यदि सत्पुत्रो
विद्यमानदिजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽविद्यमानदिजातिपुत्रो वा स्या
त्तस्मिन्मृते चेचजादिर्व्यान्योऽस्य पिण्डः शूद्रापुत्राय तद्वना

इत्रमात्रादधिकत्र दद्यादित्यस्मादेव चविचावैश्यापुत्रयोः
सवर्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते । अधुना शूद्रधनं
विभागे विभवेमाह ॥ १३५ ॥

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽश्वरोभवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकं ॥ १३६ ॥
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥

शूद्रेण दास्यां समुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छयां
भागं लभते पितुर्द्वन्द्वेन यदि परिणीतापुत्राः सन्ति तदा ते
भ्रातरस्तं दासीपुत्रमर्द्धभागिकं कुर्युः स्वभागादर्द्धं दद्यु-
रित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रान् सन्ति तदा कस्मिन्धनन्दासी-
पुत्रो गृह्णीयात् । यदि परिणीता दुहितरस्तपुत्रावा न सन्ति
तत्सङ्गावे तर्द्धभागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणात्
द्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयायं न लभते नाप्यर्द्धं
दूरत एव कस्मिन् कस्मिन्नुत्पन्नस्य जीवनमात्रं लभते । मुख्यं
गौणसुतादायं गृह्णीति निरूपितम् । तेषामभावे सर्वेषां
न्दायादक्रमञ्च्यते ॥ ० ॥

पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा ॥ १३७ ॥
तत्सुतागोत्रजाबन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः ॥ एषा

मभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ॥ १३८ ॥
स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयम्बिधिः ॥ ० ॥

पूर्वोक्ताद्वादशपुत्रायस्य न सन्त्यसावपुत्रस्तस्य स्वर्थातस्य
वरलोकं गतस्य धनभागधनयाही एषाम्बुत्यादीनामनुक्ता
न्तानां मध्यात्पूर्वस्यापूर्वस्याभावउत्तरोत्तरोधनभागिति
सम्बन्धः सर्व्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणा
दिष्वयन्दायग्रहणे क्रमोवेदितव्यः । तत्र प्रथममपत्नी धन
भाक् । पत्नी विवाहसंस्कृता पत्युर्नोयश्चसंयोगे इतिस्मर
णात् । एकवचनश्च जात्यभिप्रायेणातस्य वद्व्यस्येत्सजातीया
विजातीयाश्च यथांशं विभज्य धनं गृह्णन्ति वृद्धमनुरपि पत्न्याः
समग्रधनसम्बन्धम्वक्ति । अपुत्राश्च धनभर्तुः पालयन्ती व्रते
स्थिता । पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति ॥

वृद्धविष्णुरपि । अपुत्रधनमपत्यमभिगामि तदभावे दुहित
गामि तदभावे पित्रगामि तदभावे मातृगामीति ॥

कात्यायनोऽपि । पत्नी भर्तुर्द्वनहरीया स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति । तथा अपुत्रस्याश्च
कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता
पुत्राश्चकीर्त्तितादिति ॥

वृहस्पतिरपि । कुल्येषु विद्यमानेषु पित्रभ्रातृसनाभिषु ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति । एतद्विरुद्धानीव

वाक्यानि लक्ष्यन्ते । यथा । भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिदै
प्रव्रजेत वा । विभजेरन् धनस्तस्य श्रेयासी स्त्रीधनं विना । भरण
स्यास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति ग्रथां भर्तुं
येदाकिञ्चुरितरासुत्विति । पत्नीसङ्गावेऽपि भ्रातृणाम्भनग्रहणं
पत्नीनाञ्च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् ॥

मनुना तु । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्त्यं भ्रातरएवचेति ।
अपुत्रस्य धनमितुर्भ्रातुर्वेति दर्शितम् । तथा अनपत्यस्य पुत्रस्य
मातादायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता
हरेद्धनमिति मातुःपितामह्याश्च धनसम्बन्धोदर्शितः ।

ब्रह्मेणापि । स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तद्
भावेपितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति भ्रातृणाम्पित्रोर्ज्येष्ठा
याश्च पत्न्याः क्रमेण धनसम्बन्धोदर्शितः ॥

कात्यायनेनापि । विभक्ते संस्थिते द्रव्यमुचाभावे पिता हरेत् ।
भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमादित्येवमादीनां
विरुद्धार्थानां वाक्यानां धारेऽश्वरेण व्यवस्था दर्शिता । पत्नी गृही
यादित्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि
नियोगार्थिनी भवति । कुत एतन्नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्याधनग्र
हणं न स्वतन्त्रायादिति । पिता हरेदपुत्रस्येत्यादिवचनान्तत्र
व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यद्व्यवस्थाकारणमस्तीति । गौतम
वचनाच्च । पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धारिक्त्यभजेरन् स्त्री वानपत्यस्य

वीजम्वा सिध्येतेति । अस्यार्थः । पिण्डगोचरिषमन्वाग्रनपत्यस्य
चक्षुभजेरन् स्त्रीवा चक्षुभजेत् यदि वीजं सिध्येत इति ॥

मनुरपि । धनं योविभृयाद्भातुर्दतस्य स्त्रियमेव वा ।
योऽपत्यं भातुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनमित्यनेनैतद्दर्शयति
विभक्तधनेऽपि भातर्युपरते अपत्यदारेणैव पत्न्या धनसमन्धो
नान्यथेति । तथा अविभक्तधनेऽपि ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तच
विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति ॥

तथा वञ्चिष्ठोऽपि । रिक्तलोभास्त्रास्ति नियोग इति । रिक्त
लोभान्नियोगमतिषेधन्नियोगद्वारक एव पत्न्या धनसमन्धो
नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावे तु पत्न्या भरणमात्रमेव
द्वारदवचनात् । भरणस्यास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनचया
दिति । योगोश्चरेणापि किञ्च वक्ष्यते ॥

अपुत्रा योषितस्यैषा भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वासाव्यभि
चारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव चेति । अपिच । दिजातिधनस्य
यश्चार्थत्वात्स्वर्णं यज्ञेऽनधिकारात् धनग्रहणमयुक्तं । तथा
च केनापि स्मृतम् ॥

यश्चार्थं द्रव्यमुत्पन्नन्तत्रानधिष्ठातास्तु ये । अरिक्तभाजस्ते
सर्वे यासां ह्यदभजनाः । यश्चार्थं विहितं वित्तन्नस्यात्तदि
नियोजयेत् । स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्षिष्विति तदनुप
पन्नं । पत्नी दुहितरदत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेः अप्रसूतत्वाच्च ।

अपि चेदमत्र वक्तव्यं । पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तस्त-
दुत्पन्नमपत्यम्बा । तच्च नियोगस्यैव निमित्तत्वेऽनुत्पादित-
पुत्राया अपि धनसम्बन्धः प्राप्नोत्युत्पन्नस्य च पुत्रस्य धन-
सम्बन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं तथा सति
पुत्रस्यैव धनसम्बन्धात् पत्नीति नारम्भव्यम् । अथ स्त्रीणां पति-
द्वारको धनसम्बन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतम् । तदप्य-
सत् ॥

अध्यग्न्यध्यावाह्निकन्दत्तश्च प्रीतिकर्मणि । आहमाह
पित्रप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमित्यादि विरोधात् । किञ्च
सर्वपुत्राभावे पत्नीदुहितरदत्यारम्भम् । तच्च युक्ताया धन-
सम्बन्धमदता चेन्न जस्यैव धनसम्बन्ध उक्तो भवति । सच प्राप्ते
वाभिहित इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीति नारम्भव्यम् ॥

अथ पिण्डगोत्रविषमसम्बन्धाच्च कथञ्जरेन् स्त्रीवानपत्यस्य
वीजम्बा लिप्सेतेति गौतमवचनान्नियुक्ताया धनसम्बन्ध इति
तदप्यसत् । नहि यदि वीजं लिप्सेत तदानपत्यस्य स्त्रीधनं
गृहीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते किन्त्वनपत्यस्य धनं पिण्ड-
गोत्रविषमसम्बन्धाभजेरन् स्त्री च सा स्त्री वीजम्बा लिप्सेत संयता
वा भवेदिति तस्याधर्मान्तरोपदेशो वा शब्दस्य पक्षान्तरवचन-
त्वेन यद्यर्थाप्रतीतिः । अपि च संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न
नियुक्तायाः स्मृतिलोपनिन्दितायाः ॥

अपुत्राश्रयनभर्तुः पात्रवन्ती त्रते स्त्रिता । पन्थेव दद्यात्त
तिष्ठं कृत्स्नमंशं स भतचेति संवतायाधनयदृषं युक्तम् । तथा
नियोगस्य निन्दितोमनुना ॥

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्यादिजातिभिः । अन्यस्मिन्
हि नियुञ्जाना धर्मो हन्युः सनातनमित्यादिना । यत्तु वञ्चिष्ठ
वचनं । अथ्यलोभान्नास्ति नियोगइति तदविभक्ते संसृष्टिनि
वा भर्तरि प्रेते तस्याधनसम्बन्धोनास्तीति स्थापत्यस्य धन
सम्बन्धार्थं नियोगोन कर्त्तव्यइति व्याख्येयम् । यदपि नारद
वचनम् ॥

भरणमास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनस्ययादिति । तदपि
संसृष्टिनास्तु योभागस्तेषामेव स इत्यतइति । संसृष्टिनास्तु
तत्वात्स्त्रीणामनपत्यानाम्भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । नच
भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे संसृष्टानास्तु
योभागइत्यनेन पौनरुक्त्यमात्रं हनीयम् । यतः पूर्वोक्तविव
रणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वन्तत् स्त्रीणाञ्च भरणमात्रं विधी
यते । यदप्यपुत्रायेषितस्त्रैषामित्यादिवचनन्तत् स्त्रीवादिस्त्री
विषयमिति वक्ष्यते । यत्तु दिजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणाञ्च
यज्ञेऽनधिकाराद्धनयदृषमयुक्तमिति । तदसत् सर्वस्य द्रव्य
जातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः । अथ यज्ञशब्दस्य
धर्मोपलक्षणत्वाद्दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमवि
रुद्धमिति मतम् । एवन्तर्ह्यर्थकामयोर्द्वन्माध्ययोरसिद्धिरेव

स्यात् । तथासति धर्ममर्थश्च कामश्च यथाशक्ति न हापयेत् ।
 तथा न पूर्वोक्तमर्थदिनापराङ्मानफलान् कुर्याद्यथाशक्ति
 धर्मार्थकामेभ्यः तथा न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमस्येव
 दित्यादित्याश्च वक्ष्यगौतममनुवचनविरोधः । अपिच । धनस्य
 यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्म्यमिति हिरण्यधारणस्य क्लृप्त्यर्था
 निराकरणेन पुनर्यत्नमुक्तमत्युद्धृतं स्यात् । किञ्च यज्ञ
 शब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वे स्त्रीषामपि पूर्वधर्माधिकाराद्धन
 ग्रहणं युक्ततरं । यत्तु पारतन्त्र्यवचनं न स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हती
 त्यादि । तदस्य पारतन्त्र्यं धनस्त्रीकारे तु कोविरोधः । कथं तर्हि
 यज्ञार्थं धनमुत्पन्नमित्यादिवचनम् । उच्यते । यज्ञार्थमेवा
 र्जितं यद्धनं तद्यज्ञ एव विनियोज्यम् । पुत्रादिभिरपीत्येवं
 परमन्त । यज्ञार्थं लब्धमददद्भाषः काकोऽपि वा भवेदिति
 दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वविशेषत्वात् ॥

यदपि कात्यायनेनोक्तम् । अदायिकं राजगामि योषिद्वृत्यौ
 र्द्धदेहिकम् । अपास्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्यस्तदपयेदिति ।
 अदायिकं दायादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञोभवति ।
 योषिद्वृत्यौ र्द्धदेहिकं अपास्य तत्स्त्रीणामग्ननाच्छादनोपयुक्त
 मौ र्द्धदेहिकं । धनिनः आह्वाद्युपयुक्तञ्चापास्य परिहृत्य राज
 गामि भवतीति सम्बन्धः । अस्त्रापवादः । ओत्रियद्रव्यं तु योषि
 द्वृत्यौ र्द्धदेहिकमपास्य ओत्रियायोपपादयेदित्येतदप्यवद्व
 स्त्रीविषयं योषिद्वहणात् । नारदवचनञ्च ॥

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः । तस्त्रीणां
जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतइत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव ।
स्त्रीशब्दग्रहणात् । इह तु पत्नीशब्दात् ऊढायाः संयताया
धनग्रहणमविरुद्धं । तस्मादिभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी
धनमयमं गृह्णातीत्ययमर्थः सिद्धोभवतीति । विभागस्थोक्त
त्वात्संसृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात् । एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीकरा
दिभिरुक्तभिरस्त्ववेदितव्यम् । तथा स्त्रीरसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि
जीवदिभागे अजीवदिभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम् ।
यदिकुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः । तथा । पितु
रुद्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति च । तथा सत्यपुत्रस्य
स्वर्यातस्य धनमपत्नी भरणदतिरिक्तञ्च लभतइति व्यामोह
मात्रं । अथ पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाइत्यत्र माताप्यंशं समं हरे
दित्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव स्त्रीधनं हरतीति तदसत् । अंश
शब्दस्य समशब्दस्य चानर्थक्यप्रसङ्गात् । स्वान्तं । वज्रधने जीव
नोपयुक्तं धनं गृह्णात्यस्ये तु पुत्रांशसममंशं गृह्णाति । तच्च न ।
विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । तथाहि पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः
माताप्यंशं समं हरेदिति वज्रधने जीवनमात्रोपयुक्तं । वाक्या
न्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयत्यल्पधने तु पुत्रांशसममंशमतिपादय
तीति । यथा चातुर्मासेषु द्वयोः प्रणयन्तीत्यत्र पूर्वपक्षिणा
सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन वैश्वदेवउत्तरवेदिमुष
किरन्ति न शुनासीरीयइत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते राज्ञा

लौकदेविना न लौकिकप्रणयनातिदेशप्राप्तायाउत्तरवेद्याः
 प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयमतिषेधः । किन्तु उपाचवपन्तीति
 प्राकारणिकेन वचनेन प्राप्तायाउत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयं इत्य
 भिहिते पुनः पूर्वपक्षिणोपाचवपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः
 प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिम्यापयति मध्यमयोस्तु
 निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदिम्यतिपादयतीति विधिवैषम्य
 दर्शितम् । राद्धान्तेऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पर्व
 णोरुत्तरवेदिप्रतिषेधानित्यानुवादोदयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थ
 वादपर्यालोचनोपाचवपन्तीति मध्यमयोरेव वरुणप्रघास
 साकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिमिधत्तइति । दर्शितम् । यदपि
 मतम् । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातरएववेति मनुस्मरणात् ।
 तथा स्वर्यातस्य अपुत्रस्य भ्रातृगामिद्रव्यन्तदभावे पितरौ
 हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति श्रृङ्गस्मरणाच्चापुत्रधनं भ्रातृगामि
 इति प्राप्तभरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनञ्चादित्या
 दिवचनाच्च भरणोपयुक्तम्वत्नीलमतइत्यपि स्थितम् । एवं
 स्थिते वज्रधनेऽपुत्रे स्वर्याते भरणोपयुक्तम्वत्नी गृह्णाति शेषञ्च
 भ्रातरो यदातु पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं
 वा तदा किमप्येव गृह्णात्युत भ्रातरो पीति विरोधे पूर्ववत्नी
 यस्त्वज्ञापनार्थम्वत्नीदुहितरइत्यारभमिति तदप्यत्र भगवा
 नाचार्येण नृथ्यति । यतः पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर
 एववेति विकल्पस्मरणाच्चेदं क्रमपरस्वचनमपि तु धनग्रहणे

ऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तच्चासत्यपि पत्न्यादिगणे घटत
इति व्याचक्षे । ब्रह्मवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति । अपि
चात्पविषयत्वमस्मादचनात्प्रकरणादा नावगम्यते । धनभाग
चरोत्तरइत्यस्य च पत्नीदुहितरदिति विषयद्वये वाक्यान्तर
मपेक्ष्यात्पधनविषयत्वमिच्छादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति
पूर्वोक्तविधिवैषम्यन्तदवस्थमेवेति यत्किञ्चिदेतत् ॥

यत्तु हरीतवचनम् । विधवा यौवनस्था चेज्जारी भवति
कर्कशा । आयुषः क्षयार्थन्तु दातव्यं जीवनं तदेति । तदपि
श्रद्धितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरं । अस्मादेव
वचनादश्रद्धितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणङ्गम्यते । एत
देवाभिप्रेत्योक्तं ब्रह्मेन ॥

ज्येष्ठा वा पत्नीति ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाश्रद्धितव्यभिचारा
या सकलन्धनं गृहीत्वान्यां कर्कशामपि मातृवत्पालयतीति
सर्वमनवद्यम् । तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातस्य विभक्त्यासंसृष्टिनः
परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितं । तद्
भावे दुहितरः । दुहितरदिति वज्रवचनं समानजातीयाना
मसमानजातीयानाञ्च समविषमांश्चप्राप्त्यर्थं ॥

तथाच कात्यायनः । पत्नी भर्तुर्द्वन्द्वहरी या स्यादव्यभिचा
रिणी । तद्भावे तु दुहिता यद्यनूठा भवेत्तदेति ॥

दृश्यतेरपि । भर्तुर्द्वन्द्वहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहितानृणां ॥ तस्मात्पितृधनं तन्यः

कथं गृह्णाति मानवदति । तच्च चोढानूढासमवायेऽनूढैव
 गृह्णाति । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति विशेष
 स्मरणात् । तथा प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवाये प्रतिष्ठितैव
 तदभावेऽप्रतिष्ठिता । स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रप्तानामप्रतिष्ठि-
 ताणां चेति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् नचेत्
 त्पुत्रिकाविषयमिति मन्तव्यम् । तत्समः पुत्रिका सुत इति
 पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरस्यसमत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानात् ।
 चन्द्राद्दुहितृभावे दौहित्रो धनभाक् ॥

यथाह विष्णुः । अपुत्रपोत्रसम्माने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
 पूर्वेषाम्नु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिकामता इति ॥

मनुरपि । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतं । पौत्री
 मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्भुजमिति । तदभावे पितरौ
 मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां
 द्वन्द्वस्मरणात् । तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः
 क्रमेण प्रतीयते । तथापि वियद्वाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनि-
 पातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य
 पूर्वश्रवणात्पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्भुजसम्बन्धेऽपि क्रमा-
 पेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक् । तद-
 भावे पितेति गम्यते । किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो
 माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयादनन्तरः सपिण्डा-
 द्यस्तस्य तस्य धनश्रवणेदिति वचनात्मातुरेव प्रथममन्वनग्रहणं

सुक्तं नच सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु समानो
दृकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव निचा
मिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यतइति मातापित्रोर्भातुरेव
प्रत्यासत्त्यतिशयाद्भनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धन
भाक् । पितृभावे भ्रातरोधनभाजः ॥

तथाच मनुः । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातरएववेति ।
यत्पुनर्द्वारेभ्यरेषोक्तम् । अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवा
ब्रुवात् । मातर्यपि च वृत्तावाप्नितुर्माता हरेद्वनमिति मनु
वचनाञ्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तावाप्नितुर्माता पिता
मही धनं हरेन्न पिता । यतः पितृगृहीतम्भनं विजातीये
अपि पुत्रेषु गच्छति । पितामहीगृहीतन्तु सजातीयेष्वेव गच्छ
तीति पितामहेव गृह्णातीति । एतदप्याचार्योक्तानुमन्यते ।
विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् । चतुस्त्रिंशेक
भागानित्यादिनेति । यत्पुनरुक्तं ब्राह्मणस्य राज्ञा नित्य
मिति स्थितिरिति मनुस्मरणम् । तन्मृपाभिप्रायं न पुत्राभिप्रायं
भ्रातृभ्यपि सोदराः प्रथमं गृहीयुर्मिन्नोदराणां मातृविभ्र
कर्षात् । अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनमवेदिति स्मर
णात् । सोदराणामभावे भिन्नोदराधनभाजः । भ्रातृणामप्य
भावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये
भ्रातृपुत्राणामधिकारः । भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकार
वचनात् । यदातपुत्रे भ्रातरि स्मर्यते तद्भ्रातृणामविशेषेण

धनसम्बन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता
मृतस्तदा तत्पुत्राणाम्पितृतोधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणाञ्च
विभज्य ग्रहणे पितृतोभागकल्पनेति युक्तं । भ्रातृपुत्राणामप्य
भावे गोत्रजाधनभाजः गोत्रजाः पितामहीसपिण्डाः समानो
दकाश्च तत्र पितामही प्रथमन्धनभाक् । मातर्यपि च वृत्ता
याम्पितुर्माता धनं हरेदिति मात्रनन्तरम्पितामह्याधनग्रहणे
प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानामवद्वक्रमत्वेन मध्येन
प्रवेशाभावात्पितुर्माता धनं हरेत्यस्य वचनस्य धनग्रहण
धिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानामन्तरम्पितामही
गृह्णातीत्यविरोधः पितामह्याञ्चाभावे समानगोत्रजाः
सपिण्डाः पितामहादयोधनभाजः भिन्नगोत्राणां सपिण्डाना
मन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही
पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः पितामहसन्ता
नाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्त
मात्समानगोत्राणां सपिण्डानामन्धनग्रहणमेदितव्यं ॥ तेषाम
भावे समानोदकानामन्धनसम्बन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त
वेदितव्याः । जन्मनामज्ञानावधिका वा ॥

यथाह वृहन्मनुः । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात् ॥ जन्मनाम्नोः स्मृते
रेके तत्परङ्गोत्रमुच्यतइति । गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः
बन्धवश्च त्रिविधाः । आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति ।

यथोक्तं । आत्मपितृव्यसुःपुत्रा आत्ममातृव्यसुः सुताः । आत्म
मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाश्चात्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृव्यसुः
पुत्राः पितृमातृव्यसुः सुताः । पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः
पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृव्यसुः पुत्रा मातृमातृव्यसुः सुताः ।
मातृमातुलपुत्राश्च विज्ञेयामातृबान्धवा इति । तत्र चान्तर
ज्ज्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तद
भावे मातृबन्धवदतिक्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्य
स्तदभावे शिष्यः पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे
आचार्यः । आचार्याभावेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बस्मरणत् । शिष्या
भावे सत्रह्यचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुप
नयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः* स सत्रह्यचारी तदभावे
ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चिच्छ्रोत्रियो गृहीयात् ॥

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थम्भजे रक्षिति गौतम
स्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् ॥

यथाह मनः । सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थ
भागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयत इति ।
न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृहीयात् ॥

अहार्थं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति मनु
वचनात् ॥

नारदेनायुक्तम् । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न क
कश्चन । ब्राह्मणाद्यैव दातव्यमेव स्त्री स्थावृपोन्यथेति । चत्रियादि

धनं सत्रं चारिपर्व्यन्मानामभावे रात्राहरेन ब्राह्मणः ॥

यथाह मनः । इतरेषाम् वर्षाणां सर्वाभावे हरेन्मृप
इति । पुत्राः पौत्राश्च दासं गृह्णन्ति । तदभावे पत्न्यादय
इत्युक्तमिदानीन्तदुभयापवादमाह ॥ १३८ ॥

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः । क्रमे
णाचार्यसंख्यधर्मभ्रात्रैकतीर्थिनः ॥ १४० ॥

वानप्रस्थस्य यतेब्रह्मचारिणस्य क्रमेण प्रतिसोमक्रमेणा
चार्यः संख्यो धर्मभ्रात्रैकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः
ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य धनं माचादय एव गृह्णन्ति ।
नैष्ठिकस्य धनन्तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णाति इत्युच्यते । यतेस्तु
धनं संख्यो गृह्णाति । संख्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवण
धारणतदर्थानुष्ठानचमः । दुर्दत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्ह
त्वात् । वानप्रस्थधनधर्मभ्रात्रैकतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्राता एक
तीर्थैकाग्रमी धर्मभ्रातासौ एकतीर्थी च धर्मभ्रात्रैकतीर्थी ।
सतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रकादिषु सत्त्वथैकतीर्थ्येव
गृह्णाति । मत्वनं शास्त्राश्रमान्तरगता इति वशिष्ठस्मरणदा
श्रमान्तरगतानां रिक्थसम्बन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः ।
न च नैष्ठिकस्य स्मार्जितधनसम्बन्धः । विग्रहादिनिषेधात् ।

अनिचक्षेभिषुरिति गौतमस्मृत्यान्विष्टोरपि न स्वार्जितधन
सम्बन्धः । उच्यते । वानप्रस्थस्य तावत् ॥

अहोमासस्य पञ्चान्ना तथा सम्बन्धस्य वा । अर्थस्य निश्चयं
सूर्यात्कृतमाश्रयजेत्यजेदिति वचनात् । धनसम्बन्धोऽस्येव यते
रपि ॥ कौपीनाच्छादनार्थं हि वासौ वै विधियाच्च यः । योग
सम्भारभेदांश्च गृहीयात्पादुके तथेत्यादिवचनादस्यपुस्तकादि
सम्बन्धोऽस्येव । नेष्टिकस्यापि शरीरयाचार्थं वस्त्रादिसम्बन्धोऽस्ये
वेति तद्विभागकथनं युक्तमेव । इदानीं सूर्यातस्मापुत्रस्य
पञ्चादयोधनभाजदत्तुक्तस्यापवादमाह ॥ १४० ॥

संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टी

विभक्तं धनमुन्मूर्तिश्रीकृतं संस्मृष्टन्तदस्यास्तीति संस्मृष्टी
संस्मृष्टलक्ष्यं न केन केनापि । किन्तु पित्रा भ्रात्रा पितृभ्येव वा ॥
यथाह वृहस्पतिः । विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
संस्थितः । पितृभ्येनाथ वा प्रोत्था स तत्संस्मृष्टुच्यतरिति । तस्य
संस्मृष्टिनः स्मृतस्यां विभक्तकाले अविज्ञातगर्भायाभार्यायां
पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संस्मृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे संस्मृष्टेनाप्य
हरेत् गृहीतान पत्न्यादिः । संस्मृष्टिनः संस्मृष्टीत्यस्यापवाद
माह ॥ ० ॥

सोदरस्य तु सोदरः । दद्यादपहरेच्चाग्रं जातस्य
च मृतस्य च ॥ १४१ ॥

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्त्तते अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनोमृत
स्याग्रं सोदरः संसृष्टी संसृष्टानुजातस्य सुतस्य दद्यात्तदभावे
अपहरेदिति पूर्ववत्सम्बन्धः । एवञ्च सोदरसंसर्गो सोदरस्य
सोदरासंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति न भिन्नादरः
संसृष्ट्यपीति पूर्वोक्तस्यापवादः । इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते
संसृष्टिनोभिन्नोदरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः सङ्गावे कस्य
धनग्रहणमिति विवक्षायां । दयोर्बिभज्य ग्रहणे कारणमाह
॥ १४१ ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।
असंसृष्ट्यपि वा दद्यात्संसृष्टोनान्यमावृजः ॥ १४२ ॥

अन्योदर्यः सापत्नोऽस्मात्ता संसृष्टी धनं हरेत् पुनरन्योदर्यो
धनं हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य
संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तम् । असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि
सम्बध्यते अतश्चासंसृष्ट्यपि संसृष्टिनो धनं आददीत । कोऽपि
वत्यत आह ॥

संसृष्टदति संसृष्टएकोदरसंसृष्टः सोदरदति यावत् ।
अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तं ।
संसृष्टदत्युत्तरेणापि संबध्यते तत्र संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः । नान्य
मादजः अत्रैवशब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यं संसृष्ट्यप्यन्य
मादजएव संसृष्टिनोधनं नाददीतेति । एवं चासंसृष्ट्यपि
वा दद्यादित्यपिशब्दश्रवणात् । संसृष्टोनान्यमादजएवेत्यव
धारणनिषेधाच्च असंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च
विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहण
कारणस्यैकैकस्य सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना ॥

विभक्ताः सह जीवन्तोविभजेरन्युत्तर्यदीति । संसृष्टिविभागं
प्रक्रम्य ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठोवा हीयेतांशप्रदानतः । त्रियेतान्यतरो
वापि तस्य भागोन लुप्यते ॥ सोदर्याः विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः
समम् । आतरोये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभश्चदति वदता
येषां आतृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमोवांशप्रदान
तांशप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तृषिः । विभागकालदति यावत्
हीयेतस्त्रांशाद्भक्ष्येताश्रमानन्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा
त्रियेत वा तस्य भागोन लुप्यते । अतः पृथगुद्धरणीयोन
संसृष्टिनएव गृहीयुरित्यर्थः तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह ।
सोदर्याविभजेयुस्तमिति । तमुद्धृतभागं सोदर्याः सहोदराः
असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य सहिता

सम्भूय समं न न्यूनाधिकभावेन येष धातरोभिर्लोदराः
 संसृष्टास्ते च सनाभयोभगिन्यस्य विभजेयुः समं विभज्य गृहीषु
 रिति स्पष्टोर्थः । पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां यद्वायग्रहणमुक्तं न स्था
 यवादमाह ॥ १४२ ॥

क्लीबोय पतितस्तज्जः पक्षुः कृन्मत्तकोजडः । अन्यो
 चिकित्स्यरोगाद्याभर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥ १४३ ॥

क्लीवस्तृतीयाप्रकृतिः पतितो ब्रह्महादिस्तज्जः पतितो त्यक्त्रः
 पक्षुः पादविकलः उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकक्षेमिकसन्निपातिक
 यद्वावेष्टस्रक्षैरुन्मादैरभिभूतः । जडो विकलान्तः करणोहिता
 हितावधारणाश्चमदति यावत् । अन्यो भेदेन्द्रियविकलः । अचि
 कित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेययक्षादिरोगयस्तः आद्यशब्देनात्र
 भान्तरगतपितृदेव्युपपातकिवधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणं ॥

यथाह वशिष्ठः । अनंशास्त्राअमान्तरगता इति नारदोपि
 पितृदिट् पतितः षण्डो यस्य स्यादौपपातिकः । औरसा अपि
 नैतिऽन्नं लभेरन् चेन्नजाः कुत इति ॥

मनुरपि । अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
 उन्मत्तजडमूकाश्च येष केचिन्निरिन्द्रिया इति । निरिन्द्रियो
 निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्वाधादिना च निरिन्द्रियः । एते क्लीवा

इत्येनंशा रिक्तभाजोन भवन्ति केवलमग्ननाच्छादनदानेन
पोषणीया भवेयुः । अमरणे तु पतितत्वदोषः ॥

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्वा मनीषिणा । यासाच्छादन
मत्यन्तं पतितोद्भेददङ्गवेदिति मनुस्मरणात् । अत्यन्तं याव
ज्जीवमित्यर्थः । एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वं न
पुनर्विभक्तस्य विभागोत्तरकालमप्यौषधादिना दोषनिर्हरणे
भागप्राप्तिरस्येव । विभक्तेषु सुतोजातः सबर्णायां विभागभाक्
इत्यस्य समानन्यायत्वात् । पतितादिषु पुस्त्रिङ्गमविवक्षितमतस्य
पत्नीदुहितमात्रादीनामपि उक्तदोषदुष्टानामनंशित्वं वेदि
तयं । स्त्रीवादीनामनंशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशित्वे प्राप्तदद
माह ॥ १४२ ॥

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषाभागहारिणः ।

एतेषां स्त्रीवादीनामौरसाः क्षेत्रजावा पुत्रनिर्दोषाग्रंश
ग्रहणविरोधिकैव्यादिदोषरहिता भागहारिणोऽग्राहिणो
भवन्ति । तत्र स्त्रीवत् क्षेत्रजः पुत्रसम्भवत्यन्येषामौरसा अपि
औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणं इतरपुत्रव्युदासार्थं । स्त्रीवादिदुहितृणां
विशेषमाह ॥ ० ॥

सुतास्त्रैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥ १४४ ॥

व

एतेषां क्लीवादीनां सुतादुहितरोयावदिवाहसंस्क्रता भवन्ति
तावद्भरणीयाः । चशब्दात्संस्कार्याश्च । क्लीवादिपत्नीनां विशेष
माह ॥ १४४ ॥

अपुत्राद्येषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।
निर्वास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४५ ॥

एषां क्लीवादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचार
श्रेष्ठभर्तव्याभरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः प्रतिकूलास्त
थैव च निर्वास्याभवन्ति भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न
पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् । विभजेरन्
सुताः पित्रेरित्यत्र स्त्रीपुंघनविभागं संचेपेणाभिधाय पुरुष
घनविभागोविस्तरेणाभिहितः । इदानीं स्त्रीघनविभागं विस्त
रेणाभिधास्यंस्तत्स्वरूपं तावदाह ॥ १४५ ॥

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं । आधि
वेदनिकाद्यञ्च स्त्रीघनं परिकीर्तितं ॥ १४६ ॥

पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यद्वृत्तं यच्च विवाहकालेऽग्र
वधिक्षत्वं मातुलादिभिर्दत्तं आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्त

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादिति वक्ष्यमाणं । आद्यशब्देन स्वयंक्रय
स्वमिभागपरियहाधिगमप्राप्तमेतस्त्रीधनं मन्वादिभिरुक्तं ।
स्त्रीधनशब्दश्च यौगिकोऽन पारिभाषिकः योगसम्भवे परि
भाषायाऽन्युक्तत्वात् यत्पुनर्मनोऽनुक्तम् ॥

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्माणि । भ्रातृमातृपितृ
प्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति स्त्रीधनस्य षड्विधत्वं तद्व्यून
सङ्ख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय अध्यग्न्यादि
स्वरूपञ्च कात्यायनेनाभिहितम् ॥

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निर्गन्धिषौ । तदध्यग्नि
कृतं सङ्गिः स्त्रीधनं परिकीर्तितं ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना
पितुर्गृहात् । अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनन्तदुदाहृतं ॥ प्रीत्या
दत्तञ्च यत्किञ्चित् अग्नौ वा अग्नौरेण वा । पादवन्दनिकं चैव
प्रीतिदत्तन्तदुच्यते ॥ ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि
वा । भ्रातुः सकाशात्पितृचोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतमिति ।
किञ्च ॥ १४६ ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

बन्धुभिः कन्यायामातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यद्दत्तं ।
शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादग्नौ
अग्नौदाहितं दत्तं । उक्तञ्च कात्यायनेन ॥

विवाहात्परतोवच सन्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया । अन्वाधेयन्तु
तद्रूपं सन्धं पितृकुलात्तथेति । स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति
गतेन सम्बन्धः । एवं स्त्रीधनमुक्तं तदिभागमाह ॥

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४७ ॥

तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजस्वनपत्यायां दुहितृदौहित्रीदौहि
त्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवाभर्त्तादयो
वक्ष्यमाणा गृह्णन्ति सामान्येन बान्धवाधनग्रहणे अधिकारि
णोदर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह ॥ १४७ ॥

अप्रजः स्त्रीधनं भर्तृव्राह्मादिषु चतुर्वर्षि ।
दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४८ ॥

अप्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाव्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु
विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीताया पूर्वोक्तन्धनमथमभर्तुं
भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्व्वा
सुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृ
गामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि ।
एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तं ।

प्रदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणं सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूता
पत्यवती चेत् । दुहितृणां तद्धनं भवति अत्र दुहितृभ्यश्च
दुहितृदुहितरुच्यन्ते । साक्षादुहितृणां मातुर्दुहितरः श्रेष्ठ
मित्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृघनं मातरि कृतायां प्रथमं
दुहितरो गृह्णाति । तत्र चोक्तानूठासमवायेऽनूठा गृह्णाति ।
तदभावे परिणीतातच्चापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रति
ष्ठिता गृह्णाति तदभावे प्रतिष्ठिता ॥

यथाह गौतमः । स्त्रीधनं दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठिता
नाश्चेति । तत्र च ब्रह्मात्मप्रतिष्ठितानाञ्च अप्रतिष्ठिता अनपत्या
निर्द्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कान्नु सोदर्यानामेव
भगिनोऽशुल्कं सोदर्याणामूद्धं मातुरिति गौतमवचनात् ।
सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णाति । दुहितृणां
प्रसूताचेदित्यस्मादचनात् । तासां भिन्नमातृकाणां विषमाणां
समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना ॥

प्रतिमातृतो वा स्ववर्गेण भागविशेष इति गौतमस्मरणात् ।
दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यम् ॥
यथाह मनुः । यास्तासांस्तुर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्याधनास्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति दौहितृणामप्य
भावे दौहित्राधनहारिणः ॥

यथाह नारदः । मातुर्दुहितरोभावे दुहितृणां तदन्वय
इति तच्छब्देन संनिहितदुहितपरामर्शात् । दौहित्राणाम

भावे पुत्रा गृह्णन्ति । ताभ्यां च ते अन्वय इत्युक्तत्वात् । मनुरपि
दुहितृणां पुत्राणाञ्च मातृधनसम्बन्धं दर्शयति ॥

जनन्यां संख्यतायान्तु समं सर्व्वं सहोदराः । भजेरन्मातृकं
चकथं भगिन्यश्च सनाभय इति । मातृकं चकथं सर्व्वं सहोदराः
समभजेरन् सनाभयो भगिन्यश्च समं भजेरन् इति सम्बन्धः न
पुनः सहोदरा भगिन्यश्च सम्भूय भजेरन् इति । इतरेतर
योगस्य द्वाद्वैकशेषाभावादप्रतीतिर्विभागकर्तृत्वान्वये नापि
चक्रवर्त्तोपपत्तेर्यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति । सम
ग्रहणमुद्गारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणमिन्मोदरनिवृ
त्त्यर्थम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनन्तु भिक्षोदरायुत्तम
जातीय सपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यं । तथा च
मनुः ॥

स्त्रियास्तु यद्भवेदित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी
तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति । ब्राह्मणीग्रहणमुत्तम
जात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैश्याधनं चत्रियाकन्या
गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्रापितामहीधनहारिणः । चकथ
भाजचकथं प्रतिकुर्युरिति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैर्च्यं देय
मिति पौत्राणामपि पितामह्यार्णपाकरणेऽधिकारात् । पौत्रा
णामप्यभावे पूर्वोक्ताभर्त्रादयो बान्धवा धनहारिणः स्त्रीधन
प्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदाह ॥ १४८ ॥

दत्त्वा कन्यां हरन् दण्डोव्ययं दद्याच्च सोदयं ।

कन्यां वाचा दत्त्वापहरन् द्रव्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः । एतच्चापहारकारणाभावे सति तु कारणे दत्ता मपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेदरत्रात्रजदित्यपहाराभ्यनुज्ञानाच्च दण्डः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसम्पत्तिनां कन्यासम्पत्तिनां वोपचारार्थं धनं व्ययीकृतम् । तत्सर्वं सोदयं सृष्टद्विकं कन्यादाता वराय दद्यात् । अथ कथञ्चिद्वाग्दत्ता संस्कारा आङ्गियेत तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह ॥

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४८ ॥

यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादिशुल्कं वरेण दत्तं तद्वरत्राददेत परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च योव्ययस्तं परिशोध्य विगणय्यावशिष्टमाददेत यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमायातन्तत्सहोदराभ्रातरोऽष्टह्ययुः ॥

रिक्तं मृतायाः कन्यायाः सोदराऽष्टह्ययुस्तदभावे पितुरिति बौद्धायनस्मरणात् । मृताप्रजः स्त्रीधनभर्तृगामीत्युक्तमिदानीं जीवन्त्याः सप्रजाया अपि स्त्रिया धनग्रहणे कचिद्भर्तुं द्रव्यनुज्ञानमाह ॥ १४९ ॥

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधकैः।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्रा न स्त्रीयै दातुमर्हति ॥ १५० ॥

दुर्भिक्षे कुटुम्बरक्षणार्थे धर्मकार्येऽवश्यकर्तव्ये व्याधौ च
सम्प्रतिरोधके वन्दियहणनियन्त्रादौ द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं
गृह्णन् भर्ता न पुनर्दातुमर्हति । प्रकारान्तरेणापहरन्
दद्यात् भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रियाः धनद्वेनापि दाया
देन न गृहीतव्यम् ॥

जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेयुः स्वबान्धवाः । तान् ज्ञिया
चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिरिति दण्डविधानात् । तथा ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारोद्धृतो भवेत् । न तस्मै
क्षेरन् दायादाभजमानाः पतन्ति ते इति दोषश्रवणाच्च ।
आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तन्तदाह ॥ १५० ॥

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् । न
दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥ १५१ ॥

यस्याङ्गपरिविवाहः साधिविन्ना वा चासौ स्त्री च तस्यै अधि
विन्नस्त्रियै आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधि
वेदनार्थं व्यथीकृतन्तावद्दद्यात् । यस्यै भर्ता मृतुरेष वा

स्त्रीधनं न दत्तन्दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्द्धं
दद्यात्। अर्द्धमब्दस्यात्र समप्रविभागवचनपरोक्षं भवत्यतश्च
आवतातत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमभावति तावदेयमित्यर्थः।
एवमिभागमुक्तेरानीं तस्यन्देहे निर्णयहेतुमाह ॥ १५१ ॥

विभागनिष्कवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावना ज्ञेया गृह्येनैश्च यौतुकैः ॥ १५२ ॥

विभागस्य निष्कवेऽपत्तापे ज्ञातिभिः पित्रबन्धुभिः साक्षिभिः
मातुल्यादिभिर्महबन्धुभिः पूर्वोक्तसख्यैः लेख्येन च विभाग
पत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयोज्ञेयः। तथा यौतुकैः
पृथक्कृतैर्गृह्येनैश्च पृथक्कृत्यादिकार्यप्रवर्त्तनम्। पृथक् पञ्च
महायज्ञादिधर्मानुष्ठानञ्च। नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम् ॥

विभागधर्मसन्देहे दायादानाम्निर्णयः। ज्ञातिभिर्भाग
लेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥ आतृणामविभक्तानामेकोधर्मः
प्रवर्त्तते। विभागे सति धर्मोऽपि भवेदेवां पृथक् पृथगिति।
तथा परास्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवोक्तानि। साक्षिलस्याति
भाव्यञ्च दानं यद्यप्यमेव च। विभक्ताभातरः कुर्युर्वाविभक्ताः
कथञ्चनेति ॥ १५२ ॥

॥ ० ॥ इति विष्णुभागप्रकरणम् ॥ ० ॥

॥ अधुना सीमाविवादनिर्णयउच्यते ॥

सीमोविवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।
गोपाः सीमाकृषाणां ये सर्वे च वनगोचराः ॥
१५३ ॥ न येयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुमैः । सेतु
बल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५४ ॥

ग्रामदण्डसम्बन्धिनः क्षेत्रस्य सीमोविवादे तथैकग्रामान्त
वर्त्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः
पूर्वकृतैः सीमालक्षणे उपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुः
निश्चिनुयुः सीमा क्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जनपदसीमा
ग्रामसीमाक्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । सा च यथा सम्भवम् अ
लक्षणा तदुक्तं नारदेन ॥

ध्वजिनी मत्सिनीचैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासन
नीता च सीमा पञ्चविधा स्मृतेति । ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता ।
वृक्षादीनाम्यकाशकलेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्सिनी सखिलवती
मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी निखाततुषा
ङ्गारादिमती । तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात् । भय
वर्जिता । अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता राज
शासननीता शास्त्रचिह्नाभावे राजेश्वर्या निर्मिता । एवं
भूतायां घोटाविवादः सम्भवति । यथाह कात्यायनः ॥

आधिक्यं न्यूनतायां अस्ति नास्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः
 सीमा च षट्पञ्चादस्य हेतव इति । तथा हि । ममात्र पञ्चनिवर्त
 नायाभूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव
 नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया भूरित्युक्तेन
 ततो न्यूनैवेति न्यूनतायामप्यपञ्चनिवर्तनो ममांश इत्युक्तेऽत्र एव
 नास्तीत्यस्ति नास्तित्वविवादः सम्भवति । मदीया भूः प्राग
 विद्यमानभोगैव भुज्यत इत्युक्ते न सन्तता चिरन्तन्येव मे भुक्ति
 रित्यभोगभुक्तौ विवादः । इयं मर्यादेयञ्चेति सीमाविवाद
 इति षट्प्रकार एव विवादः सम्भवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवादे
 सुत्यर्थाभ्यां सीमायाः अपि निर्णयमानत्वात्सीमानिर्णय
 प्रकरणे तत्स्थान्तर्भावः । समन्ताद्भवाः सामन्ताः । चतसृषु
 दिक्ष्वनन्तरायामादयस्तेषु प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ॥

यामोयामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् । दृष्टं
 दृष्टस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्यहीति कात्यायनवचनात्
 यामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषालक्ष्यन्ते । यामः पञ्चायत इति
 अथा । सामन्तग्रहणञ्च तत्संसक्ताद्युपलक्षणार्थं उक्तञ्च
 कात्यायनेन । संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।
 संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिता इति । स्वविराट्पद्माः
 आदिग्रहणेन सौख्योद्धृतयोर्ग्रहणं । दृष्टादिग्रहणञ्च तेनै
 वोक्तम् ॥

निष्पाद्यमानं चेद्वृत्तत्कार्यमनुष्ठाप्यते । वृद्धावा यदिवा
वृद्धास्तेषु वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ ये तच्च पूर्व्यं वामनाः पश्चाद्देवा
भारकृताः । तन्मूलत्वात् ते मौलाश्चविभिः परिकीर्तिताः ॥
उपश्रवणसंभोगकार्यास्थानोपचिह्निताः । उद्भूयन्ति पुनर्य
स्मादुद्भूतास्ते ततः स्मृता इति । गोपागोचरकाः । सीमा
छायाः सोमावनिहितेष्वेव कर्षकाः । सर्व्ये च वनगोचरावन
चारिणो व्याधादयस्ते च मनुगोक्ताः ॥

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखातकान् ।
श्यालयाहानुष्कवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरानिति । स्खलमुन्नतो
भूप्रदेशः । अङ्गारोऽग्रेदृच्छिष्टं । तुषा धान्यलवः । इमा
न्ययोधादयः सेतुर्जलप्रवाहबन्धः चैत्यन्याषाणादिवन्धः आद्य
ब्रन्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम् । एतानि च प्रकाशाप्रकाश
भेदेन द्विप्रकाराणि । तथाच मनुः ॥

सीमावृत्तांस्तु कुर्वीत न्ययोधाश्चत्वंकिंशुकान् । बाला
लीम् शालतालांश्च क्षीरिण्यैव पादपान् । गुल्माख्येषूँश्च विवि
धांश्चमीवक्षीखलानि च ॥ शरान् कुञ्जकगुल्मांश्च तथासीमा
म नश्यति । तडागानुदपानानि वायु प्रसवणानि च । सीमा
सन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि चेति प्रकाररूपाणि ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमासिद्धानि कारयेत् । सीमा
ज्ञाने नृणां स्वीकृत्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्वमोक्षीनि
गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः । करीषमिष्टकाङ्गारश्चकैरा

बासुकासया ॥ यानि चैवशकाराणि कासाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि शस्त्रिभु सीमावाञ्चप्रकाशानि कारयेत् ॥ इतैर्लिङ्गैर्नये
सीमां राजा विवदमानसोरिति । प्रच्छन्नसिङ्गानि इतैः प्रका
शाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमान्ति विवद
मानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा यदा पुनसिङ्गानि न शक्ति
मिद्यमानानि वा सिङ्गासिङ्गतया शब्दिग्यानि तदा निर्णयो
प्रायमाह ॥ १५४ ॥

सामन्तावा समग्रामाश्चत्वारोष्टौ दशापिवा ।
रक्तसम्बसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५५ ॥

सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः समग्रामाश्चत्वारोष्टौ दशापिवा
त्येवं समसङ्ख्याः प्रत्यासन्नयामीणाः । रक्तसम्बिणोरक्ताम्बर
धरामूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः ।
सामन्तावेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाध्यभिप्रायम् ।
यथाह मनः ॥

साक्षिप्रत्ययएव सासीमावादविगर्णयदिति । तत्र च
साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यतदभावे सामन्तानाम् । तदुक्तम् ॥

साध्यभावे तु चत्वारोद्यामाः सीमान्तवासिनः । सीमाविनि
र्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधाविति । तदभावे तत्संशक्तादी
नाञ्चिर्णेतृत्वम् । यथाह कात्यायनः ॥

स्वार्थविद्वा प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संयत्नेषु
कर्तव्यउद्धारो नात्र संशयः ॥ संयत्तसक्तदोषेतु तत्संयत्ताः प्रकी
र्तिताः । कर्तव्यान् प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानतेति । सामन्ता
सभावे मौलादयोपाद्याः । तेषामभावे सामन्तसौख्यदुष्टोद्भू
तादयः ॥

स्वावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणेति कात्याय
नेन क्रमविधानात् । एतेच सामन्तादयः सङ्ख्यागुणातिरेकेण
सम्भवन्ति । सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः ।
द्विगुणास्तत्ताराग्रे वास्ततो न्ये त्रिगुणामतादिति स्मरणात् ।
तेषु साक्षिणः सामन्तादयस्तु स्त्रैः स्त्रैः प्रपथैः प्रापिताः सन्तः
सीमां नयेयुः ॥

विरोभिस्ते गृहीत्वोर्ध्वं समिषोरक्तवाससः । सुकृतैः
प्रापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्चसमिति स्मरणात् । नयेयुरिति
वज्रवचनं द्योर्निरासार्थं नैकस्य ॥

एकस्येदुनयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमास्याम्बर
घरोभूमिमादाय मूर्द्धनीति नारदेनैकस्याभ्यनुष्ठानात् ।
यत्तु ॥

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य
कार्यस्य क्रियेषा वज्रषु स्थितेत्येकस्य निषेधः । स उभयानुमत
धर्मविज्ञतिरिक्तविषयइत्यविरोधः । स्वसादिचिह्नाभावेऽपि
साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञानउपायविशेषेनारदेनोक्तः ।

निखगापहृतोरुष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च
प्रमाणाङ्गोदर्भनादिति । निखगाद्यानद्याः अपहृतं नोपहरणे
नोत्सृष्टानि खस्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु
मर्यादाभूमिषु तच्च तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिह्नानात्प्र
चीनप्रदेशानुमानात् यामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रं
मस्य ग्रामस्य पश्चिमे भाग इत्येव निधानात्प्रमाणादा प्रत्यर्थि
समक्षमविप्रतिपक्षायाः स्मार्त्तकाखोपलक्षितैर्भुक्तैर्व्यनिश्चिनुयुः ।
वृहस्पतिना चात्र विशेषोदर्भितः ॥

आगमस्य प्रमाणस्य भोगङ्गालस्य नामच । भूभागलक्षण
स्यैव येविदुस्ते च साक्षिण इति । एते च साक्षिसामन्तादयः
अपथैः प्रापिताः सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः ॥

यथाह मनुः । । यामेयककुलानाम्नु समक्षं सीञ्चि साक्षिणः ।
प्रष्टव्यासीमलिङ्गानि तथोस्यैव विवादिनोरिति । ते पृष्टाः साक्ष्या
दयः समस्ता ऐकमत्येन सीञ्चि निर्णयं ब्रूयुः । तैर्निर्णीता सीमा
न्तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्ता साक्ष्यादिनामाश्विताश्चाविस्मर
णार्थमत्रे समारोपयेत् । उक्तञ्च मनुना ॥

ते पृष्टास्तु यथाब्रूयुः सामन्ताः सीञ्चि निर्णयम् । निवध्नीया
न्तथा सीमां सर्वांसां स्यैव नामत इति । एतेषां साक्षिसामन्त
प्रभृतीनां सीमासंक्रमणदिनादारभ्य यावन्निपक्षं राजदैविकं
व्यसनं क्षेत्रोपपद्यते तदा तत्प्रदर्भनात्सीमानिर्णयः । अथञ्च
राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः ॥

सीमार्चक्रमणे कोत्रि पादस्पर्शे तथैवच । निपक्षपक्षसप्ताहं
द्वराजिकमिष्यतइति । यदात्वमीषां उक्तसाध्यवचसां
निपक्षाभ्यन्तरे रोगादिर्हस्यते । अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टा
अधिकसङ्ख्यागुणसाध्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषि
तया दण्डनीयाः ॥ १५५ ॥

तदाह । अनृते तु पृथग्दण्ड्याराज्ञा मध्यम
साहसम् ।

अनृतेमिष्यावदने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं
मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः ।
सामन्तविषयताचास्य साध्यमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तर
विधानादवगम्यते ॥

तथाच मनुः । यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दायाः सुदिंशतन्दममिति ॥

नारदोपि । अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीद्धिनिर्णये । सर्वे
पृथक् पृथक् दण्ड्याराज्ञा मध्यमसाहसमिति । सामन्तानां
मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय ॥

त्रेषां चेदनृतं ब्रूयुर्विद्युक्ताभूमिकर्षणि । प्रत्येकन्तु जघन्यस्ते
विनेयाः पूर्वसाहसमिति । तत्संसक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्त
वान् । मौलादीनामपि तमेव दण्डमाह ॥

मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् । विनेयाः
प्रथमेनैव साहमेनानृते स्थिता इति । आदियहस्येन गोपशाकु
निकव्याधवनगोचराणां यहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पाप
रतत्वास्त्रिंशदर्थेन एवोपयोगेन साक्षात्सीमानिर्णये तथापि
लिङ्गदर्शन एव मृषाभाषितसम्भवाद्दण्डविधानमुपपद्यत एव ।
अनृते तु पृथग्दण्डादत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम् ॥

वह्नान्तु गृहीतृनां न सर्वे निर्णयं यदि । कुर्युर्भवाद्वा
लोभाद्वा दण्डास्त्रुत्तमसाहसमिति । ज्ञानविषये साक्ष्या
दीनां कात्यायनेन दण्डान्तरविधानात् । तथा साक्षिवचन
भेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः ॥

कीर्त्तिंते यद्यपि भेदः स्याद्दण्डास्त्रुत्तमसाहसमिति । एव
मज्ञानादिनानृतवदने साक्ष्यादीन्दण्डयित्वा पुनः सीमा
विचारः प्रवर्त्तयितव्यः ॥

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमामिचारयेदित्युक्ता ॥

त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह । संमित्राः
कारयेत्सीमामेवं धर्मविदोविदुरिति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ॥
यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा
कथं निर्णयइत्यत आह ॥ ० ॥

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता
॥ १५६ ॥

ज्ञातृणां ग्रामगतादीनां लिङ्गादीनाञ्च वृत्तादीनामभावे
राजैव सीद्धः प्रवर्त्तिता प्रवर्त्तयिता । अन्तर्भावितोत्र स्मर्थः ।
ग्रामइयमध्यवर्त्तिनीं विवादाभ्यदीभूताभ्युवसमग्रविभज्याख्येयं
भूरखेयमित्युभयोः समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् ।
यदा तस्यां भूमावन्यतरखोपकारातित्रयोदृश्यते तदा तस्यैव
ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया ॥ .

अथाह मनुः । सीमाग्रामविषयायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिग्नेद्भूमिमिकेषामुपकारादिति स्थितिरिति । असत्यामप्यत
ज्ञावाज्ञाग्रामस्थाः स्मृतेर्न्यायमूलतां द्योतयितुमतिदेश
माह ॥ १५६ ॥

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेशसु । एष
एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाभ्युप्रवृत्तादिषु ॥ १५७ ॥

आरामः पुष्पफलीपत्रयहेतुर्भूभागः । आयतनं निर्वैज्रनं
षण्णालकूटाद्यर्थं विभक्तोभूप्रदेशः । ग्रामः प्रविद्धः । ग्राम
ग्रहणञ्च नगराद्युपलक्षणम् । निपानग्रामोद्यनं कूपवापी
प्रभृतिकम् । उद्यानं क्रोडार्था भूमिः । वेशगृहम् । एतेष्वारामा
दिष्वयमेव ग्रामगताच्चादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा
प्रवर्षणोद्भूतेषु जलप्रवाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवह

त्यनयोर्वैवेक्यकारे विवादे आहियहणात् प्राणादादिष्वपि
प्राचीन एव विधिर्ज्ञेयः वेदितव्यः । तथाच क्वात्यायनः ॥

चेचकूपतडागानाङ्गेदारारामयोरपि । गृहप्रसादावयव
नृपदेवगृहेषु चेति ॥ सीमानिर्णयमुक्ता तन्मयज्ञेन मर्यादा
प्रभेदनादौ दण्डमाह ॥ १५७ ॥

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
चेचस्य हरणे दण्डाअधमोत्तममध्यमाः ॥ १५८ ॥

अनेकचेचव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा तस्याः
प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिस्तङ्गाकर्षणे चेचस्य च
भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदण्डो
वेदितव्यः । चेचग्रहणञ्च गृहारामाद्युपलक्षणार्थं । यदा पुनः
स्वीयभ्रान्त्या चेचादिकमपहरति तदा द्विशतोदमोवेदितव्यः
यथाह मनुः ॥

गृहस्तडागमारामं चेचन्वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च
दण्डाः स्यादज्ञानाद्विशतोदमदति । अपद्रियमाणचेचादि
भूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोपि दण्डः प्रयोक्तव्यः ।
अतएवाह ॥

वधः सर्वस्वहरणं पुरानिर्व्यासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद
इत्युक्तोदण्डउत्तमसाहसदति । यः पुनः परचेत्रे सेतुकूपादि
कम्यार्थनयार्थदानेन वा लब्धानुज्ञोनिर्मातुमिच्छति तं निषे
धतः चेत्रस्वामिनएव दण्डइत्यतआह ॥ १५८ ॥

न निषेधोत्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पचेत्रोवहदकः ॥ १५९ ॥

परकीयां भूमिमपहरन्नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः
चेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः स चेदीषत्पीडाकरोवहपकारकश्च
भवति । कूपश्चाल्पचेत्रव्यापितेनाल्पबाधोवहदकत्वेन वहप
कारकोनैव निवारनीयः । कूपग्रहणश्च वापीपुष्करिण्याद्युप
लक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वं चेत्रवर्त्तितया वहबाधोनद्या
दिसमीपचेत्रवर्त्तितया वा अल्पोपकारस्तदासौ निषेध्य
इत्यर्थादुक्तमभवति । सेतोश्च द्विविध्यमुक्तम् नारदेन ॥

सेतुश्च द्विविधोऽज्ञेयः खेयोबन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तना
त्वियोबन्ध्यः स्वात्तन्निवर्तनादिति । यदा त्वन्यनिर्मितं सेतुम्मे
दनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनन्तदंश्यनृपं
वा पृष्ट्वैव संस्कुर्यात् । यथाह नारदः ॥

पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः । सेतुम्वर्तयेत्क
श्चिन्न स तत्फलभागभवेत् ॥ मृतेतु स्वामिनि पुनस्तदंशेवापि

मानवे । राजानमामस्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनमिति । चेन्न
स्वामिनमत्युपदिष्टमिदानीं सेतोः प्रवर्तयितारमिति आह
॥ १५८ ॥

स्वामिने योनिवेद्यैव चेन्ने सेतुम्वर्तयेत् । उत्पन्ने
स्वामिनोभोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १६० ॥

चेन्नस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानम्वा यः पर
चेन्ने सेतुम्वर्तयत्यसौ न फलभागभवत्यपि तु तदुत्पन्ने फले
चेन्नस्वामिनोभोगस्तदभावे राज्ञः । तस्मात्प्राथम्यार्थदानेन
वा चेन्नस्वामिनस्तदभावे राजानम्वाप्यनुज्ञायैव परचेन्ने सेतुः
प्रवर्तनीय इति तात्पर्यार्थः । चेन्नस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इ
त्युक्तमिदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या क्वचिद्विध्यन्तरमाह
॥ १६० ॥

फालाहतमपि चेन्न न कुर्याद्योन कारयेत् । स
प्रदायः कृष्टफलं चेन्नमन्येन कारयेत् ॥ १६१ ॥

यः पुनः चेन्नस्वामिनः पार्श्वमिदं चेन्न कृषामीत्यङ्गीकृत्य
पृषादुत्पद्यति न चान्येन कर्षयति तच्च चेन्न यद्यपि फाला

इतमीषद्वयेन विदारितं न सम्यग्जीववापार्हं तथापि तच्छर
कदृश्य फलं चावन्तयोत्पत्त्यर्हं सामन्नादिकल्पितम् तावदसौ
कर्षकोदापनीयः । तच्च चेत्तं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्वेन कार
येत् ॥ १६१ ॥

॥ इति सीमाविवादप्रकरणम् ॥

व्यवहारपदानां परस्परं हेतुहेतुमद्भावात्तेषामाश्रयणा
दानमित्यादिपाठक्रमेण विवक्षित इति व्युत्क्रमेण स्वामिपात्र
विवादोऽभिधीयते ॥

माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।
दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥ १६२ ॥

परशस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान् दण्ड
नीया । गौस्तदर्द्धं चतुरो माषान् अजामेषास्य माषद्वयं दण्ड
नीयाः । महिष्यादीनाम्नसम्बन्धाभावात्तत्त्वामी पुरुषो ल
भ्यते । माषस्यात्र तादृशकपणस्य विंशतिमतोभागः ॥ *

माषो विंशतिमोभागः पणस्य परिकीर्तित इति नारद
स्मरणात् । एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्व्वेतु ॥

पणस्य पादौ द्वौ गान्तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाजाविक
वत्सानाम्नादोदण्डः प्रकीर्तितः इति स्मृत्यन्तरीकृतम् । यत्पुन
र्नारदेनोक्तम् ॥

भाषकान्दापवेदणं दौ माषौ महिषीं तथा । तथा
जाविकवत्सामां दण्डः सादृष्टं माषिकदति । तत्पुनः प्ररोह
योग्यमूलावशेषभक्षणविषम् । अपराधातित्रयेण कचिद्वृष्टदे
गुण्यमाह ॥ १६२ ॥

भक्षयितोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणोदमः ।

अदि पञ्चवः परचेने त्रस्यभक्षयित्वा तत्रैवामिवारिताः
त्रेरते । तदा यथोक्ताद्विगुणदण्डोवेदितव्यः ॥

वसतां दिगुणः प्रोक्तः सवत्सानाञ्चतुर्गुणदति वचनात् ।
क्षेत्रान्तरे पञ्चान्तरे चातिदेवमाह ॥ ० ॥

सममेषां विव्रीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६३ ॥

विव्रीतः प्रचुरदणकाष्ठोरक्ष्यमाणः परिपहीतोभूप्रदेशस्त
दुपघातैऽपीतरचेनदण्डसमन्दण्डमेषां महिष्यादीनाम्बिद्यात्
खराञ्चोष्ट्राञ्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषी यत्र यादृशेन
दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं
दण्डनीयम् । सख्योपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषी
तुल्यत्वाद्वृष्टस्य चापराधानुसारित्वात्खरोष्ट्रमिति समा

हारो न विवक्षितः । परशस्य नाग्ने गोस्वामिनो दण्डोक्तं
ददानीं चेन्नस्वामिने फलमप्यसौ दापनाय इत्याह ॥ १६३ ॥

यावत्शस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्स्त्रिणः फलम् ।
गोपस्तायस्तु गोमो तु पूर्वोक्तदण्डमर्हति ॥ १६४ ॥

शस्यग्रहणं चेन्नोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन् चेन्ने यावत्स्य
लालधान्यादिकङ्गवादिभिर्विनाशितन्तावत्स्त्रे त्रफलमेतावति
चेन्ने एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितन्तस्त्रे त्रस्वामिने
गोमो दापनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलन्दापनीयः ।
गोपस्य ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव । पालदोषेण
शस्यस्य नाग्ने द्रष्टव्यः ॥

या नष्टा पालदोषेण गौस्तु शस्यानि नाशयेत् । न तत्र
गोमिना दण्डः पालस्तद्वदण्डमर्हतीति वचनात् । गोमी पुनः
स्वापराधेन शस्यनाग्ने पूर्वोक्तदण्डमेवार्हतीति न ताडनम् ।
फलदानं पुनः सर्वत्र गोमिन एव । तत्फलपुष्टमहिष्यादि
क्षीरोपभोगदारेण तस्त्रे त्रफलभागित्वात् । गवादिभक्षिता
वशिष्टफलादिकङ्गोमिनैव ग्रहीतव्यम् । मध्यस्य कल्पितमौल्य
दानेन क्रीतप्रायत्वात् । अतएव नारदः ॥

गोमिच्छु भक्षितं ग्रहं योनरः प्रतिपाद्यते । ग्रामनामुमतं
देयन्मान्यं यत्तत्र वापितम् । पञ्चास्रङ्गेभिरे देवं धान्यं वै
कर्षकस्य लिति । चेचविशेषेऽपवादमाह ॥ १६४ ॥

पथि ग्रामविंशोवान्ते क्षेत्रे दोषोन विद्यते ।
अकामतः कामचारे चौरवहण्डमर्हति ॥ १६५ ॥

पथि मार्गसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविंशोवन्तीपवर्तिनि
क्षेत्रे कामतो गोमिर्भक्षिते गोपगोमिर्दोषोरखदोषः । दोषा
भावप्रतिपादनञ्च दण्डाभावार्थं विनष्टस्यमौल्यदानप्रतिषे
धार्थञ्च । कामचारे कामतचारे च चौरवत् चौरस्य पादत्रो
दण्डः तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानादृतक्षेत्रविषयम् ॥

तत्रापरिदृतन्धान्यमिच्छुः यत्रवोच्यदि । न तत्र प्रषये
दण्डं नृपतिः यशुरक्षिणमिति ॥

दण्डाभावस्यानादृतक्षेत्रविषयत्वेन ननु नोक्तमात् । आदृते
पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्येव । दृष्टिकरणञ्च तेनैवोक्तम् ॥

दृष्टिञ्च तत्र कुर्वीत ग्रामुक्तेनावलोकयेत् । द्विजं विचार
येत्सर्वं यशुरकरमुखानुगमिति । पञ्चविशेषेऽपि दण्डाभावमाह
॥ १६५ ॥

महोक्षोत्सृष्टपशवः स्रुतिकागन्तुकोदयः । पालो
येषां न ते मोच्यादैवराजपरिष्णुताः ॥ १६६ ॥

महांश्चासावुक्ता च महोक्षः वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः
वृषोत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन त्यक्ताः । स्रुतिकाप्रसूता अनि
र्दग्धा । आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टोद्देशान्तरादामतः ।
एते मोच्याः । परश्वस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषाञ्च पालोन
विद्यते तेषां दैवराजपरिष्णुताः दैवराजोपहताः शस्त्रनाश
कारिणो न दण्ड्याः । आदियहणात् हस्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते
शोशनशोक्ताः ॥

अदण्ड्याहस्तिनोद्धायाः प्रजापालाहि त स्मृताः । अदण्ड्यो
काणकुक्षौ च ये शस्त्रकृतलक्षणाः ॥ अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च
स्रुतिका आभिषारिणी । अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः आद्वक्त्राखे
तथैवचेति । अक्षोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्ड्यात्वासम्भ
वात् । दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपश्वेन दण्ड्याएवं
महोक्षादय इति । गोस्वामिन उक्तमिदानीं गोपं प्रत्युप
दिश्यते ॥ १६६ ॥

यथार्पितान् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।
प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६७ ॥

गोखामिना प्रातःकाले यथा गणयित्वा समर्पिताः
पञ्चवस्तुधैव सायङ्काले गोपोगोमिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्प
येत् । प्रमादेन स्वापराधेन मृताश्वशृङ्गाश्च पशून् हतवेतनः प्रक
ल्पितवेतनोगोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पनाच्च नारदेभ्योक्ता
गवां मृताश्चतसरी धेनुः स्वात् द्विमृताङ्गुतिः । प्रतिषमन्तरङ्गोपे
बन्धो हस्याष्टमेऽहनीति । प्रमादनाश्रय मनुना स्यष्टीकृतः ॥

गष्टं जग्धञ्च कृमिभिः श्वहतमिषमे मृतम् । हीनमृग्य
कारेण प्रदद्यात्पालकवृत्ति । प्रसङ्गचौरैरपहताञ्च दाप्यः
यथाह मनुः ॥

विक्रम्य तु हतश्वैरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि देशेच
कालेच स्वामिनः स्वस्य शंसतीति । दैवराजमृताणां पुनः कर्णा
दि प्रदर्शनीयम् ॥

कर्णौ चर्मच वालांश्च वस्त्रिं स्वापुञ्च रोचनाम् । पशु
स्वामिषु दद्यात्त मृतेष्वङ्गानि दर्शयन्निति मनुस्मरणात् ।
किञ्च ॥ १६७ ॥

पालदोषविनाशे च पाले दण्डोविधीयते ।
अर्द्धचयोदशपणः स्वामिनोद्रव्यमेव च ॥ १६८ ॥

पालदोषेण पशुविनाशे अर्द्धाधिकचयोदशपणन्दण्डम्या
लोदाप्यः । स्वामिनश्च द्रव्यमिष्टपशुमूखं मध्यस्थकल्पितम्

इह उपरिमाणार्थः श्लोकोऽन्यत्पूर्वोक्तमेव । गोप्रसङ्गाद्गोप्रचार
माह ॥ १६८ ॥

ग्राम्येच्छया गोप्रचारोभूमिराजवशेन वा ।
दिजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः सर्वदा हरेत् ॥ १६९ ॥

ग्राम्येच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यस्य तमहत्त्वापेक्षया
राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्यः । गवादीनाञ्चरणार्थं
कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । दिजस्तृणे
भ्रमाभावे गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्व
दग्निवारित आहरेत् । फलानि तृपावृतादेव गोम्यर्थं दण
मेधांसि वीरुधवनस्यतीनाञ्च पुष्पाणि स्वदाददीत ॥

तत् फलानि चापरिवृतानामिति गौतमस्मरणात् ।
एतच्च परिवृत्तीति विषयम् । अपरिवृत्तीति दिजव्यतिरिक्तस्यापि
परियहादेव स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तं ॥

स्वामो रिव्यक्रयवन्निभागपरियहाधिगमेष्विति । यत्पुन
रुक्तम् ॥

दणम्ना यदि वा काष्ठं पुष्पम्ना यदि वा फलम् । अना
वृच्छन् हि वृक्षानो हस्तच्छेदनमर्हतीति तत् दिजव्यतिरिक्त
विषयमनापद्विषयम्ना गवादिव्यतिरिक्तविषयम्ना । इदमपर
गवादीनां स्नानागमनसौकर्यार्थमुच्यते ॥ १७० ॥

धनुःशतम्यरीणाहोग्रामक्षेत्रान्तरम्भवेत् । देशते
कर्बटस्य स्वाज्ञगरस्य चतुःशतम् ॥ १७० ॥

ग्रामक्षेत्रचोरान्तरम्भनुःशतपरिमितम्यरीणाहः । सर्वतो
दिग्भ्रममुत्तमस्यङ्कार्थं कर्बटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य
दे शते परीणाहोनगरस्य वज्रजनसङ्कीर्णस्य धनुषाञ्चतुः शत
परिमितमन्तरं कार्यम् ॥

॥ ० ॥ इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥ ० ॥

सम्यत्स्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते । तस्य च
लक्षणकारदेनोक्तम् ॥

निश्चित्वा परद्रव्यद्वयं सन्धापयत्य वा । विक्रीयतेऽसमं
यत्तु श्रेयोस्वामिविक्रयइति । न च किमित्याह ॥

खं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहोही
नमूखो वेलाहीने च तस्करः ॥ स्वमात्मसम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीत
मस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृहीयात् । अस्वामि
विक्रयस्य खलहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणन्दत्ताहितयोरुभय
लक्षणार्थं अस्वामिद्वयत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् ॥

अस्वामिविक्रयन्दत्तमाधिश्च विनिवर्त्तयेदिति क्रेतुः पुनर
प्रकाशिते गोपिते क्रये दोषोभवति । तथा हीनात्तद्रव्यागमो
पायहीनात् । रहसि चैकान्ते सम्भाव्य द्रव्यादपि हीनमूखे

उत्पतरेण मूख्येन च क्रये वेलाहीने वेलया हीनोवेलाहीनः
क्रयोरान्यादौ छतः तत्र च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवत्
दण्डभागभवतीर्थः । यथोक्तम्॥

द्रव्यसखामिविक्रीतस्याप्य खामी तदाप्नुयात् । प्रकाश
क्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्वेयं रहःक्रयादिति खाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा
किं कर्त्तव्यमित्यत आह ॥ १७० ॥

नष्टापहतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् ।
देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १७१ ॥

नष्टमपहतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं विक्रेतारं
ग्राहयेच्चैरोद्धरणकादिभिः । आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डा
प्राप्त्यर्थञ्च । अथाविदितदेशान्तरङ्गतः कालान्तरे वा विपन्न
क्षदा मूलसमाहरणाशक्ते विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तद्धननाष्टिकस्य समर्पयेत् तावतैवासौ शुद्धोभवतीति श्री
कराचार्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् ॥

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा
व्याख्यायते । नष्टापहतमिति नाष्टिकप्रत्ययमुपदेशः । नष्टमप
हतम्वा आत्मीयद्रव्यमासाद्य क्रेत्रहस्तस्य ज्ञात्वा तं हर्त्तारं
क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् देशकालातिपत्तौ देश

कालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तदिज्ञापनं कालात्प्राक्
पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ।
आहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह ॥ १७१ ॥

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् ।
क्रेतामल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७२ ॥

यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहतं अन्यसकाशात्
प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतदर्शनमात्रेण शुद्धि
र्भवति न पुनरसावभियोज्यः । किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह
नाष्टिकस्य विवादः । यथाह वृहस्पतिः ॥

मूले समाहर्तते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन । मूलेन सह
वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत इति । तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामि
विक्रयनिश्चयोभवति तदा तस्य नष्टापहतस्य गवादिद्रव्यस्य
योविक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यम
वाप्नोति न पश्चापराधानुरूपन्दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति ।
अथासौ देशान्तरगतस्तदायोजनसङ्ख्याया नयनार्थं कालो
देयः ॥

प्रकाशम्ना क्रयं कुर्यान्मूलम्नापि समर्पयेत् । मूलानयन
कालस्य देयस्तत्राध्वसङ्ख्यायेति स्मरणात् । अथाविज्ञातदेशतया

मूलमाहर्तुञ्च शक्नोति तदा कथं शोधयित्वैव शङ्कोभवति ।
अथमाहार्थमूलस्य कथमेवविशोधयेदिति मनुवचनात् । यदा
पुनः साक्षादिभिर्दिव्येन वा कथं न शोधयति मूलञ्च न
प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभागभवतीति ॥ १७२ ॥

अनुपस्थापयन्मूलं कथम्वाप्यविशोधयन् । यथाभियोग
न्मिने धनन्दाप्योदमञ्च स इति स्मरणात् । स्वं स्वमेतान्य
विक्रीतमित्युक्तं । तस्मिन्ना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ॥ १७२ ॥

आगमेनोपभोगेन नष्टम्भाव्यमतोन्यथा । पञ्च
बन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७३ ॥

आगमेन रिक्तकथादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं
तच्चैवं नष्टमपहतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयन्तस्वामिना अतः
ऽन्यथा तेन स्वामिना अविभावितैः पञ्चबन्धोनष्टद्रव्यस्य पञ्च
मांशोदमोनाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्रैवायं क्रमः । पूर्वे स्वामी
नष्टमात्मीयं साधयेत्ततः क्रेता सौख्यपरिहारार्थं मूलसाम्राज्य
च विक्रेतारमानयेत् । अद्यानेतुञ्च शक्नोति तदा स्वदोषपरि
हाराय कथं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ।
तस्करस्य प्रच्छादकमव्याह ॥ १७३ ॥

हृतं प्रनष्टं योद्रव्यमपरहस्तादवाप्नुयात् । अनि
वेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पशुवतिम्यणान् ॥ १७४ ॥

इतमनष्टमा चौरादिहस्ताद्व्यमनेन मदीयमव्यमप
इतमिति नृपस्थानिवेद्यैवं दर्प्यादिना यो गृह्यात्यसौ षडुत्तरा
वतिम्यणाद्दण्डनीयस्तस्मात्प्रत्यादकत्वेन दुष्टत्वात् । राज
पुरुषानीतं प्रत्याह ॥ १७४ ॥

शौक्लिकैः स्थानपालैर्व्या नष्टापहतमाहतं ।
अर्वाक् सम्वत्सरात्स्वामी चरेत् परतो नृपः ॥ १७५ ॥

यदा तु शुक्लाधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्व्या नष्टमपहत
द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतस्तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तसेना
ष्टिकस्तद्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्द्ध्वं पुनः सम्वत्सराद्राजा गृहीयात् ।
खपुरुषानीतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषूद्घोष्य यावत्सम्वत्सरं राज्ञा
रक्षणीयम् । तथाह गोतमः ॥

प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रभूयुर्विख्याप्य सम्वत्सरं
राज्ञा रक्ष्यमिति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तम् ॥

प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्धं निधापयेत् । अर्वाक्
व्यब्धाद्भूरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति । तच्छ्रुतवृत्तसम्यक्
ब्राह्मणविषयम् । रक्षणमिति पञ्चागादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तं ॥

आददीताय वङ्गागमनष्टाधिगतामृपः । दशमं दादञ्च
वापि सतान्धर्ममनुसरन्निति । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु
अथाक्रमं षष्ठादयोभागावेदितव्याः । प्रपञ्चितश्चेतत्पुरस्तात् ।
मनूक्तवङ्गागादिपहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह ॥ १७५ ॥

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे । महि
षोद्भगवां दौ दौ पादम्यादमजाविके ॥ १७६ ॥

एकशफे अश्वदौ प्रमष्टाधिगते तत्त्वामी राज्ञे रक्षणनि
मित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे मनुजजातीये द्रव्ये पञ्च
पणान् महिषोद्भगवां रक्षणनिमित्तमत्येकं दौ दौ पणौ अजा
विके पुनः प्रत्येकम्यादम्यादं दद्यादिति सर्वज्ञानुषज्यते । अजा
विकमिति समासनिर्देशेऽपि पादम्यादमिति वीक्षावच्छात्रत्येकं
सम्बन्धोगम्यते ॥ ० ॥ इत्यस्त्वामिविक्रयप्रकरणम् ॥ ० ॥

अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपाकर्ष्य
दत्ताप्रदानिकमिति च सत्त्वाभिधानदयन्दानाख्यं व्यवहार
पदमभिधीयते । तत्स्वरूपान्तरदेनोक्तम् ॥

इत्वा द्रव्यमसम्भग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिक
ज्ञान व्यवहारपदं हि तदिति । असम्भविहितमार्गाश्रयेन द्रव्य
न्दत्वा पुनरादातुमिच्छति । वस्त्रिन् विवादपदे दत्ताप्रदा

निकं नाम व्यवहारपदं दत्तस्वाप्रदानं पुनर्हरणं चक्षिन्दा
नाख्ये तद्दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदमिहितमार्गाग्रच
लेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्म्मत्यर्थादुक्त
भवति। दत्तस्य अनपकर्म्म अपुनरादानं यच्च दानाख्ये विवाद
पदे तद्दत्तानपकर्म्म तच्च देयादेवादिभेदेन चतुर्विधम् ।
अथाह नारदः ॥

अथ देयमदेयञ्च दत्तत्वा दत्तमेव च। व्यवहारेषु विज्ञेयो
दानमार्गस्तुर्विधइति । तच्च देयमिति अनिषिद्धदानक्रिया
योग्यमुच्यते । अदेयमस्तथा निषिद्धतया वा दानानर्हम् ।
तत्पुनः प्रकृतिस्थे न दत्तमव्यावर्त्तनीयं तद्दत्तमुच्यते । अद-
त्तन्तु यत्प्रत्याहरणीयन्तत्कथ्यते । तदेतत्सङ्क्षेपतो निरूपयितु
माह ॥ १७६ ॥

खंकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते। नाम्नये
सति सर्व्वखं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७७ ॥

समात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बभरणावब्रिष्टमिति
यावद्दद्यात् । तद्भरणस्यावश्यकत्वात् । तथा च मनुः ॥

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः त्रिष्टुः । अथ
कार्य्यव्रतं कृत्वा भर्त्तव्यामनुरव्रवीदिति । कुटुम्बाविरोधनेत्य

नेन देयमेकविधं गच्छति । स्वन्द्यादित्यनेन चास्मद्भूतानां
अन्वाहितवाचितकाधिसाधारणनिषेपाद्यान्यज्ञानामयदेवत्वं
व्यतिरेकतोद्भिन्नं । यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमदेयानामुक्तम् ॥

अन्वाहितं वाचितकमाधिः साधारणश्च यत् । निषेपः पुत्र
दारांश्च सर्व्वस्यैवान्वयेवति ॥ आपत्स्यपि हि कष्टास्तु वर्त्त
मानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुत
मिति । एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण । न पुनः स्वत्वाभावाभि
प्रायेण पुत्रदारसर्व्वस्यप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सङ्गावात् । अन्वा
हितादीनां स्वरूपश्च प्रागेव प्रपञ्चितम् । स्वन्द्यादित्यनेन
दारसुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देवत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह ।
दारसुतावृत्ते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वन्द्यात् । न दारसुत
मित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्राद्यन्वये विद्यमान सर्व्वं धनञ्च दद्यात् ।
पुत्रानुत्पाद्य संकृत्य वृत्तिश्चैषां प्रकल्पयेदिति स्मरणात् ।
तथा । हिरण्मादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयम् । एव
न्दारसुतादिव्यतिरिक्तमन्यमुक्त्वा प्रसङ्गाद्देयधनग्रहणश्च प्रति
षेधोत्रा प्रकाशमेव कर्त्तव्यमित्याह ॥ १७७ ॥

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्मात् स्थावरस्य विशेषतः ।
देयप्रतिश्रुतश्चैव दत्त्वा नापचरेत्युनः ॥ १७८ ॥

प्रतिग्रहस्त्यतिग्रहः स प्रकारः कर्त्तव्यः विवादनिराकर-
कार्थः । स्थावरस्य विशेषतः प्रकारमेव ग्रहणार्थ्यन्तस्य सुवर्णा-
दिवदात्मनि स्तितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । एवमावृत्ति-
मुक्ता प्रकृतमनुवरत्नाह । देयस्त्यतिश्रुतश्चैव यस्यैव धर्माधी-
प्रतिश्रुतत्वात्तस्यैव देयमेव यस्यैव धर्मात्प्रच्युतान् भवति ।
प्रच्युतेन पुनर्दीतव्यं । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताश्च न दद्यादिति
मैतन्मन्त्ररथात् । दत्तानां धरतिपुनः । म्याजमार्गेषु यद्दत्तान्
त्सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् । किन्तु तथैवानुमन्तव्यम् ।
यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्तव्य-
मेवेत्यर्थादुक्तमवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधमोक्तमदत्तं
षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपमिदृतम् ॥

पञ्चमूर्त्तं भृतिसुखा स्नेहाप्रत्युपकारतः । स्त्रीशुक्लानपह-
र्त्तव्यं दत्तमिदं विद्विदुः ॥ अदत्तान् भयक्रीधशीकवेगज-
न्वितैः । तथोक्ताश्च परीक्षाव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढा-
स्तन्मन्त्रमसौ नान्नाभवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रति-
लाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्म-
बहिर्ते । बद्धत्वं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्समृत्तमिति ।
अयमर्थः । पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूर्त्तं दत्तम् । भृत्यैस्तनम्
कृतकर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या वेन्दिचारणादियाहादिभ्यो दत्तम् ।
स्नेहात् दुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारत उपकृतवते
प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुक्लं परिणयमार्थं कन्याज्ञाति

भोयदत्तं यच्चानुग्रहार्थमदृष्टार्थन्दत्तमदेतत्सप्तविधमपि
 दत्तमेव न प्रत्याहरणीयं । भयेन वन्दिषाहादिभ्योदत्तम् ।
 क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्यातनाशान्यस्यै दत्तं । पुत्रवियोगादि
 निमित्तप्रोक्ताविष्टेन दत्तम् । उत्क्रोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा
 र्थमधिकृतेभ्योदत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः
 हृद्रथमन्यस्यै ददात्यन्योपि तस्यै ददातीति दानव्यत्यासः ।
 हस्तयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य
 ददाति । वालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेनलोकवेदानभिज्ञेन ।
 अस्वतन्त्रेण पुत्रदायादिना आर्त्तेन रोगाभिभूतेन । मत्तेन
 मदनीयप्रमत्तेन । उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयस्तेन वा अप
 र्वर्जितन्दत्तम् । तथायं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रति
 साभेच्छया दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोहमित्युक्तवते
 दत्तम् । यश्चक्षुरिष्यामीति धनं सन्धाद्युतादौ विनियुञ्जा
 नाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते
 प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यति
 रिक्तविषयम् ॥

सख्येनार्त्तेन वा दत्तं आवितन्धर्मकारणात् । अदत्ता तु
 मृते दाप्यस्तत्सुतेनात्र संशय इति कात्यायनस्मरणात् । तथेद-
 मपरसंक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वायुपधि-
 न्यश्चेत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति । योगउपाधिः । योगेनोपाधि-

विशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमेताम्बि
क्रयादीन्निवर्त्तयेदित्यस्यार्थः । चः पुनः षोडशप्रकारमप्य
दत्तं गृह्णाति । अद्यादेयमयच्छति । गृह्णात्यदत्तं यो लोभाच्च
स्यादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डः स्याददत्तप्रतीच्छक
इति ॥ ० ॥ इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ॥ ० ॥

क्रीतानुग्रहः कथ्यते । तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् ॥

क्रीता मूल्येन चः पण्यं क्रीता न वज्रमन्यते । क्रीतानुग्रह
इत्येतदिवादपदमुच्यते ॥ तच्च च चस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतम्
स्मिन्नेवाङ्गि तद्विहृतमत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् ॥

क्रीता मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रति
देयन्तस्तस्मिन्नेव ह्यविचतमिति । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे
विशेषस्तेनैवोक्तः ॥

द्वितीयेङ्गि ददत्क्रीता मूल्यान्निर्वाणमाहरेत् । दिगुणन्तु
द्वितीयेङ्गि परतः क्रेतुरेव तदिति । परतानुश्रयेन कर्त्तव्य
इत्यर्थः । एतच्च बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तु विष
यम् । बीजादिक्रये पुनरन्यएव प्रत्यर्पणेऽवधिरित्याह ॥ १७८ ॥

दशैकपञ्चसप्ताहमासव्यहार्द्धमासिकम् । बीजायो
वाच्चरत्नस्त्रीदोहपुंसाम्परीक्षणम् ॥ १७९ ॥

मीयं ग्रीष्मादि वीजम् । अयोसोऽहम् । गङ्गोवसीवर्हादिः ।
 रत्नं मुक्ताग्रवाहादि । स्त्री दासी । होमं महिषादि । पुमान्
 दासः । एषाम्नीवादीनां यथाक्रमेण दशाद्यादिकः परीक्षा
 काञ्चोविज्ञेयः । परीक्षमाणे च वीजादौ चक्षुष्यम्बु बुभानु
 प्रयोभवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव कस्यवितृप्तिः । न पुनरुद्ध
 मित्युपदेशप्रयोजनम् । यन्तु मनुवचनम् ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानप्रयोभवेत् । सोऽन्तर्दशाहा
 तद्द्वयस्य दशाचैत्राददीतयेति । तदुक्तकोऽादिप्रतिरिक्तोपभोगा
 विनश्यदगृह्येचक्षानप्रयनायनादिविषयं । सर्वज्ञैतदपरी
 क्षितक्रीतविषयम् । यत्युवः परीक्षितवपुनः प्रत्यर्पणीयमिति
 समर्थं कृत्वा क्रीतान्तविक्रये च प्रत्यर्पणीयम् ॥ तदुक्तम् ॥

क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक्स्वयं गुणदोषतः । परीक्षामिमतं
 क्रीतन्मिकेतुर्न भवेत्पुनरिति । होमादिपरीक्षाप्रसङ्गेन सर्वादे
 रपि परीक्षामाह ॥ १७६ ॥

अथौ सुवर्णमशीषं रजते दिपलं व्रत । अष्टौ
 त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १८० ॥

वज्रौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते । अतः कटकादिनिर्झ
 णार्थयावत्स्वर्णकारहस्तो प्रक्षिप्तत्वावत्तुलितनैः प्रत्यर्पणीयम् ।

इतरथास्यम्याधोदण्डस्य । रजते तु पञ्चव्रते प्रतीयमाने
पञ्चदशं वीचते । अष्टौ चपुषि वीचे च व्रतदत्तमुवर्तते चपुषि
वीचे च व्रतपक्षे प्रतीयमाने अष्टौ पक्षानि वीचन्ते । तामे पञ्च
दशायामि तामे पञ्चव्रते पञ्चपक्षानि अथपि दशपक्षानि
वीचन्ते अथपि व्रतदत्तेव । कांस्यस्य तु चपुताम्रबोनितात्तदनु
कारेण स्रवः कल्प्यः । ततोधिकस्रवकारिणः त्रिभिर्नो
दण्डाः । कपित्कमन्सादौ दृढिमाह ॥ १८० ॥

शते दश पला वृद्धिरौर्षे कार्पाससौचिके । मध्ये
पञ्चपला सूत्रे वृद्धौ तु त्रिपला मता ॥ १८१ ॥

सूत्रेयौर्षसूत्रेण यत्कमन्सादि क्रियते तस्मिंश्चतस्रस्य दश
पला दृढिर्बोद्धव्या । इवहार्थासूत्रनिर्मिते पटादौ वेदि
मत्या । मध्ये अमतिस्त्रयनिर्मिते पटादौ पञ्चपला दृढिः ।
सुस्रवसूत्ररचिते व्रते त्रिपला दृढिर्बोद्धव्या । एतच्च प्रच्य
क्षितवासोविषयम् । द्रव्याकारे विज्ञेयमाह ॥ १८१ ॥

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयोमतः ।
न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेमे वस्त्रलेपु च ॥ १८२ ॥

कार्त्तिककर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्र
स्वस्तिकादिकश्चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्त्तिकमित्युच्यते । यत्र
प्रवारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमबद्धः तत्र चित्रज्ञानो भागः
चयोवेदितव्यः । कौत्रेये कोशप्रभवे वास्तुशिल्पे वृत्तचक्रनिर्माणे
तेषु वचनेषु वृद्धिद्वाभौ नस्तः किन्तु यावदवधार्यं कुविन्दादि
भ्योदत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् । द्रव्यानन्यात्मप्रतिद्रव्यं चयवृद्धि
प्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन द्वाववृद्धिज्ञानोपायमाह ॥ १८२ ॥

देशकालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।
द्रव्याणां कुशलाभूयुर्यत्तद्वाप्यमसंशयं ॥ १८३ ॥

ज्ञाणचौमादौ द्रव्ये नष्टे द्वावमुपगते द्रव्याणां कुशला
द्रव्यवृद्धिचयाभिज्ञादेशकालमुपभोगन्तथा नष्टद्रव्यस्य बला
बलं सारासारताञ्च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शिल्पिनो
दायाः ॥ ० ॥ इति कीतानुश्रयप्रकरणम् ॥ ० ॥

साम्प्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरिवादपदमभिधातुमुप
क्रमते । तत्स्वरूपनारदेनोक्तम् ॥

अभ्युपेत्य च श्रुश्रूषां यस्तो न प्रतिपद्यते । अश्रुश्रूषाभ्युपेत्यै
तद्विवादपदमुच्यत इति । आज्ञाकरणं श्रुश्रूषा तामङ्गीकृत्य
पश्चाद्योन सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम्

शुश्रूषकश्च पञ्चप्रकारः । श्रियोन्नेवासी भृतकोधिकर्मकृद्दास इति तेषामाद्यास्तारः कर्मकारादत्युच्यन्ते ते च शुभ कर्मकारिणः । दासाः पुनर्यहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्करबोधनाद्यशुभकर्मकारिणः । तदिदन्नारदेन व्यष्टीकृतम् ॥

शुश्रूषकः पञ्चविधः ब्राह्मे दृष्टोमनीविभिः । चतुर्विधः कर्मकरसेषान्दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ श्रियोन्नेवासिभृतकास्तुर्थस्वधिकर्मकृत् । एतेकर्मकराज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ यामान्यमस्वतन्त्रत्वाभेयामाङ्गमनोविण् । जातिकर्मकरस्वतो विज्ञेयोऽवृत्तिरेव च ॥ कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभन्दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्करबोधनम् । गुह्याङ्गस्यर्जनोच्छिष्टविण्मूत्रघृणोऽङ्गनम् । दण्डतः स्वामिनस्याङ्गैरपस्थानमयान्तः । अशुभङ्गमविज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति ॥

तत्र श्रियोवेदविद्यार्थी । अन्नेवासी शिल्पशिक्षार्थी मूख्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठाता अधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्त्तादिकं । अवस्करः गृहमार्जितपांशादिनिचयस्थानं । उङ्गनन्यागः । भृतकस्यात्र चिविधः । तदुक्तम् ॥

उत्तमस्वायुधोऽथ मध्यमस्तु क्षणीवसः । अधमोभारवाही स्वादित्येवन्निविधोभृत इति । दासः पुनः ॥

गृहजातस्य क्रीतोऽभ्योदायादुपागतः । अनाकाशभृत
 आददाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितोऽमृतस्यार्णवोऽङ्गुप्रान्नः
 पण्डे भितः । तवाहमित्युपगतः प्रप्रज्वावसितः कृतः ॥ भक्त
 दासश्च विज्ञेयश्चैव वडवाहतः । विक्रेता चात्मनः प्राप्ते
 दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥

गृहे दासां जातोऽगृहजातः । क्रीतोऽमूखेन । स्वयः प्रतियहा
 दिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकाशभृतोऽर्भुर्भक्षि
 योदायत्वाच्च नरबाद्रक्षितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणे
 नाभितां गीतः । अक्षमोक्षणेन दासत्वमभ्युपगतः अक्षदासः ।
 पुङ्गुप्रान्नः समरे विजित्य गृहीतः । पण्डे भितः अक्षस्मिन् विवादे
 पराजितोऽहन्तदा तद्दासोऽभवामीति परिभाष्य भितः । तवाह
 नित्युपगतः तवाहन्दास इति स्वयमतिपक्षः । प्रप्रज्वावसितः
 प्रप्रज्वातस्सुतः । कृतः एतावत्काशन्वहास इत्यभ्युपगमितः ।
 भक्तदासः सर्वकाशभक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः ।
 वडवाहतः वडवागृहदासी तथा हतस्त्वक्षणेन तामुद्धास्य
 दासत्वेन प्रविष्टः । यत्रात्मानमिक्रीणीते स चात्मविक्रेतेत्येव
 न्यञ्चदशप्रकाराः । यन्तु मनुजा ॥

अजाहृतोऽभक्तदासोऽगृहजः क्रीतदस्मिन् । पैदकोदक्ष
 दासश्च सप्तैते दासयोनय इति ॥

सप्तविधत्वमुक्तम् । तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं नतु परि
 सङ्ख्यार्थं । तत्रैषां त्रिष्वान्तेवाधिभूतकाधिकर्षकदासानां मध्ये

त्रिचतुष्टिः प्रागेव प्रतिपादिता । आहृतस्याप्यधीजीन कस्य
ज्ञासौ निवदयेदित्यादिना । अधिकर्षककृतकानां भृतिं वेत्त
नदानप्रकरणे वक्ष्यते । योदावत्कुरुते कर्षतावत्तस्य तु वेत्त
नमित्यादिना । दायावत्तद्विधेः धर्मविज्ञेयत्वमुच्यते ॥ १८३ ॥

वलाहसीकृतचौरैर्विक्रीतस्यापिमुच्यते । स्वामी
प्राणप्रदोभक्त्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८४ ॥

वलाहलावटुर्भेन योदासीकृतः । चौरैरपहृत्य विक्रीतः ।
अपिब्रह्मादाहितोदत्तश्च समुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति
तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तञ्च नारदेन ॥

चौरापहृतविक्रीता चे च दासीकृतावलात् । राज्ञा मोच
यितव्यासौ दास्यं तेषु हि नेयतदिति । चौराद्याप्रायवरदूख
स्वामिनः प्राणान्यः प्रददाति रक्षत्येवमपि मोचनीयः ।
तदिदं सर्वदासानां साधारणन्दास्त्रनिवृत्तिकारणम् ॥

यद्येषां स्वामिनश्चक्षिन्मोचयेत्प्राणसंग्रहात् । दासलास्य
विमुञ्चेत् पुत्रभागं लभेत् चेति नारदस्मरणात् ॥

भक्तदासादीनाम्यातिस्त्रिकमपि मोचकारणमुच्यते ।
अनाकालभृतभक्तदासौ भक्तस्य त्यागात् दासभावादारभ्य
स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तन्तावद्वा मुच्यते । आहितर्षदासौ
तु तन्निष्क्रयात् यद्गृहीता स्वामिना आहितोयच्च दत्ता धनिनो

क्षमर्षाभ्योषितस्तस्य निःक्रयात्सृष्टिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते ।
भारदेन विज्ञेयोप्युक्तः ।

अनाकालभृतोदास्यान्मुच्यते गोद्युगन्ददत् । सम्भक्षितं
यद्गुर्भिचे न तच्छ्रद्धेत कर्मणा । भक्तस्योत्प्रेषणात्सद्योभक्त
दासः प्रमुच्यते । आहितोपि धनन्दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
च्छणक्तु षोदयन्दत्वा च्छो दास्यात्प्रमुच्यतइति ॥

तथा तवाहमित्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतवडवाहता
नाच्च प्रातिस्विकं मोक्षनकारणन्तेनैवोक्तम् ॥

तवाहमित्युपगतोयुद्धप्राप्तः पणजे जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन
मुच्येरंस्तुत्यकर्मणा ॥ कृतकालव्यपगमात्कृतकोपि विमुच्यते ।
नियद्वादडवायास्तु मुच्यते वडवाभृतइति ॥

दासेन सह सम्भोगनिरोधादित्यर्थः । तदेवं गृहजातक्रीत
स्वभ्रदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्प्रसादरूप
साधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षोनास्ति विशेषकारणानभि
धान्तत् । दासमोक्षस्थानेन क्रमेण कर्तव्यः ॥

स्वन्दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासस्मीतमानसः । स्वभ्रदा
दाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा । साक्षताभिः सपुष्पाभि
र्मूर्द्धन्यङ्घ्रिरवाकिरेत् । अदासइति चोक्ता त्रिः प्राप्नुयन्तमव
स्रजेदिति । तेनैवोक्तं । प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षोनास्तीत्याह
॥ १८४ ॥

प्रव्रज्यावसिताराज्ञादासस्वामरणान्तिकः ।

प्रव्रज्या संन्यासस्तोवसितः प्रच्युतः । अनभ्युपगतप्रायश्चित्त
स्येद्राक्षएव दासोभवति मरणमेव तद्दासत्वस्यान्तोनान्तरा
प्रतिमोक्षोक्ति । वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह ॥ ० ॥

वर्णानामानुलोम्येन दास्यन्न प्रतिलोमतः ॥ १८५ ॥

ब्राह्मणादीनाम्वर्णानामानुलोम्येन दास्यं ब्राह्मणस्य चत्रिया
दयः चत्रियस्य वैश्यद्रूद्रौ वैश्यस्य द्रूद्रदत्येवमानुलोम्येन
दास्यभावोभवति । न प्रतिलोम्येन । स्वधर्मत्यागिनः पुनः
परिव्राजकस्य प्रतिलोम्येनापि दासत्वमिष्यतएव । यथाह
नारदः ॥

वर्णानाम्प्रतिलोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनो
ऽन्यत्र दारवद्दासतामतेति । अन्तेवासिधर्मानाह ॥ १८५ ॥

कृतशिक्षोपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।
अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८६ ॥

अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकालमर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिक्ष
शिक्षार्थं लङ्गृहे वसामीति यावदङ्गीकृतत्वावत्कालम्वसेत् ।

यद्यपि वर्षचतुष्टयादर्थाक् एव लब्धापेक्षितश्रित्यविशः कथञ्चि
वसेत् । गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः सकाशात्प्राप्तं भोजनं येन स
तथोक्तः । तत्फलप्रदः तस्य श्रित्यस्य फलभाचार्याय प्रददा
तीति तत्फलप्रदः । एवभूतोवसेत् । नारदेन विशेषेष्वप्य
दर्शितः ॥

स्वश्रित्यमिच्छन्नाहर्तुमान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य
वसेदन्ते कृत्वा काष्ठं सुनिश्चितम् । आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे
दत्तभोजनम् । न चाभ्यस्कारयेत्कर्षं युच्यतेनमाचरेत् । शिष्य
सन्तमसमुष्टं य आचार्यं परित्यजेत् । ब्रह्मादासयितव्यः
स्वाद्धवन्मौ च बोधति । शिष्योपि कृतकालमन्तेवासी सम
प्रुधात् । तत्र कर्षं च वात्कुर्थादाचार्यस्यैव तत्फलम् । गृहीत
श्रित्यः समये कृत्वाचार्यप्रदक्षिणम् । शिष्यित्त्यानुमान्यैवमभी
वासी निवर्त्तत इति ॥

बध्नन्स्त्रीं च ताडनार्थः । दोषस्याप्यमात् ॥ इत्यभ्युपेत्या
शुश्रूषाख्यं विवादपदं ॥ ० ॥

सम्प्रति सम्मिश्रितिक्रमः कथ्यते । तस्य लक्षणस्यारदेन व्यति
रेकमुखेन दर्शितम् । पाषण्डनैममादीनां स्थितिः समथ
स्यते । समयस्थानपाकर्षं तद्विवादपदं स्मृतमिति ॥

पारिभाषिकधर्मेष्ववस्थानं समयस्थानपाकर्षं अत्यति
क्रमः परिपासनमज्ञातिक्रम्यमाणं विवादपदमवतीर्थः । तदुप
क्रमार्थं किञ्चिदाह ॥ १८६ ॥

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणाभ्यस्त तत्र तु ।
त्रैविद्यं वृत्तिमद्भूयात्सधर्माः पाल्यतामिति ॥ १८७ ॥

राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानम्बसगृहादिकं कृत्वा तत्र
ब्राह्मणाभ्यस्त आपयिमा तद्ब्राह्मणजातमैविद्यं वेदचक्रवर्त्यं
वृत्तिमद्भूदिरक्षादिबन्धनं कृत्वा अधर्मावर्णान्नमनिमित्तः
श्रुतिस्मृतिविहितोभयङ्गिरनुष्ठीयतामिति तान् ब्राह्मणान्
भूयात् । एवं नियुक्तैस्त्रैव्यत्कर्त्तव्यमादाह ॥ १८७ ॥

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिकोभवेत् ।
सोपि यत्नेन संरक्ष्योधर्मा राजकृतस्तथः ॥ १८८ ॥

श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्हेन समयाभिष्यञ्जोयोधर्मागोप्रसा
रोदकरक्षणेदेवगृहपासादिरूपः सोपि यत्नेन पालनीयः ।
तथा राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिकोधर्मायाव
त्यधिकभोजनन्देयमस्मदरातिमण्डलानुरगादयो न प्रस्था
पनीयादत्येवं रूपः कृतः सोपि रक्षणीयः । एवं समयधर्माः
परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह ॥ १८८ ॥

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेच्च यः । सर्वं
स्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ १८६ ॥

यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संवन्धिसाधारणद्रव्य
मपहरति । सन्धिसमयस्तां समूहकृतां राजकृतां वा योऽलङ्घ्य
येदतिक्रान्तेऽदीयं सर्वं धनमपहृत्य स्वराष्ट्रादिप्रवासयेज्जिः
काशयेत् । अथ च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः । अनुबन्धा
द्यल्पते ॥

योग्यामदेशसङ्गानां कृत्वा सत्येन सन्निदम् । विसम्बदेन
रोलोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेदेनं समय
व्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णं षष्टिष्कं शतमानञ्च राजतमिति
मनुप्रतिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमा
नानां चतुर्णामन्यतमोजातिश्रत्वाद्यपेक्षया कल्पनीयः । इदं
क्षतैः कर्तव्यमित्याह ॥ १८६ ॥

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

गणिनां मध्ये ये समूहहितवदनशीलास्तद्वचनमितरैर्ग
णान्तर्गतैरनुसरणीयम् । अन्यथा दण्डइत्याह ॥ ० ॥

यस्तत्र विपरीतः स्यात्सदाप्यः प्रथमन्दमं ॥ १६० ॥

यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी
सराज्ञा प्रथमं साहसं दण्डनीयः । राज्ञा चेत्यङ्गणेषु प्रवर्त्त
नीयद्वत्याह ॥ १६० ॥

समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान्विसर्जयेत् ।
सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १६१ ॥

समूहकार्यनिर्वृत्यर्थं स्व पार्श्वे प्राप्तान् गणिनोनिर्वर्त्तिता
त्मीयप्रयोजनान् । दानमानसत्कारैः स राज्ञा परितोष्य
विसर्जयेत् । समूहदत्तापहारिणमत्याह ॥ १६१ ॥

समूहकार्यप्रहितोयज्ञभेत तदर्पयेत् । एका
दशगुणन्दाप्योयद्यसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥ १६२ ॥

समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राजपार्श्वे यदस्त्रहिरण्या
दिकं लभते तदप्रार्थितएव महाजनेभ्योनिवेदयेत् अन्यथा
जम्भादेकादशगुणन्दण्डन्दापनीयः ॥ एवमकारास्य कार्य
चिन्तकाः कार्याद्वत्याह ॥ १६२ ॥

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धाभवेयुः कार्यचिन्तकाः ।
कर्तव्यम्वचनन्तेषां समूहद्वितवादिनाम् ॥ १८३ ॥

औतस्मार्त्तधर्मज्ञा वाङ्माभ्यनरमौचयुक्ताग्रथेयलुब्धाः
कार्यविचारकाः कर्तव्याः । तेषाम्वचनमितरैः कार्यमित्येतदा
द्वरार्थं पुनर्वचनम् । इदानींचैविद्यानाम्रतिपादितन्धर्मा
श्रेण्यादिष्वतिदित्रज्ञाह ॥ १८४ ॥

श्रेणिनैममपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः ।
भेदश्चैषां नृपोरचेत्पूर्ववृत्तिश्च पालयेत् ॥ १८४ ॥

एकपक्षत्रिषोपजीविनः श्रेष्ठयः नैगमाः च वेदस्मात्तम
शीतलेन ग्रामाण्यमिच्छन्ति । पाशुपतादयः । पाषण्डिनः
चेवेदस्य ग्रामाण्यमेव नेच्छन्ति । नग्राः सौगतादयः । गणो
ज्जातः आयुधीयादीनामेककर्षोपजीविनाम् एषाश्चतुर्विधा
नामप्ययमेव विधिर्योनिजधर्माविरोधेनेत्यादिना प्रति
पादितः । एतेषाञ्च श्रेण्यादीनाभेदन्धर्मावस्थां नृपोरचेत् ।
पूर्वोपात्ता वृत्तिश्च पालयेत् ॥ ० ॥ इति षमिश्रुतिक्रमप्रकर
णम् ॥ ० ॥

सम्यग्नि वेतनस्यानपाकर्माण्यं व्यवहारपदस्यद्वयमे । तत्स
रूपनारदेनोक्तम् ॥

भृतानाम्बेतनस्योक्तोदानादानविधिक्रमः । बेतनस्यानपा
कर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति । अस्वार्थः । भृतानाम्बेतनस्य
वक्ष्यमाणस्योक्तोदानादानविधिक्रमोयच्च विवादपदे तदे
तनस्यानपाकर्मेत्युच्यते । तच्च नियममाह ॥ १६-४ ॥

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।
अगृहीते समन्दाप्योभृत्यैरक्ष उपस्करः ॥ १६-५ ॥

गृहीतमेतत् येनासौ स्वाङ्गीकृतकर्मत्यजन्कुर्वन् द्विगुणां
मृतिं खामिने दद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतकर्मो गृहीते एव
वेतने त्यजति तदा समं यावदेतन्मभ्युपगतन्नावहाप्नोम
द्विगुणम् । यदाऽङ्गीकृताभृतिन्दत्वा बलात्कारयितव्यः ॥

कर्मकुर्वन्मृतिमुत्थ कार्म्येदत्वा भृतिमस्यदिति नारद
वचनात् । भृतिरपि तेनैवोक्ता ॥

भृताश्च वेतनं दद्यात्कर्मास्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्ये
ऽवसाने वा कर्मणो यदि निश्चितमिति ॥

तैश्च भृत्यैरुपस्करउपकरणं साङ्गलादीनामग्रहणीकां
दिकं यथाशक्तिरक्षणीयमितरथाकृत्यादिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ।
भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्मकारयति तस्मत्प्राह ॥ १६-५ ॥

दाप्यस्तु दशमभागमवाणिज्यं पशुशस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्समहीचिता ॥ १६६ ॥

यस्तु स्वामी वणिक् गोमी चेन्निकोवा परिच्छिन्नवेतनमेव
भृत्यकर्म कारयति स तस्मादाणिज्यपशुशस्यसलक्षणात्कर्मणो
यत्तन्मन्तस्य दशमभागं भृत्याय महीचिता राज्ञा दाप्य
नीयः । अनाश्रितकारिणमत्याह ॥ १६६ ॥

देशद्वालञ्च योऽतीयास्त्राभं कुर्याच्चयोऽन्यथा ।
तत्र स्यात्स्वामिनश्चन्दोऽधिकं देयं कृते ऽधिके
॥ १६७ ॥

यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितन्देशद्वालञ्च पण्यविक्रयाद्य
कुर्वन् दर्पादिनोत्सङ्घयेत्तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभ
मन्यथाव्ययाद्यतिशयसाध्यतया हीनङ्करोति तस्मिन्भृत्यके
भृतिदानमति स्वामिनश्चन्दइच्छामवेद्यावदिच्छति तावद्
द्यात् । न पुनः सर्वमेव भृतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाऽ
भिज्ञतयाधिकोलाभः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नायाभृतेर
धिकमपिधनं स्वामिना भृत्याय दातव्यम् । अनेकभृत्यसाध्य
कर्मणि भृतिदानप्रकारमाह ॥ १६७ ॥

योयावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् । उभ
योरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १६८ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्मनियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणमुभ
योरप्यसाध्यं चेद्वाध्याय्यभिभवादुभाभ्यां अपिशब्दादुभिरपि
यदि न परिसमापितस्तदा योभृत्योयावत्कर्म करोति
तस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनन्देयं न
पुनःसमम् । न चावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषित
त्वात् अदानमिति मन्तव्यम् । साध्ये तु उभाभ्यां कर्मणि
निर्वर्तिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितत्वावदुभाभ्यां देयं न
पुनः प्रत्येकं कृतस्त्ववेतनापि कर्मानुरूपपरिकल्प्य देयम् । आश्रु
धीयभारवाहकौ प्रत्याह ॥ १६८ ॥

अराजदैविकन्नष्टभाण्डन्दाप्यस्तु वाहकः ।
प्रस्थानविघ्नस्तत्रैव प्रदाप्योद्दिगुणां भृतिम् ॥ १६९ ॥

न विद्यते राजदैविकं यस्य माण्डस्तत्तथोक्तम् । तद्यदि
प्रज्ञाहीनतया वाहकेन विनाशितस्तदा नाशानुसारेणासौ
तद्भाण्डन्दापनीयः । तदाह नारदः ॥

भाण्डम्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्योद्यत्तत्र
नश्नेत्तु दैवराजकृतादृतदति ॥

यः पुनर्विवाहावसरे मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य
तत्प्रस्थानौपनिकङ्कर्षप्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति
प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ दिगुणां भृतिन्दायः। अत्यन्तो
त्कर्षहेतुकर्षनिरोधात् ॥ १६६ ॥

किञ्च प्रक्रान्ते सप्तमभागश्चतुर्थं पथि सत्यजन्।
भृतिमर्द्धपथे सर्व्वा प्रदाप्यस्याजकोपि च ॥ २०० ॥

प्रक्रान्तेऽध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतङ्कर्षं यस्यजत्यसौ
भृतेः सप्तमभागं दाप्यः। नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृत्यादि
नादिगुणभृतिदानमुक्तमिदानीं सप्तमोभाग इति विरोधः।
उच्यते। भृत्यन्तरोपादानावसरसम्भवे स्वाङ्गीकृतङ्कर्षं च
स्यजति तस्य सप्तमोभागः। यस्तु प्रस्थानसप्तमयएव
त्यजति तस्य दिगुणभृतिदानमित्यविरोधः। यः पुनः पथि
प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्षं त्यजति स भृतेश्चतुर्थं भागं
दाप्यः। अर्द्धपथे पुनः सर्व्वा भृतिं दापनीयः। यस्तु त्याजकः
कर्षात्यजन्त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेष्टेष्टसावपि पूर्वोक्तं
सप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः। एतच्चाध्याधितादिविष
यम् ॥

भृत्यो नार्त्तान् कुर्याद्योदर्प्यात्कर्षं यथोदितम्। स दण्डः
कृष्णलान्यष्टौ न देयस्तस्य वेतनमिति मनुवचनात्। यदा पुन

धावपगतेऽनरितदिवकान्तरिगन्तव्यं पूरयति तदा स भव
एव वेतनम् ॥

आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्वः अन्यथाभाषितमादितः । सुदीर्घं
स्यापि कालस्य संलभेतैव वेतनमिति मनुस्मरणात् । यस्तप
गतव्याधिः स्वस्वएवबालस्यादिना प्रारम्भकृत्स्नो न करोति
परेण वा न समापयति न तस्मै वेतनन्देयम् । यथाह मनुः ॥

यथोक्तमार्तः स्वस्वो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतन
न्देयमस्योनास्यापि कर्मण इति ॥ • ॥ इति वेतनादानप्रकर
णम् ॥ • ॥

अधुना द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदमारभते । तत्स्वरूप
स्मारदेनाभिहितम् ॥

अथ बभ्रुशलाकाद्यैर्देवनञ्चिह्नकारितम् । पणक्रीडावयो
भिश्च पदं द्यूतसमाह्वयं इति ॥

अक्षाः पाशकाः । बभ्रुसर्पपट्टिका शलाकादन्तादिमय्यो
दीर्घचतुरखाः । आययद्विषाचतुरङ्गादिक्रीडासाधनकुरि
तुरगरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका
क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः । कुकुटपारावतादिभिः ।
च शब्दान्मत्तमेवमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका
क्रीडा क्रियते । तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयाख्यं विवाद
पदम् । द्यूतञ्च समाह्वयञ्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना ॥

अप्राणिभिर्भक्ष्यते तस्योके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रिय
माणस्तु स विज्ञेयः समाकृत्यः। तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्ति
माह ॥ २०० ॥

स्वहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्।
गृहीयाद्भूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥ २०१ ॥

परस्परं सम्यतिपत्या कितवः परिकल्पितः पणोऽग्नह
इत्युच्यते। तत्र स्वहेतदाश्रया शतिका व्रतपरिमितादधि
कपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः। तस्माद्भूर्त्तकि
तवात्पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिकोगृहीयात्। पञ्चपणा
आधोयस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकान्तदस्मिन्वृद्धायत्नाभेत्यादि
ना कन्। जितस्य स्वहस्य विंशतितमभागं गृहीयादित्यर्थः।
सभा कितवनिवासायां यस्यास्त्वसौ सभिकः कल्पिताद्यादि
निखिलक्रीडोपकरणसदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते।
इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्दशकं शतञ्जित
द्रव्यस्य दशमभागं गृहीयादिति यावत् एवञ्च कूपवृत्तिना
सभिकेन किद्भूर्त्तव्यमित्यत आह ॥ २०१ ॥

स सम्यक्पालितोदद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम्।
जितमुद्राहयेज्जेने दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०२ ॥

अएवं कुप्यदृष्टिर्धूताधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्योरहित
सखौ राज्ञे यथा सम्यतिपन्नमं ब्रन्दद्यात् । यथाजितं यत्
द्रव्यमदुद्गाहयेदन्धकयहणेनासेधादिना च पराजितसका
मादुद्धरेदुद्धृत्य च तद्धनं जेजे जयिने सभिकोदद्यात् ।
तथा क्षमी भूत्वा सत्यञ्च वचोविश्वामार्थं द्यूतकारिणान्द
द्यात् । तदुक्तकारदेन ॥

सभिकः कारयेद्यूतन्देयन्दद्याच्च तत्कृतमिति ॥

यदा पुनः सभिकोदापयितुञ्च ब्रूते तदा राजा दापये
दित्याह ॥ २०२ ॥

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले । जितं
ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा नतु ॥ २०३ ॥

प्रसिद्धेऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते
कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमवि
प्रतिपन्नं जितमण्डपापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहित
अदत्तराजभागे द्यूते जितमण्डले न दापयेत् । जयपराजय
विप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह ॥ २०३ ॥

द्रष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव च ।

द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सम्भास्येव कितवाएव राज्ञा
निषेक्तव्याः । न पुनः श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि निषेधोऽस्ति ।

सचिष्यस्य द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्याः । न तच्च स्त्रीवासदृक्
किमवेत्यादिनिषेधोक्तिः । अचित् द्यूतनिषेधेऽनुच्छेदमाह ॥ ० ॥

राज्ञा सचिः कृत्वा विवर्णाः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०४ ॥

कूटेरक्षादिभिर्दपधिना च मतिवच्चनहेतुना मणिमन्त्रै
वधादिना येदीयन्ति तान् अपदादिना ह्ययित्वा राजा
स्वराष्ट्राभिर्व्यासयेत् । नारदेन निर्व्यासने विशेष उक्तः ॥

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राक्षसादिवासयेत् । कण्ठेऽथ
मासामासव्य सङ्घोषां विनयः स्मृत इति ॥ यानि च मनु
वचनानि द्यूतनिषेधपराणि ॥

द्यूतं समाह्वयस्यैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान्
अतयेद्राजा शूद्रांश्च दिजिज्जिमः ॥ इत्यादीनि तान्मपि
कूटाक्षदेवमविषयतया राजाश्च सभिकरहितद्यूतविषय
तया च बोध्यानि ॥ २०४ ॥

किञ्च । द्यूतमेकमुखं कार्य्यन्तस्करज्ञानकारणात् ।

यत्पूर्वोक्तं द्यूतकदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं
कार्य्यं । राजाश्चाधिहितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्कर

ज्ञानकारणात् । तत्कारणरूपस्य योजनमर्थोद्योष्य प्रत्यक्षः
चैर्यार्जितधना एव कृतवाभवन्त्यतस्यैरविज्ञानार्थमेकमुप
कार्यम् । द्यूतधर्मं समाकुर्येति दिग्गवाह ॥ ० ॥

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूते समाह्वये ॥ २०५ ॥

स्वहे श्रुतिकट्टद्विरित्यादिना योद्युते धर्मोत्पन्नः । स एव
प्राप्तिद्युते सङ्गमेव महिषादिनिर्वर्त्ये समालयसंज्ञके ज्ञातव्यः ।
इति द्युतसमाह्वयाख्यम्करणम् ॥ ० ॥

इदानीं वाक्पाठस्य प्रस्तुत्यते । तत्तच्चणकारदेनोक्तम् ।
देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यदसः प्रतिकूषार्थं
वाक्पाठस्यन्तदुच्यते इति । देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् ।
उच्चेर्भाषयामाक्रोशः । न्यङ्गमवयवम् । तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूषार्थं
मुद्देमञ्जनार्थं वाक्यन्तदाक्पाठस्य कथ्यते । तत्र कक्षहप्रियाः
खलु मौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं खोलुपाः खलु विप्रा
इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिताननु वैश्यामिचा इति कुलाद्येयः ।
आदिपदकात्त्वविद्याग्निस्वादितिन्द्रया विदच्छ्रियादिपुरुषा
येषो वृद्धते । तस्य च दृष्टतारतम्यार्थं मिथुरादिभेदेन चैभिध
मभिधात तत्तच्चणकोनैवोक्तम् ॥

निष्ठुराक्षीचतोरमात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुत्तमा
त्तस्य दण्डोपि स्यात्कामाद्भूः । साधेपनिष्ठुरं ज्ञेयमक्षीषं न्यङ्ग

संयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोभैस्तीव्रमाज्जर्मनीषिण इति । तत्र
धिगूर्खं जाल्ममित्यादि साक्षेपं । अथ न्यङ्गमित्यसंभयवद्य
अगिन्यादिगमनम् । तद्युक्तमस्त्रीलम् । सुरापौषि इत्यादि
महापातकाद्याक्रोभैर्युक्तं वचस्तीव्रम् । तत्र निष्ठुराक्रोभे स्तवर्ष
विषये दण्डमाह ॥ २०५ ॥

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिनाम् ।
क्षेपकरोति चेद्दण्डः पणानर्द्धत्रयोदश ॥ २०६ ॥

न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रियाः नेत्रश्रोतादि
रहिताः । रोगिनोदुश्चर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येनासत्येनान्यथा
स्रोत्रेण च निन्दार्थतया सुत्या यत्र नेत्रयुगलहीन एषोन्मदत्यु
च्यते । तत्सत्यम् । यत्र पुनश्चक्षुष्मानेषोन्मदत्युच्यते । तदसत्यं ।
यत्र विहताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते । तदन्यथा
स्रोत्रम् । एवमिधैर्यः क्षेपभर्त्सनकरोत्यसावर्द्धाधिकत्रयो
दशपणान् दण्डनीयः । काणश्चाप्यथवास्त्वमन्यन्मापि तथा
बिधम् ॥ तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्योदण्डक्लार्वापणावरमिति यन्मनु
वचनम् । तदतिदुष्टतत्त्ववर्षविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो
काणादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् ॥

मातरं पितरं आयां भ्रातरं अश्वरं गुरुम् । आचारयन्
 व्रतन्दायः वन्यामश्वाद्दद्गुरोरिति च । एतच्च सापराधेषु
 माचादिषु गुरुषु निरपराधायाञ्च जायायाद्द्रष्टव्यम् ।
 अश्वीलाक्षेपे दण्डमाह ॥ २०६ ॥

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरम्वा तवेतिह । शप
 त्तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकन्दमम् ॥ २०७ ॥

तदीयां भगिनीं मातरम्वा अभिगन्तास्मीति शपक्तम
 न्याम्वा लज्जायामभिगन्तास्मीत्येवं शपन्तं राजा पञ्चविंशति
 कम्पणानां पञ्चाधिकाविंशतिर्यस्मिन्दण्डे स तथोक्तस्तन्दण्ड
 न्दापयेत् । एवं समानगुणेषु वर्षिषु दण्डमभिधाय विषम
 गुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह ॥ २०७ ॥

अर्द्धोधमेषु दिगुणः परस्त्रोषूत्तमेषु च ।

अधमेव्याच्चेत्तपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्द्धोदण्डः । पूर्व
 वाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षया र्द्धः सार्द्धं द्वादशपणा
 त्मकोद्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनर्विशेषेण दिगुणः । पञ्चविंश
 तपेक्षयेव पञ्चाशत्पणात्मकोवेदितव्यः ॥ तथोत्तमेषु च

स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पञ्चात्मक एव । वर्षाणां
मूर्द्धावसिक्तादीनाञ्च परस्परमाक्षेपे दण्डकल्पनामाह ॥ ० ॥

दण्डप्रणयनद्वार्यम्बर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०८ ॥

वर्षाब्राह्मणादयः । जातयोमूर्द्धावसिक्तादयः । वर्षाञ्च
जातयश्च वर्षजातयः । उत्तराश्चाधराश्च उत्तराधराः वर्ष
जातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्षजात्युत्तराधरास्तैर्वर्णजात्यु
त्तराधरैः । परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनस्य कर्षेण
नयनमूहनमेवितव्यम् । तच्च दण्डकल्पनं उत्तराधरैरिति
विशेषोपादानात् उत्तराधरभावापेक्षयैव कर्त्तव्यमित्यवगम्यते
यथा मूर्द्धावसिक्तं ब्राह्मणाद्धीनं चत्रियादुत्कृष्टाक्रुश्व
ब्राह्मणः चत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डात्किञ्चिदधि
कस्यश्च सप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । चत्रियोपि तमाक्रुश्वब्राह्मणा
क्षेपनिमित्ताच्छतदण्डादूनपञ्चसप्ततिमेव दण्डं । मूर्द्धाव
सिक्तोपि तावाक्रुश्व तमेव दण्डमर्हति । मूर्द्धावसिक्ताम्बयोः
परस्परमाक्षेपे ब्राह्मणचत्रिययोः परस्परमाक्षेपनिमित्तकौ यथा
क्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्युहनीयम् । एवं सर्ववर्णविषये
दण्डमभिधाय वर्षाणामेव प्रतिलोमाक्षेपे दण्डमाह ॥ २०८ ॥

प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगुणा त्रिगुणा द्वाः ।
वर्णानामनुलोभ्येन तस्मादूर्द्ध्वानितः ॥ २८६ ॥

अपवादा अधिसेषाः । प्रातिलोभ्येनापवादाः प्रातिलोभ्या
पवादास्तेषु ब्राह्मणाक्षेत्रकारिणोः अत्रियवैश्ययोर्ब्रह्माक्रमेण
पूर्ववाक्याद्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पञ्चापेक्षया द्विगुणाः त्रत
पञ्चाः त्रिगुणाः सार्द्धं त्रतपञ्चादष्टावेदितव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणा
कोत्रे ताडनं जिह्वाच्छेदनम्वा भवति । यथाह मनुः ॥

त्रतं ब्राह्मणमाक्रम्य अत्रियादष्टमर्हति । वैश्याश्चूर्णं त्रतं द्वेष्ट
शूद्रस्तु बध्ममर्हतीति । विट्शूद्रयो रपि अत्रियादनन्तरं कोत्र
रयोस्तुल्यन्यायतया त्रतमध्यर्द्धं त्रतम्वा यथाक्रमेण अत्रियाकोत्रे
वेदितव्यम् । शूद्रस्य च वैश्याकोत्रे त्रतम् । आनुलोभ्येन तु
वर्षानां अत्रियविट्शूद्राणां ब्राह्मणेनाकोत्रे हस्ते तस्माद्ब्राह्मणा
कोत्रनिमित्ताच्छतपरिमितास्तत्र दण्डात्मनि वर्षं मर्द्धं सार्द्धं च
हानिं कृत्वा वज्रिह्मस्य ब्राह्मणस्य विंशत्यूर्द्ध्वादत्र पञ्चात्मकं यथा
क्रमं ब्राह्मणोदण्डनीयः । तदुक्तं मनुना ॥

पञ्चाह ब्राह्मणोदण्डः अत्रियस्याभिर्बन्धने । वैश्यासार्द्धं
पञ्चाह शूद्रे दादत्र कोदमर्हति । अत्रियेण वैश्ये शूद्रे जाकुष्टे
यथाक्रमस्य ब्राह्मणस्य विंशतिकौ दमौ वैश्यस्य च शूद्राकोत्रे
पञ्चाहदित्युहनीयम् । ब्राह्मणराजन्यवस्तुत्रियवैश्ययोरिति

गौतमस्मरणात् । विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिप्रतितत्त्वत इति
मनुस्मरणात् । पुनर्निष्ठुराच्चेपमधिकृत्याह ॥ २०६ ॥

वाङ्मयीवानेव सविथविनाशे वाचिके दमः । शत्य
स्तदर्धिकः पादनाशाकर्णकरादिषु ॥ २१० ॥

वाङ्मादीनामत्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव
वाङ्म हिनस्तीत्येवं रूपे शत्यः शतपरिमितोदण्डोवेदितव्यः ।
पादनाशादिषु आदिग्रहणात् । स्निग्धादिषु वाचिके विनाशे
तदर्धिकस्तस्य शतस्यार्द्धतद्यस्यास्त्वसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्प
णिकोदण्डोवेदितव्यः ॥ २१० ॥

किञ्च । अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २११ ॥

यः पुनर्जरादिना क्षीणशक्तिस्त्वदाङ्गाद्यङ्गभङ्गं करोमीत्येवं
शपत्यसौ दशपणान्दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्व
वदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकालान्तस्याशक्तस्य
क्षेमार्थं प्रतिभुवन्दापनीयः । तीव्राकोभे दण्डमाह ॥ २११ ॥

पतनीयकृतेक्षेपे दण्डोमध्यमसाहसः । उप
पातकयुक्ते तु दायः प्रथमसाहसः ॥ २१२ ॥

पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्षिणामाक्षेपे मध्यमसाहसो
दण्डः । उपपातकसम्बद्धे तु पुनर्गोप्यस्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे
प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१२ ॥

किञ्च । त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेपउत्तमसाहसः ।
मध्यमोजातिपूगानाम्यथमोग्रामदेशयोः ॥ २१३ ॥

त्रैविद्याः वेदत्रयसम्पन्नाः । तेषां राज्ञान्देवानाञ्च क्षेपे
उत्तमसाहसोदण्डः । ये पुनर्ब्राह्मणमूर्द्धावसिक्तादिजातीना
मूगाः सङ्घास्तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसोदण्डः । ग्रामदेशयोः
प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसोदण्डोवेदितव्यः ॥०॥ इति वाक्
पारुथ्यं नामविवादप्रकरणम् ॥०॥ दण्डपारुथ्यं सम्प्रति
प्रसूयते । तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् ॥

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभि
स्त्रोपघातोदण्डपारुथ्यमुच्यते इति । परगात्रेषु स्थावर
जङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादियहणाद्वादिभिर्व्योमि
द्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदियहणाद्रजःपङ्क

पुरीषाद्यस्य च चवचातः संसर्जनरूपं मनोदुःखोत्पादनकामदुभ
 वदण्डपादस्यम् । दण्डतेऽनेनेति दण्डोदेहस्येन सत्याख्यं
 विद्वद्वाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तदण्डपादस्यम् । तस्य चावगो
 रसादिकरणभेदेन त्रैविध्यमभिधातुं हीनमध्योत्तमद्रव्य
 रूपकर्तृत्रैविध्यात्पुनस्तैर्विधस्येनैवोक्तम् ॥

तस्यापि दृष्टस्तैर्विध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरण
 निःसङ्गपातनचतुर्दशैः । हीनमध्योत्तमानाम्नुद्रव्याणां समति
 क्रमात् । चीक्षेव साहसान्याहुः तत्र कण्टकप्रोधानमिति ।
 निःसङ्गपातनं निःसङ्गप्रहरणं चीक्षेव साहसानिधिप्रकाराण्येव
 सहस्राकृतानि दण्डपादस्याणीत्यर्थः । तथा वाग्दण्डपादस्यया
 रभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः समते न केवलं तस्य
 दण्डाभावः । किन्तु पूज्य एव । तथापूर्व्यं कलहप्रवृत्तस्य दण्ड
 गुह्यतम् । कलहे च बद्धवैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्कम् । तथा
 दयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः समः । तथा । अपचा
 त्रिभिस्त्वार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदानेऽधिकारिण
 सेवामशक्यत्वे तान् राजा घातयेद्देवनायं गृहीयादित्येवम्य
 प्रकाराविधयस्तैर्वोक्ताः ॥

विधिः पञ्चविधस्तत्र एतयो रभयोरपि ॥ पारुष्ये सति संरम्भा
 दुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः । समन्यते यः समते दण्डभाग्योतिवर्तते ॥
 पूर्वमाचारसेवस्तु नियतं स्यात्तदोषभाक् । पश्चाच्चः सेव्यस्य

त्कारी पूर्व्वेतु विनयोगुहः ॥ दयोरपन्नयोस्तुल्यमनुवन्नाति यः
 हुनः। सतयोर्दृष्टमाप्नोति पूर्व्वोवा यदि चोत्तरः॥ पादयोर्दोषा
 दृतयोर्दुर्मयस्तद्वृत्तयोः। विज्ञेयश्चेन्न सञ्ज्ञेत विनयः स्यात्तुल्य
 स्तयोः ॥ अपाकवस्तुषाण्डाचयक्रेषु बधवृत्तिषु। सखिपत्राद्य
 दासेषु गुर्व्याचार्यनृपेषु च॥ मर्यादातिक्रमे सद्योघातएवानु
 प्रासनम्। यमेव ह्यतिवर्त्तेरञ्जेते सक्तञ्जनवृत्तु ॥ स एव निर्णयं
 कुर्यान्न तदिनयभाग्रूपः। मखाञ्जेते मनुष्याणां नमनेषां स्या
 त्प्रकम् ॥ अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदष्टेन दष्टयेदिति। एवं
 भूतदण्डपातव्यनिर्णयपूर्व्वकत्वाद्दृष्टप्रणयनस्य तत्सरूपसन्देहे
 निर्णयहेतु माह ॥ २१३ ॥

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च। द्रष्टव्यो
 व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतोभयात् ॥ २१४ ॥

यदा कसिद्रष्टव्यहमनेमाहतरति राज्ञे निवेदयति। तदा
 चिह्नैर्द्रष्टादिस्वरूपगतेलिङ्गैर्बुद्ध्या कारणप्रयोजनपर्यालोच
 नात्मिकाया आगमेन जनप्रवादेन च ब्रह्मादित्येन वा कूट
 चिह्नं कृत्स्नभावनामयात्परीक्षा कार्या। एवं निश्चितं साधन
 विज्ञेयेषु दण्डविज्ञेयमाह ॥ २१४ ॥

भस्मपङ्कजःस्यर्शे दण्डोदशपणः स्मृतः । अमेध्य
 पार्णिनिष्ठूतस्यर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१५ ॥ समेध्वेव
 परस्त्रीषु द्विगुणस्तत्तमेषु च । हीनेष्वर्द्धदमोमोह
 मदादिभिरदण्डनम् ॥ २१६ ॥

भस्मना पङ्केन रेणुणा वा यः परं स्यर्शयत्यसौ दशपण
 दण्डन्दायः । अमेध्यमिति असुप्तेभ्यनखकेचकर्णविट्दूषिका
 भुक्तोष्णिष्टादिकञ्च गृह्यते । पार्णिः पादस्य पश्चिमोभागः ।
 निष्ठूतं मुखनिःसारितञ्जलम् । तैःस्यर्शने ततः पूर्वोदशपणात्
 द्विगुणोदण्डोवेदितव्यः । पुरीषादिस्यर्शने पुनः कात्यायनेन
 विशेषोक्तः ॥

हृदिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः । षड्गुणः कायमध्य
 स्थाभूर्द्धित्वगुणः स्मृत इति । आद्यग्रहणादशाशुक्रासृक्पञ्चा
 नो गृह्यन्ते । एवंभूतः पूर्वोक्तदण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः । पर
 भार्यासु चाविशेषेण तथोक्तमेव स्थापेचया अधिकश्रुतवृत्तेषु
 पूर्वोक्तादशपणादिभ्रतिपणाश्च दण्डाद्विगुणोदण्डोवेदितव्यः ।
 हीनेषु स्थापेचया न्यूनश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्द्धदमः पञ्चपणो
 दशपणश्च वेदितव्यः । मोहसिक्तवैकल्यम् । मदोमद्यपानजन्यो
 ऽवस्थाविशेषः । आदिग्रहणाद्गहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन

भस्मादित्यर्घने कृतेऽपि दण्डोक्तं कर्त्तव्यः। प्रातिलोम्यापराधे
दण्डमाह ॥ २१६ ॥

विप्रपीडाकरञ्छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु। उद्गूर्णे
प्रथमोदण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिकः ॥ २१७ ॥

ब्राह्मणानाम्पीडाकरमब्राह्मणस्य चत्रियादेर्यदङ्गद्वारच
रणादिकन्तच्छेत्तव्यम्। चत्रियवैश्ययोरपि पीडाकुर्वन्तः शूद्र
स्याङ्गच्छेदनमेव ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंसात् श्रेयांसमन्यजः। केत्तव्यन्त
देवास्य तन्मनोरनुज्ञासनमिति। दिजातिमात्रस्यापराधे
शूद्रस्याङ्गच्छेदनविधानात्। वैश्यस्यापि चत्रियापकारिणो
ऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात्। उद्गूर्णे वधार्थमुद्यते शस्त्रादिके
प्रथमः साहसोवेदितव्यः। शूद्रस्य पुनरुद्गोरणेपि हस्ता
दिच्छेदनमेव। पाणिमुद्यम्य दण्डमा पाणिच्छेदनमर्हतीति
मनुस्मरणात्। उद्गोरणार्थं शस्त्रादित्यर्घने तु तदर्द्धिकः।
प्रथमसाहसादर्द्धदण्डोवेदिव्यः। भस्मादित्यर्घे पुनः चत्रि
यवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादेषु दिगुणत्रिगुणादमाः इति वाक्
पाह्नयोक्तन्यायेन कल्प्यम्। शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव।
अवनिष्ठीवतोदर्पाद्वावोष्ठौ च्छेदयेन्मृपः। एवं मूत्रयतोमेङ्ग
मवम्रङ्कयतो गुदमिति मनुस्मरणात्। एवमप्रातिलोम्यापराध
दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह ॥ २१७ ॥

उद्गूर्णे दक्षपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । पर
स्परम् सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम् ॥ २१८ ॥

दक्षे पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणोविंशति
पञ्च दण्डोवेदितव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां
वर्षाणां मध्यमसाहसोदयः ॥ २१८ ॥

किञ्च । पादकेशांशुककरोलुञ्चनेषु पणान् दश ।
पीडा कर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतन्दमः ॥ २१९ ॥

पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं दृष्टीमा उल्लसति श्रुति
त्वादिकर्षति श्वौ दशपणं दण्डः । पीडा च कर्षसांशुकावे
ष्ट पादाध्यासस्य पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासस्तस्मिन्नु
चित्ति शतन्दण्डः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावेष्ट मादमा
षोडशस्य चः पादेन घटयति तं शतमण्डोपवेदिति
॥ २२० ॥

किञ्च शाणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभि
र्नरः । दान्त्रिशतमण्डण्डोदिगुणान्दर्शने स्रजः
॥ २२१ ॥

इः पुनः केषुचित् कथा न दृश्यते तस्मात् कुरुतावत्कुरुतावत्
हादिभिः करोत्यसौ द्वाचिन्नतमपान्दण्डः । यदापुनर्याह
ताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वाचिन्नतोदिगुणस्तुःषष्टिम्
यान् दण्डहीनः । तस्यांवास्तिमेदे पुनर्ननुवा विमोहोदर्धितः ।
तस्मैदकः इतन्मण्डो लोहितस्य अर्धकः । मांममेताः इ
प्रश्नित्कान् प्रश्नित्कान् प्रश्नित्कान् इति ॥ २२१ ॥

किञ्च । करपाददतोभङ्गे क्केदने कर्णनासयोः ।
मध्योदण्डोन्नयोङ्गेदे मृतकल्पते तथा ॥ २२२ ॥

करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं क्केदने
रूढव्रणोङ्गेदने मृतकल्पोयथा भवति तथा हते ताडिते
सम्भक्तः सङ्कोचिष्येयः । अनुवन्नादिना त्रिसप्तत्यं सप्तसप्तता
पादनीयम् ॥ २२२ ॥

किञ्च । चेष्टाभोजनवायोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।
कन्धरावाङ्गशक्त्वाच्च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२३ ॥

गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणाज्जिह्वायाः
प्रतिभेदने । कन्धरा ग्रीवा वाङ्गः प्रसिद्धः । यन्त्रि कुरुः । तेषां
अत्येकशङ्कने सप्तसप्तसप्तमेदण्डः ॥ २२३ ॥

अपिच । एकं प्रताम्वदनाच्च यथोक्ताद्विगुणो
दमः ॥ ० ॥

अदा पुनर्बहवोमिहिता एकस्याङ्गमङ्गादिकङ्कुर्वन्ति तदा
यस्मिन्नपराधे योदण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणोदण्डः प्रत्येकमे
दितयः । अतिकूरमात्तेवात्मातिसोम्यामुल्लोम्यापराधबोर
येतस्यैव स्वर्णविषयेभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक
मेष हानिं वृद्धिश्च कल्पयेत् ॥

वाक्पारुष्ये यएवोक्ताः प्राति लोम्यानुलोमतः । तएव
दण्डपारुष्ये दाया राज्ञा यथाक्रम मिति ननुस्मरणात् ॥ ० ॥

किञ्च । कलहापहतन्देयन्दण्डश्च द्विगुणस्ततः
॥ २२४ ॥

कलहे वर्त्तमाने यदीनापहतन्तत्तेन प्रत्यर्पणीयमपहत
द्रव्याद्विगुणस्यापहारनिमित्तोदण्डोदेयः ॥ २२४ ॥

किञ्च । दुःखमुत्पादयेद्यस्तु ससमुत्थानज
व्ययम् । दापोदण्डश्च योयस्मिन्कलहे समुदाहतः
॥ २२५ ॥

सायक ताडनादुःखमुत्पादयेत् तच्च वक्षरोपकादौ च
धार्ष्ट्यं पथ्यार्थं च योव्यवः क्रियते तन्दद्यात् । समुत्थानं वक्ष
रोपणं यस्मिन् कलहे योदण्डस्तच्च दद्यात् समुत्थानजं व्य
मात्रं । परगात्राभिद्रोहे दण्डमुक्त्वा नन्तरन्वहिरङ्गार्थमात्रे
दण्डमाह ॥ २२५ ॥

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुशावपातने ।
पणान् दायः पञ्चदशविंशतिन्तस्तथा ॥ २२६ ॥

मुद्रादिना कुशस्याभिघाते बिहारस्य द्वैधीकरणे च
अथाक्रमस्य पणोदप्रपणोर्विंशतिपणस्य दण्डोवेदितव्यः । अत्र
पातने मुनः कुशस्यैते त्रयोपि दण्डाः समुचिता पाप्माः पुनः
कुशस्यैवार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२६ ॥

अपि च । दुःखोत्पादिगृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहर
न्तथा । षोडशाद्यः पणान्दाप्योद्वितीयो मध्यम
न्दमम् ॥ २२७ ॥

परगृहे दुःखजनककृष्णकादिद्रव्यक्षिपन् षोडशपणान्
दण्डाः । प्राणहरमुनर्विवभुजङ्गादिकक्षिपन् मध्यमसाहस
कदण्डाः । यत्रभिद्रोहे दण्डमाह ॥ २२७ ॥

दुःखि च शान्तितात्वाद्वा शाखाङ्गच्छेदने तथा ।
दण्डः सुद्रपशूनाञ्च द्विपणप्रभृति क्रमात् ॥ २२८ ॥

सुद्राणां मशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखो
त्पादनेऽसकसावणे शाखाङ्गच्छेदने शाखाङ्गच्छेदेन सौचं प्रोक्तं
सह्याररहितं शृगादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणप्रभृ
तीनि शाखाचाङ्गश्च शाखाङ्गं तस्य छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः ।
द्विपणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः द्विपणप्रभृतिरादिर्यस्य दण्ड
भण्डासायौ द्विपणप्रभृतिः स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्
पणोष्टपणइत्येवं रूपेण पुनर्द्विपणस्त्रिपणश्चतुःपणः पञ्चपण
इति । कथमिति चेदुच्यते । अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथमदण्डो
गुरुतरमुपरितनं दण्डश्चितथमवगम्यते । तत्र चाश्रुतत्रिलाहि
सङ्ख्याश्रयणादरं श्रुतद्विसङ्ख्याया एवाभावाश्रयणेन गुरुत्व
सम्पादनमिति निरवयवम् ॥ २२८ ॥

किञ्च । लिङ्गस्य च्छेदने मृत्वौ मध्यमो मूल्यमैव
च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विमुखोदमः ॥ २२९ ॥

तेषां सुद्रलिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमतादसोदण्डः
स्वामिने च मूल्यन्दद्यात् । महापशूनां पुनर्मौगजवाजिप्रभृती

नामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितलोवलोदिनिमित्तेषु पूर्वोक्ता
दृष्टान्तिमुपादृष्टोवेदितव्यः । स्थावरामिन्द्रोदे । दृष्टेनाह
॥ २२६ ॥

प्ररोहित्राखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणी ।
उपजीवद्रुमाणां द्विंशतेर्दिगुणोदमः ॥ २२७ ॥

प्ररोहाश्चक्रुरातदन्तः शाखाप्ररोहिण्यः धाः हिजाः पुन
रुक्ता अतिष्ठाण्डमरोहन्ति ताःशाखाषीषां वटादीनां प्ररो
हित्राखिगलीषां शाखाहेदने यतोभूतशाखानिर्गच्छन्ति
सकन्धस्तथा हेदने संभूतवृक्षहेदने च यथाक्रमं विंशति पक्ष
दृष्टादरभ्य पूर्वजात्पूर्वजादुत्तरोत्तरदण्डोद्दिगुणः । एत
दुक्तमर्थति । विंशतिपक्षत्वारिंशत्त्वशोशीनिपक्षद्वैवन्त्ये
दृष्टावध्या क्रमं शाखाहेदनादियपराधेषु भवतीति । अत्र
प्ररोहित्राखिनामनुपजीवद्रुमाणां शाखादीनां पूर्वेषु स्थानेषु
पूर्वोक्त एव दृष्टः । अनुपजीव्याप्ररोहित्राखिषु पुनर्द्वेषु
कल्प्यम् । वृक्षविशेषस्यत्याह ॥ २२७ ॥

चैत्यस्यज्ञानस्तेमासु पुण्यस्थाने सुराक्षये ।
जातद्रुमाणां द्विगुणोदमोवृक्षेय विभ्रुते ॥ २२८ ॥

वैद्यादिषु जातानां वृक्षाणां ब्राह्मणेदनादिषु पूर्वोक्ता
हस्तादिमुषः विमुक्तेषु पिप्पलपलाशादिके द्विगुणोदङ्कः ।
गुल्मादीन् प्रत्याह ॥ २३१ ॥

गुल्मगुच्छसुपलताप्रतानौषधिवीरुधां । पूर्व
सृतादर्द्धदण्डः स्थानेष्वेतेषु कर्तने ॥ २३२ ॥

गुल्मा अगतिदीर्घनिविडलता मासत्यादयः । गुच्छा अवली
रूपा चरसप्रायाः सुरष्टकादयः । सुपाः करवीरादयः
चरसप्रायाः । लतादीर्घयायिन्योद्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः ।
प्रतानाः काष्ठप्ररोहरहिताः चरसयायिन्यः शिखायायिन्यः
आरिवाप्रभृतयः शेषथ्यः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः
मीरुधन्विका अपि या विविधस्यरोहन्ति मुहुषीप्रभृतयः ।
एतेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु कर्तने वेदने पूर्वोक्तदण्डार्द्धदण्डौ
वेदितव्यः । इतिदण्डपाह्यप्रकरणम् ॥ • ॥

अति बाह्यं नाम त्रिवादपदं व्याचिख्यासुस्तत्रचयनाह
दाह ॥ २३२ ॥

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्पादसं सृतम् ।

सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टमिभियोगानर्हत्वाविशेषेण
परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसं । कुतः प्रथमहरणात्
प्रसङ्गाहरणादसावष्टम्भेन हरणादिति यावत् । एतदुक्तं
भवति । राजदण्डस्य नाकोशं चोत्तङ्गु राजपुरुषेतरजनसमक्षं
यत्किञ्चिद्भूतमारणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं
साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयो
र्हरणस्यापि वसावष्टम्भेन क्रियमाणात्साहसत्वमिति । नारदे
नापि साहसस्य स्वरूपमिदृतम् ॥

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिदलदर्पितैः । तत्साहसमिति
प्राक्तं सहेवलमिहोच्यते । तदिदं साहसञ्चैर्यवाग्दण्ड
पादयस्तीसंग्रहेषु व्यासक्तमपि बलदर्प्यावष्टम्भापाधितोभि
द्यतदति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानन्तस्य च दण्डवैचित्र्य
प्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणानैव
विवृतम् ॥

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयमप्रथममध्यमन्तथा । उत्तमञ्चेति
ग्रास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ फलमूलोदकादीनां चेत्त्रेप
करणस्य च । मङ्गाद्येपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ वासः
पशुन्यपानानां दृष्टोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं
साहसं स्मृतं ॥ व्यापादोविषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणोपरोधियच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रिया
चेपः प्रथमस्य अतावरः । मध्यमस्य तु ग्रास्त्रगैर्दृष्टः पञ्च

कृताक्षरः । उक्तमेवाहमे दृष्टः सप्तसत्तरद्वयमेव । अथः सर्वस्व
हरणं मुराभिर्वापनाक्षने ॥ तदङ्गच्छेदइत्युक्तीदृष्टउत्तम
साहसदति । वधादयस्यापराधना रतस्मादुत्तमसाहसे यमस्ता
नवस्तावा येन्याः । तच्च परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्ड
माह ॥ ० ॥

तन्मन्त्र्याद्विगुणोदण्डो निरुद्धे तु चतुर्गुणः ॥ २३३ ॥

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्याद्विगुणोदण्डः यः पुनः साहसं
कृत्वा नाहमकार्षमिति निरुद्धे तस्य मूल्याच्चतुर्गुणोदण्डो
भवति । एतस्माद्देव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाहसादि
सामान्यदण्डविधानमपहारत्यतिरिक्तविषयकस्यते । साहसि
कस्य प्रयोजयितारमत्याह ॥ २३३ ॥

यः साहसं कृत्वा कारयति सदाप्योद्विगुणन्दमम् ।
यच्चैवमुक्ताहन्ताता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३४ ॥

यस्तु साहसं कुर्वित्येवमाहैव कारयत्येषा साहसिका
दृष्टाद्विगुणन्दण्डं दायः । यः पुनरहन्तुभन्धनन्दास्यमि
नकुर्वित्येवमुक्ता साहसं कारयति स चतुर्गुणन्दण्डन्दाप्येन
बन्धातिशयात् । साहसविशेषमत्याह ॥ २३४ ॥

अर्थाक्रोशातिक्रमकृद्भाटभार्याप्रहारदः ।
सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३५ ॥
सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः । पञ्चा
शत्यणिकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३६ ॥

अर्थस्वार्धाहंस्वार्थादेराद्येपमाञ्चातिक्रमश्च यः करोति
यश्च भाटभार्यां ताडयति । तथा सन्दिष्टस्य प्रतिश्रुतस्वार्थ
स्याप्रदाता यस्तु मुद्रितं गृहमुद्घाटयति । तथा स्वगृहचेनादि
संयुक्तगृहचेनादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदि
गृहणात्स्वगाम्यस्वदेशीयानाञ्च योऽपकर्त्ता ते सर्वे पञ्चाश
त्यष्टपरिमितेन दण्डेन दण्डनीयाः ॥ २३६ ॥

किञ्च । स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टेनाभिधा
वकः । अकारणेन विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमं
स्पृशन् ॥ २३७ ॥ शूद्रप्रभ्रजितानाञ्च दैवे पितृ च
भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन्न योग्योयोग्यकर्म
कृत् ॥ २३८ ॥ वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः ।
साधारणस्यापलापी दासो गर्भविनाशकृत् ॥ २३९ ॥
पितृपुत्रस्वहृद्भाटदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषाम
पतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २४० ॥

नियोगम्विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति । चौरादि
व्याकुलैर्विक्रुष्टे यः ब्रह्मोपि नाभिभावति ॥

यस्य वृथाक्रोशश्च करोति । यस्य षडालोपाद्युपादीन्
स्पृशति । यस्य शूद्रः प्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् दैवे पितृन् च
कर्माणि भोजयति । यस्यायुक्तं मातरं गृहीत्यामीत्येवं प्रपथं
करोति । यस्य अयोग्य एव शूद्रादिर्योग्यकर्माध्यापनादि
करोति । वृषोवस्त्रीवर्दः शुद्रवशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रज
जनब्रह्मेर्विनाशकः । वृचचुद्रपशूनामिति पाठे हिंसाद्यौषध
प्रयोगेन वृचादेः फलप्रसूनावात्पातयिता साधारणद्रव्यस्य
वशकः । दासीगर्भस्य पातयिता च । येषां पित्रादयोऽपतिता
एव सन्तोऽन्योन्यमजन्ति ते सर्वे प्रत्येकमण्यतन्द्रणार्हा
भवन्ति । इति साहसप्रकरणम् ॥ ० ॥ साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशा
चराधेषु नेजकादीनान्दण्डमाह ॥ २४० ॥

वसानस्त्रीन्यणान्दण्डोरजकसु परांगुलम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २४१ ॥

नेजकोवस्त्वस्य धावकः । स यदि निर्णेजमार्थं समर्पितानि
कसंसि स्वयमाच्छादयति तदासौ पणत्रयन्दण्डः । यः पुन
स्नानि विक्रीणीते ऽवक्रयन्वा एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रन्दी
यतमङ्गमेतावद्हनन्देयमित्येवभादकं योददाति आधिसम्प

नयति ससुहृद्वा वाचितं दहात्यसौ प्रत्यपराधन्ववशा
न्सुहृदनीयः । तानि च वक्ष्यामि सत्त्वशास्त्रावपक्षमेवास्मी
यानि न पाषाणे न च व्यत्यजनीयाणि । न च साहचरे वासयितुं
श्यानि । इतरथादण्डः ॥

शास्त्रे कलके सत्त्वे निव्यादावांश्चि मेजकः । न च वासांश्चि
वासोभिर्विहरेत् न च वासयेदिति मनुस्मरणात् । यदा पुन
स्यानि प्रमादाद्वा प्रचयति तदा नारदोक्तमृष्टव्यम् ॥

मूखाष्टभागोद्घोषेत सकृद्वैतस्य वाससः । दिःपादस्त्रि
सृतीयांश्चतुर्द्वैतेऽर्द्धमेव च । अर्द्धं च यान्तु परतः पादांश्चाप
चयः क्रमात् । यावत्स्त्रीणदश्चञ्जीर्णं जीर्णं स्थानियमः चयदति ।
अष्टपणक्रीतस्य सकृद्वैतवस्त्रस्य नाश्रितस्याऽष्टमभागोऽप्यन्य
न्यूनं मूख्यन्देयं । द्विर्द्वैतस्य तु पादोऽप्यन्यदयोषंश्चिर्द्वैतस्य
पणसृतीयांश्चन्यूनम् । चतुर्द्वैतस्यार्द्धं पणचतुष्टयन्देयम् । ततः
परं प्रतिनिर्णयनमवशिष्टं मूख्यं पादापचयेन देयम् । याव
ञ्जीर्णं जीर्णं पुनर्नाश्रितस्येच्छातो मूख्यदानकल्पनम् ॥ २४१ ॥

पितृपुत्रविरोधे तु साक्षिणान्निपणोदमः । अन्तरे
च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणोदमः ॥ २४२ ॥

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं
निवारयत्यसौ पणत्रयन्दण्डः । यस्य तयोः सपणे विवादो

पण्डाने प्रतिभूर्भवत्यसौ चकारात्तयोर्थः कलहं वद्व्यति-
 शेषि चिपणादष्टगुणश्चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीयः । दम्पत्या-
 दिव्यमेव दण्डोनुसरणीयः ॥ २४२ ॥

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नानकस्य च ।
 एभिश्च व्यवहर्त्ता यः सदाप्योदण्डमुत्तमं ॥ २४३ ॥

तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानमस्यद्रोणादि ।
 नाणकं मुद्राचिह्नितम् द्रव्यं निष्कादि । एतेषां यः कूटकृद्देश-
 प्रसिद्धपरिमाणादन्यथान्यूनत्वमाधिक्यत्वा द्रव्यादेरव्यावहा-
 रिकमुद्रिततन्ताद्यादिगर्भत्वमा करोति । यश्च तैः कूटैर्ज्ञान-
 अपि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसन्दण्डनीयौ ।
 नाणकपरीक्षिणमत्याह ॥ २४३ ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् । सना-
 णकपरीक्षी तु दाप्युत्तमसाहसम् ॥ २४४ ॥

यः पुनर्नाणकपरीक्षी तासादिगर्भमेव द्रव्यादिकं सम्य-
 गिति ब्रूते सम्यक् च कूटमिति असावुत्तमसाहसन्दण्डः ।
 चिकित्सकमत्याह ॥ २४४ ॥

भिषमिध्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमन्दमम् ।
मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमन्दमम् ॥ २४५ ॥

यः पुनर्भिषमिध्यायुर्वेदानभिज्ञ एव जीवमार्थं चिकित्सा
भिज्ञोहमिति तिर्यक्षुः पुन्यराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरत्यसौ
क्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसगं दण्डनीयस्तथापि तिर्यक्षा
दिषु मुख्यविशेषेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्त
गुह्यस्तुभावः कल्पनीयः ॥ २४५ ॥

अवन्ध्यं यश्च वध्नाति वन्ध्यं यश्च प्रमुञ्चति ।
अप्राप्तव्यवहारश्च सदाप्योदण्डमुत्तमम् ॥ २४६ ॥

यः पुनर्दण्डानर्हमनपराधिनं राजाज्ञया विना वध्नाति ।
यश्च वन्ध्यं व्यवहाराद्भयं तमनिवृत्तव्यवहारश्चोत्तमस्तु जत्यऽसौ
वृत्तमसाहसन्दाप्यः ॥ २४६ ॥

मानेन तुलया वापि योऽशमष्टमकं हरेत् । दण्डं
स दाप्यौद्दिशतम्बुद्धौ क्षानौ च कल्पितम् ॥ २४७ ॥

यः पुनर्वणिम्बोद्दिशार्थाभादेः पञ्चस्याष्टममंशकूटमानेन
कूटतुलया वान्यथापहरत्यऽसौ पणानां दिशतन्दण्डनीयः ।

अपहतस्य पुनर्द्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी
कस्ये ॥ २४७ ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु । पक्ष्येषु
प्रक्षिपन् हीनमपणान्दाप्यस्तु षोडश ॥ २४८ ॥

भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहोष्णतादिः । गन्धद्रव्यमुष्णीरादि
आदिशब्दाद्विजृम्भरीषादि । एतेष्वस्यारद्रव्यमिदमर्थं मिश्र
यतः षोडशपणोदण्डः ॥ २४८ ॥

किञ्च । मृच्चर्ममणिस्त्रायाःकाष्ठवल्कलवास
साम् । अजातौ जातिकरणे विक्रीयाष्टगुणोदमः
॥ २४९ ॥

न विद्यते वज्रमूल्याजातिर्यस्मिन्मृच्चर्ममण्यदिके तदजाति
तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन
वज्रमूल्याजातीयसादृश्यसम्पादने यथामल्लिकामोदसञ्चारणेन
मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति । मार्ज्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षा
पादनेन व्याघ्रचर्मैति स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्म
रागदति कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति

कार्ष्णाक्षे वर्षोत्कर्षाधानेन रजतमिति विष्णुकाष्ठे चन्द
नामोदसञ्चारणे चन्दनमिति कङ्कोले तगाख्यं सवङ्गमिति
कार्पासिके वासवि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति विक्रेयस्या
पादितस्य दृश्यस्य मृज्जनादेः पञ्चसाहगुणोदण्डोवेदितव्यः
॥ २४६ ॥

समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम् ।
आधानम्विक्रयन्नापि नयतोदण्डकल्पना ॥ २५० ॥
भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते । द्विपणे
द्विशतोदण्डोमूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २५१ ॥

मुद्रमिधानं मुद्रेण सहवर्त्तत इति समुद्रकरण्डकम् । परि
वर्त्तनम्यत्यासः । योन्यदेवमुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा
हस्ताधवेनान्यदेवस्फटिकानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति यश्च
सारं भाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिन्ना
नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरि
कादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूनं न्यूनपणमूल्यमिति । यावत्त
स्मिन् कृत्रिमे विक्रीयते पञ्चाशत्पणोदण्डः पणमूल्ये पुनः शतं
द्विपणमूल्ये द्विशतोदण्डः इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया ।
वणिजः प्रत्याह ॥ २५१ ॥

सम्भूय कुर्वतामर्थं सबाधकारुणिलिनाम् ।
अर्घस्य ह्रासं वृद्धिम्वा जानतां दमउत्तमः ॥ २५२ ॥

राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं वृद्धिम्वा जानतोपि वणिजः
सम्भूय मिलित्वा कारुणां रजकादीनां त्रिलिनाच्चिकारा
दीनां सबाधं पीडाकरमर्घान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पण
सहस्रं दण्डनीयाः ॥ २५२ ॥

किञ्च । सम्भूय वणिजाम्पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।
विक्रीणताम्वाविहितोदण्डउत्तमसाहसः ॥ २५३ ॥

ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतमण्यमनर्घेण हीन
मूख्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणीते तेषां
मुत्तमसाहसोविहितोदण्डोमन्वादिभिः । केन पुनरर्घेण पणि
नव्यमित्याह ॥ २५३ ॥

राजनि स्थाप्यते योर्घ्यः प्रत्यहन्तेन विक्रयः ।
क्रयोवा निखवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५४ ॥

राजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्घ्यः स्थाप्यते निरूप्यते तेना
र्घ्येण प्रतिदिनं क्रयोविक्रयोवा कार्यः । निर्गतः स्वोनिस्वो

वमेव सखाग्नाजनिरूपिताद्योनिस्वः स एव वणिजां खाभ
कारी न पुनः स्वहन्दपरिकल्पितात् । मनुमाचार्यकरणे विवेको
दर्शितः । पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पचे मासे तथागते । कुर्वीत
चैवाभ्यत्यचमर्घ्यवस्त्रापनं नृपदति ॥ २५४ ॥

किञ्च । स्वदेशपण्ये च शतम्बणिक् गृहीतपञ्चकं ।
दशकम्पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५५ ॥

स्वदेशप्राप्तपञ्चं गृहीत्वा यो विक्रीणीति ऽसौ पञ्चकं शतम्ब
णशतपणपञ्चकं खाभं गृहीयात् । परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शत
पणमूले दशपणान् खाभं गृहीयात् । अथ पण्यग्रहणदिवस
एव विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरेपि विक्रीणीते तस्य
कालोत्कर्षवशात् खाभोत्कर्षः कस्यः । एवञ्च यद्यार्धं निरूपिते
पण्यशते पञ्चपणो खाभो भवति तथैवार्धे राश्या स्वदेशपण्यविषये
स्थापनीयः । परदेशपण्ये अर्धनिरूपणप्रकारमाह ॥ २५५ ॥

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययमप्यसमुद्भवम् ।
अर्धेन ग्रहणत्कार्यः क्रोतुर्विक्रोतुरेव च ॥ २५६ ॥

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्ड
ग्रहणशुल्कादिस्नानेषु यावानुपयुक्तो र्यस्तावन्तमर्थं परिगणय्य

पण्यमूल्येन बह मेव सित्वा यथापचरते द्रव्यस्योखाद्यः यन्मयते
न चा क्रौडविक्रेकोरनुग्रहकार्योर्धोराशास्त्रापनीयः । प्रासङ्गिक
परिब्रमायाधुना विक्रीयासम्प्रदानं प्रक्रमते । तत्स्वरूपकारदे
नाभिहितम् ॥

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्थेन प्रदीयते । विक्रीयासम्प्रदा
नन्तदिवादपदमुच्यते ॥ तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन
द्वैविध्यमभिधाय पुनःषड्विधत्वं तेनैव प्रत्यपादि ॥

लोक्येऽस्मिन् द्विविधमप्यं जङ्गमं स्थावरं तस्य । षड्विधस्तस्य
तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ॥ मणिकान्तुलितं मेघं क्रियया
रूपतः श्रियेति क्रमरूपत्वादि तुलितं कुङ्कुमादि मेघं शास्त्रादि
क्रियया वाहदोहादिरूपयोपलक्षितमन्नमहिस्यादि । रूपतः
पण्यः कृणादि श्रिया दीप्या मरकतवज्रारामादि । इत्येतत्
षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासम्प्रदायत्वादस्य व्याह ॥ २५६ ॥

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयन्तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लानं वा दिगामते
॥ २५७ ॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेया तद्गृहीतमूल्यनाद्यदि
विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति ।

तच्च पण्यं यदि क्रयकाले वज्रमुखं सत्त्वात्मानन्देऽप्यमूल्येन
 लभ्यते तदार्थं द्वायकृतेऽप्युदयोद्विष्टः पण्यस्य स्थावरजङ्गमा-
 त्मकस्य तेन सहितमप्यं विक्रेता क्रेते दापनीयः । यदा मूल्यं
 द्वायकृतः पण्यस्योदयोनास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो
 मूल्यस्य यत्कालमिति प्रतिपन्नतावदेव तदा तत्पण्यमादाय
 तस्मिन्नेवेति किञ्चिन्मात्रं योऽस्मान्मनोदयेन कृतं किञ्चि-
 मित्यादि प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रेतवाञ्छा
 वशाद्दापनीयः । यथाह नारदः ॥

अर्घ्येदेवहीयेत सोदयमप्यमावहेत् । स्थानिनामेव
 नियमोदिच्छाभन्दिमिचारिणमिति । यदा त्वर्घ्यमहत्त्वेन
 पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्तुवृद्धिके च उप-
 भागः तदाच्छादनमुखनिवासादिरूपोविक्रेतुस्तत्सहितमप्यं
 मयौदायः । यथाह नारदः ॥

विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति । स्थावरस्य चयं
 दार्थोजङ्गमस्य क्रियाफलमिति । विक्रेतुरूपभागचयउच्यते ।
 क्रेतुः सम्बन्धितेन चीयमाणत्वात् पुनः कुचपातशस्यघातादि-
 रूपः । तस्य तु । उपहन्येत वा पण्यं दक्षेतापन्नियेत वा ।
 विक्रेतुरेव सेनर्योविक्रीयासम्ययच्छत इत्यनेनोक्तत्वात् । यदा
 त्वसौ क्रेतादेशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमा-
 दाय देशान्तरे विक्रीणानस्य योऽस्मान्मनोदयेन सहितमप्यं विक्रेता

क्रेते दापयितव्यः । अथ च क्रीतपक्षसमर्पणमियमोनुश्रया
भावे द्रष्टव्यः । यति त्वनुश्रये क्रीता विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि
मनूक्तमेदितव्यम् ॥ २५७ ॥

किञ्च । विक्रीतमपि विक्रेयमूर्ध्वक्रेतर्यगृह्णाति ।
हानिस्तेक्रेतदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५८ ॥

यदा पुनर्जातानुश्रयः क्रेता पक्षं न जिघृक्षति तदा विक्रीतं
मपि पक्षं अन्यत्र विक्रेयं । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न
गृह्णाति तच्च पक्षं राजदैविकेनोपहतम् तदा क्रेतुरेवासौ हानि
र्भवेत् । पण्यग्रहणरूपेण क्रेतदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५८ ॥

अपिच । राजदैवोपघातेन पण्येदोषमुपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५९ ॥

यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यम्विक्रेता न समर्पयति
अजातानुश्रयोपि तच्च राजदैविकेनोपहतमभवति तदासौ
हानिविक्रेतुरेवातो न्यदुष्टमण्यम्विनष्टमदृशं क्रेत्रे देयम्
॥ २५९ ॥

किञ्च । अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा ऽदुष्टं
मद्यदि । विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणा
भवेत् ॥ २६० ॥

यः पुनर्विनैवानुश्रयमेकस्य हस्ते विक्रीतमुनरन्यस्य हस्ते
विक्रीणीते सदोषत्वा पण्यमच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा
तत्पण्यमूल्यात् द्विगुणोदमोवेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विज्ञेयो
दर्शितः ॥

अन्यहस्ते तु विक्रीय योन्यस्मै तत्प्रयच्छति । द्रव्यस्य द्विगुण
न्दाप्योविनयन्तावदेव तु ॥ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः
प्रयच्छति । समूल्याद्विगुणन्दाप्योविनयन्तावदेव तु इति ।
सर्वस्यायं विधिर्दत्तमूल्ये पक्षे द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पक्षे
वाङ्मात्रकथ्ये क्रेतविक्रेत्रोर्नियमकारिणः समयादृते प्रवृत्तौ
निवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । यथाह नारदः ॥

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । अदत्तेन्यत्र
समयान्न विक्रेतुरविक्रयइति । विक्रयानुश्रयोभिहितः क्रीतानु
श्रयस्वरूपन्तु प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारणत्वार्थं
माह ॥ २६० ॥

क्षयं वृद्धिञ्च वणिजा पण्यानामविजानता ।
क्रीत्वा नानुश्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्
॥ २६१ ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणं
तर्षकृतां दृष्टिमपश्यता क्रेतानुब्रयोऽन कार्थः । विक्रेता च
महार्घनिबन्धनपण्यचयमपश्यतानाऽनुब्रयितव्यम् । दृष्टिचय
परिज्ञाने पुनः क्रेतविक्रेतोरनुब्रयोभवतीति व्यतिरेकादुक्त
भावतीति व्यतिरेकादुक्तमवति । अनुब्रयकालावधिस्य नारदे
नोक्तः ॥

क्रीता मूल्या यः पण्ये दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रति
देयन्तत्तस्मिन्नेवाङ्गऽविचिन्तम् ॥ द्वितीयेऽङ्गे ददत्क्रीता मूल्या
स्त्रिंशं ब्रमावहेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गे परतः क्रेतुरेव तदिति ।
अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्धनानुब्रयावधि
दंष्ट्रैकपञ्चसप्ताहेत्यादिना दर्शितम् । तदनन्वा वाचोयुक्तम्
दृष्टिचयपरिज्ञानस्यानुब्रयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्य
परीक्षाविधिवत् । पण्यदोषाणां अतः पण्यदोषे तद्दृष्टिचय
कारणचितयाभावेनानुब्रयकालाभ्यन्तरेपि यद्यनुब्रयकरोति
तदा पण्यषट्कागान्दण्डनीयः । अनुब्रयकारणसङ्गावेत्यनुब्रय
कालातिक्रमेणानुब्रयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनावि
नश्यरेषु स्थिरार्थेष्वनुब्रयकालातिक्रमेणानुब्रयं कुर्वतोऽमनूक्तो
दण्डो द्रष्टव्यः ॥

परेन तु दद्यात्तस्य न दद्यात्तापि दापयेत् । आददानो
ददद्यैव राश्या दण्डः प्रतानिषडिति ॥ ० ॥ इति विक्रीया

अथदानं नामप्रकरणम् ॥ ० ॥ सम्भूय समुत्थानं नाम विवाद
पदमिदानीमभिदधाति ॥ २६१ ॥

समवायेन वणिजां लाभार्थकर्म कुर्वताम् ।
लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथावा संविदा कृतौ
॥ २६२ ॥

सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवं रूपा संप्रति
पत्तिः समवायस्येव ये वणिक्कृतनर्तकप्रभृतयोलाभलिप्सवो
भूत्वा प्रातिस्निककर्मकुर्वते तेषां लाभालाभावपचयापचयौ
अथाद्रव्यं येन यावद्गुणमप्यसहसाद्यर्थं दत्तान्दनुषारेणाव
हेयौ । यदा । प्रधानगुणभावपर्याप्तौ चवसास्य भागदयमसौ
कीभागइत्येवं रूपया समिदा समवेन यथा सत्यतिपत्तौ
तथावेदितव्यौ । किञ्च ॥ २६२ ॥

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।
स तद्दद्यादिष्टवाच्च रक्षिताद्दशमांशभाक् ॥ २६३ ॥

तेषां सम्भूय प्रचरतामध्ये पण्यमिदमित्वन्न व्यवहर्तव्य
मिति प्रतिषिद्धमाचरतायन्नाशितं अनादिष्टमननुज्ञातव्य

कुर्वाणेन तथा प्रमादात्प्रज्ञाहीनतया वा येन यस्माज्जितं ह
तत्पथं वणिग्भ्योदद्यात्। यः पुनस्तेषामध्ये चौरराजादिजनि
ताद्व्यसनात्पथं पासयति सतस्माद्रचितात्पथ्याद्दशममंशं
लभते ॥ २६३ ॥

अर्घप्रक्षेपणादिंशभागं शुल्कं नृपोद्धरेत्।
व्यासिद्धं राजयोग्यञ्च विक्रीतं राजगामि तत्
॥ २६४ ॥

इह यतः पण्यस्य यन्मूल्यमित्यर्घस्य प्रक्षेपणाद्राजनिष्क
पणाद्वेतोरसौ मूल्यादिंशतितममंशं शुल्कार्थं गृहीयात्।
यत्पुनर्याषिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिषिद्धं यच्च
राजयोग्यं माणिक्याद्यप्रतिषिद्धमपि तद्राज्ञे अनिवेद्य लाभ
लोभेन विक्रीतञ्चेद्राजगामिमूल्यदाननिरपेक्षत्तत्सर्वं पण्यं
राजापद्धरेदित्यर्थः ॥ २६४ ॥

मिथ्यावदन्यरीमाणं शुल्कस्थानादपासरत्।
दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥ २६५ ॥

यः पुनर्वणिच्छुल्कवच्चनार्थं परीमाणन्निकृते शुल्कग्रहण
स्थानादापसरति यस्यास्येदमस्य वेत्येवन्निवादात्सदीभूतमण्यं

क्रीणाति विक्रीणीते वा तस्यैवपक्षाष्टगुणन्दण्डमीयाः । अपि च
॥ २६५ ॥

तरिकः स्थलजं शुक्लं गृह्णन् दाप्यः पणान्दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रये ॥ २६६ ॥

शुक्लं हि दिविधं स्थलजञ्च जलजञ्च । तच्च स्थलजमर्घप्रक्षेपणा
दित्रभागं शुक्लं नृपोदरेदित्युक्तम् । जलजन्तु मानवेऽभि
हितम् ॥

यथं यानाक्तरे दाप्यः पुरुषोऽर्द्धपणान्तरे । पादस्य शुक्ल
घोषिष्य पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाष्टपूर्णानि यानानि तार्थं
दाप्यानि सारतः । रिक्तभाष्टानि यत्किञ्चित्पुमांसस्य
परिच्छेदा इति । शुक्लद्वेष्ययमपरोविशेषः ॥

न भिक्षकार्पापचमसि शुक्लं न शिष्यदत्तौ न शिष्यौ न दूते ।
न भैक्ष्यलभ्येन हतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञदति ।
तीर्यतेऽनेनेति तरोणावादिसाज्जन्यशुक्लोऽधिकृतस्तरिकः । स
यदा स्त्रलोद्भवं शुक्लं गृह्णाति तदा दशपणान्दण्डमीयः ।
वेशोवेम्नप्रतिवेशदति स्त्रवेम्नाभिमुखं स्त्रवेम्नपार्श्वस्थं चाच्यते ।
तच्च भवाः प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्राति
वेश्यास्तेषां श्रुतदृत्तसम्यग्ज्ञानं आह्लादिषु विभवे सत्यनिमन्त्रये

एतदेव द्रव्यपचात्माकन्दखड्गमेदितव्यम् । देवान्तरं मृतवधि
यिष्यन्त्यत्याह ॥ २६६ ॥

देवान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादवान्धवाः । ज्ञात
योवाहरेयुस्तदागतास्तैर्विबानृपः ॥ २६७ ॥

यदा सभूषकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देवान्तरं गतेमृत
त्वादा तदीयमंत्रं दायादः बुचाद्यपत्यवर्गः बान्धवाः मातृ
पक्षीयाः मातुलाद्याः । ज्ञातयोपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा
वा आमताः सभूष चवहारिणोऽप्ये देवान्तरादागता स्ते वा
गृहीयुस्तैर्विना दायाच्चभावे राजा गृहीयाम् । वा शब्देन च
दायादीनामैकस्विकमधिकारं दर्शयति । पैर्वाभ्यर्थनियमस्तु
पत्नीदुहितरदत्यादिप्रतिवादिनश्चापि विज्ञेयः । स्त्रिय
सत्रह्यकारिब्राह्मणनिषेधोवशिकप्राप्तिश्च वचनप्रबोधनम् । षणि
जामपि मध्ये यः पिण्डदानर्षदानादिसंबन्धः स गृहीया
त्तामर्ष्याविज्ञेये पुनः सर्वे वणिगः संकृष्टिनोविभक्त्य गृहीयुस्ते
वामभावे द्रव्यवर्षं दायाद्यागमनमन्यतीक्ष्यमानगतेषु स्वबन्धेन
राजा गृहीयात्तदिदकारदेन कष्टमुक्तम् ॥

एकस्य चेत्सामान्यरणादायादोक्तं तदाभुयात् । अन्योवा
ऽप्यविदरादे ब्रह्मस्यैवैव एव ते । कदाभावेतु मुक्ततात्कारचे

इन्द्रवज्रात् । अस्त्राग्निमहाकादन्द्मवर्षसिंहतनातः । रावा
तदात्मवान्मुर्क्यादेवमर्थेन हीयत इति ॥ २६७ ॥

अथ । जिह्वां त्वजेयुर्निर्वाभमग्रक्तोन्मेन कारयेत् ।

जिह्वावक्ष्यकसं निर्वाभमिर्गतसामं साममाष्टिष्वत्यजेयु
र्वैहिःकुर्युः वक्ष्यसंभूयकारिणां मध्ये भाष्ट्रप्रत्यवेष्टादिकद्व
र्तुमसमर्थोऽसावन्नेन सङ्गमनाष्ट्रमारवाङ्मनादावव्यवपरी
ष्टादिकद्वारयेत् । प्रागुपदिष्टवशिग्धर्मवृत्तिगादिव्यतिदि
शति ॥ ० ॥

अनेन विधिराख्यातः ऋत्विक्कर्षककर्म्मिणाम्
॥ २६८ ॥

अनेन सामासाभौ यथाद्रव्यमित्यादिवशिग्धर्मकक्षनेन
त्विजां होचादीनां हवीवक्ष्यामासटनर्तकतथादीनाञ्च शिषि
कर्मोपजीविनां विधिर्वर्त्तनप्रकारश्चाख्यातस्तत्र चर्म्मिणाञ्चक
विभाने विज्ञेयमनुना दर्शितः ॥

यज्वेषामर्द्धिर्नोमुख्यास्तदूर्ध्वं नार्द्धिर्नोऽपरि । हतीयिनस्तृती
यांश्रास्तुर्यांश्राश्च पादिन इति । अस्त्रायमर्थः । ज्योतिष्टोमेन

अनेन दीक्षयन्तीति वचने गवां अतमृत्विगानतिरूपे दक्षिणा
कार्ये विनियुक्तमृत्विजस्य होचादयः षोडश । तत्र कस्य किया
मंत्रद्वयपेचायामिदमुच्यते ॥

सर्वेषां होचादीनां षोडशस्त्वलिजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो
होचध्वर्युत्रहोद्गातारस्ते गोअतस्यार्द्धिनः सर्वेषांभागपरि
पूरणोपपत्तिवशात् याताष्टचत्वारिंशद्रूपाद्धैर्नाद्धैर्भाजः ।
अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थादब्राह्मणाश्चन्दसि प्रस्तोतारस्तद
र्द्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः । ये पुन
सृतीयिनोऽष्टावाक्नेष्ट्राग्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते द्वतीयिनोमुख्यां
शस्य षोडशगोरूपद्वितीयांशेन द्वितीयांशभाजः । येतु पादिनो
यावस्तुदुन्नेदपोतृसुब्रह्मण्यास्ते मुख्यभागस्य यश्चतुर्थींशोद्वाद
शगोरूपस्तद्भाजः । ननु कथमयमंशनियमोघटते । न ताव
दत्र समयोनापि द्रव्यसमुदायोनापि वचनं यद्वशाद्भागनि
यमः स्यादतः समं स्यादभ्युतत्वादिति न्यायेन सर्वेषां समंश
भाक्त्वं कर्मानुरूपेण चांशभाक्त्वमिति युक्तम् । तत्रोच्यते ।
ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहे अर्द्धिनसृतीयिनः पादिनइति
सिद्धबदनुवादो न घटते । यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमेऽर्द्ध
द्वितीयचतुर्थांशभाक्त्वं मैत्रावरुणादीनामस्य दतोवैदिकार्द्धि
प्रभृतिसमाख्यावसाग्रागुक्तांशनियमप्रकल्प्यत इति निरवयवम्
इति सन्धय समुत्थानप्रकरणम् ॥ ० ॥ इदानीं स्तोत्रसूयते ।
तल्लक्षणञ्च मनुनाभिहितम् ॥

आत्माहसं तन्वयवत्प्रसभद्धर्मं वक्तुम् । निरन्वयभवेत्
 क्षेत्रं कृत्वापङ्कजते च यदिति । अन्वयवद्भूयस्विराजाद्य
 षादियमसं प्रसभम्सावष्टंभेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते
 तस्याहसं स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयम्भूयस्वाम्याद्यसमसं
 वक्ष्यित्वा यत्परधनहरणन्तदुच्यते । यच्च साम्बयमपि कृत्वा
 न मयेदं कृतमिति भयासिद्धुते तदपि स्तेयम् । नारदेनाप्यु
 क्तम् ॥

उपायैर्विविधैरेषां क्लृप्तयित्वापकर्षणम् । सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः
 स्तेयमाज्जर्मनीषिण इति । तत्र तत्स्वरगृहणपूर्वकत्वाद्दृष्ट्य
 ग्रहणस्य च ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायन्तावदाह ॥ २६८ ॥

ग्राहकैर्गृह्यते चौरोलोप्तेणाथ पदेन वा । पूर्व
 कर्मापराधीच तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६९ ॥

यश्चौरोगमिति जनैर्विख्यायतेऽसौ ग्राहकैराजपुरुषस्थान
 पालप्रभृतिभिर्यहीतव्यः । लोप्तेणापहतभाजनादिना वा चौर
 र्यचिह्नेन नात्रदिवसादारभ्य चौरपदानुसरणेन वा ग्राह्यः ।
 यस्य पूर्वकर्मापराधी प्राक्प्रख्यातचौर्यः अशुद्धोऽप्रज्ञातो
 मासः स्थानं यस्यासावशुद्धवासकः । सोपिग्राह्यः ॥ २७० ॥

किञ्च । अन्येऽपि शङ्कया याज्ञा जातिनामादि
 निरुवैः । द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः
 ॥ २७० ॥ परद्रव्यग्रहाणाञ्च पृच्छकागूढचारिणः ।
 निरायाव्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २७१ ॥

न केवलं पूर्वोक्तायाज्ञाः किन्वन्येपि वक्ष्यमाणलिङ्गैः
 शङ्कया याज्ञाः । जातिनिरुवेन नाहं शूद्रइत्येवं रूपेण नाम
 निरुवेन नाहण्डवित्य इत्येवं रूपेण । आदिग्रहणात्स्वदेश्याम
 कुलाद्यपलापेन च सञ्चिताः याज्ञाः द्यूतपक्षाङ्गनामद्यपाना
 दिव्यसनेष्वतिप्रसक्तास्तथा कुतस्त्वोषितमिति चौरग्राहिभिः
 पृष्टेयदि शुष्कमुखोभिन्नस्वरोवा भवति तर्ह्येवावपियाज्ञाः ।
 वज्रवचनात्स्त्रिन्नललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणं
 कियदस्य धनङ्गिमास्य गृहमित्येवं पृच्छन्ति वेशान्तरधारणे
 नात्मानं गूहयित्वा ये चरन्ति ये चायाभावेपि वज्रव्यय
 कारिणः ये वा विनष्टद्रव्याणाञ्जीर्णवस्त्रभिक्ष भाजनादीनां
 अविज्ञातस्वामिकानाम्विक्रयकास्ते सर्वे चौर्य्य सम्भावनया
 याज्ञाः । एवं नानाविधचौर्य्यलिङ्गान्पुनश्चानुद्दिष्ट्वा एते
 चौराः किम्वा साधवइति सम्यक्परीक्षेत न पुनर्लिङ्गदर्शन
 मात्रेण चौर्य्यनिर्णयं कुर्यादचौरस्यापि सोम्रादिचौर्य्यलिङ्ग
 सम्बन्धसम्भवात् । यथाह नारदः ॥

अन्यहस्तत्परिभाष्टमकामादुत्थितमुनिः । चौरैश्च वा
प्रतिषिप्तं क्षेत्रं ब्रह्मात्परीक्षयेत् ॥ तथा चक्षुःश्रोत्रं
चक्षुःश्रोत्रं सत्याक्षश्चक्षुःश्रोत्रं । दृष्टान्ते विविधाया वाक्छब्द
धुक्छब्दपरीक्षयिनिः । हवश्चौर्यब्रह्मवा गृहीतेनात्मा संशोध
नीय इत्याह ॥ २७१ ॥

गृहीतः शङ्कया चौर्यं नात्मानश्चेदिशोधयेत् ।
दापयित्वा हतन्द्रव्यञ्चैरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यदि चौर्यब्रह्मवा गृहीतस्तस्मिन्स्तरणार्थमात्मानसंशोध
यति तर्हि ब्रह्मनाशधनदापनवधादिदण्डभाग्यवेदतोमानु
षेण तदभावे दिव्येन वात्मा शोधनीयः । ननु नाहञ्चौरइति
मिथ्योत्तरे कथम्यमात्रं सम्भवति तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते ।
दिव्यस्य तावद्भावाद्भावगोचरत्वं इत्या वाच्यतरः कुर्यादि
त्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि शास्त्राच्छुद्धमिथ्योत्तरे
न सम्भवति । तथापि कारणेन संशुद्धेभावरूपविज्ञाकारण
साधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा नात्रापहार
काले अहन्देवास्तरस्य इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्यभावस्याप्य
र्थान् विद्वेः शुद्धिर्भवत्येव । चौरदण्डमाह ॥ २७२ ॥

चौरमदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचैर्यस्तं
स्वामिने अपहृतम्भनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया नवादापयित्वा
विविधैर्बधैर्घातयेत् । एतद्योत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तम
द्रव्यविषयञ्च पुनः पुष्पवस्त्रादिचुद्रमथ्यमद्रव्यापहारविष
यम् ॥

साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डोमनीषिभिः । स एव दण्डः
स्येपि द्रव्येषु त्रिव्यनुक्रमात् । इति नारदवचनेन बधरूप
स्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात् । यत्पुन
द्वेष्टमनुवचनम् ॥

अन्यायोपात्तवित्तलाङ्घनमेषां मलात्मात्मकम् । अतस्तान्
घातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डयेदिति । तदपि महापराध
विषयम् । सारविशेषे अपवादमाह ॥ ० ॥

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत्
॥ १७३ ॥

ब्राह्मणम्भुनः चौरं महत्यपराधेन घातयेदपितु ललाटे
ऽङ्कयित्वा स्वदेशान्निष्कात्रयेत् । अङ्कनञ्च सपदाकारं कार्यम् ।
तथाच मनुः ॥

नृहतस्ये भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तोत्रे च
अपदद्वार्यं ब्रह्महर्षिभिराः पुमानिति। एतच्च दण्डोत्तर
कालं प्रायश्चित्तमधिकीर्षतां द्रष्टव्यम्। यथाह मनुः॥

प्रायश्चित्तान्तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णायथोदितम्। नाज्ञा
राज्ञा ललाटे तु दायास्तुत्तमसाहसमिति। चौरादर्शनेऽप
हतद्रव्यप्राप्नुपायमाह ॥ २७२ ॥

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते। विवी
तभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥ २७४ ॥

यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणवधो धनापहरणम्वा जायते
तदा ग्रामपतेरेव चौरापेक्षादोषः तत्परिहारार्थं स एव
चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत्तद्वन्नौ हतन्धनन्धनिने दद्याद्यदि
चौरपदं स्वग्रामाभिर्गतञ्च दर्शयति दर्शिते पुनस्तत्पदं यच्च
प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरन्धनञ्चार्पयेत्। तथाच
नारदः ॥

गोचरे बन्धु मुखेन तेन चौरः प्रयत्नतः। ग्राह्योदायोश्च
वा ज्ञेयपदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र
यातितं। ग्रामान्ताभ्यागं पाशांश्च दिक्पाशांश्चैव दापयेदिति।
विवीते त्वपहारे विधीतस्त्वामिन् एव दोषः यदा तन्धन्येष तद्

तन्भवत्यविवीतके वा विवीतादभ्यच चेत्ते तदाचौरोद्धुर्मुर्मार्ग
पालस्य दिक्पालस्य वापराधः ॥ ३७४ ॥

किञ्च । स्वसीम्नि दद्याद्भ्रामस्तु पदम्ना यत्र
गच्छति । पञ्चग्रामी वह्निःकोशाद्दशग्राम्यथ वा
पुनः ॥ २७५ ॥

यदा पुनर्यामादहिःसीमापर्यन्ते चेत्ते मोषादिकम्भवति
तदा तद्भ्रामवासिन एव दद्युर्यदि सीम्नावह्निः चौरपदञ्च
निर्गतन्निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदम्प्रविशति स एव
चौरार्पणादिकङ्कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्रा
दहिःप्रदेशे घातितोमुषितोवा चौरपदञ्च जनमर्हादिना भग्न
तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमा
हारोवा दद्यात् । विकल्पवचनम् । यथा तत्रत्यासत्त्यपहतधन
प्रत्यर्पणादिकङ्कुर्यादित्येवमर्थः । यदा त्वन्यतोपहतम्भनन्दा
मयितुश्च शक्नोति तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात् ॥

चौरहतमवजित्य यथास्थानञ्जमयेत्स्वकोशाद्वा दद्यादिति
नैतमस्मरणात् । मुषितामुषितसन्देहे मानुषेण दिव्येन वा
निर्णयः कार्यः ॥ यदि तस्मिन्दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः जपयन्दाप्योवन्मुभिर्वापि साधयेदिति वृद्धमनुस्मर
णात् । अपराधविशेषे दण्डविशेषमाह ॥ २७५ ॥

वन्दिगार्हास्तयावाजिगुञ्जराणाञ्च चारिणः ।
प्रसङ्गघातिनस्यैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७६ ॥

वन्दिगार्हादीन्वलावटस्त्रीन घातकांश्च नरान् शूलाना
रोपयेत् । अथञ्च बधप्रकारविशेषोपदेशः ॥

अन्यागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्च रथ
हर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् इति मनुस्मरणात् ॥ २७६ ॥

किञ्च । उत्प्रेषकग्रन्थिभेदैः करसन्दंशहीनकौ ।
कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७७ ॥

वस्त्राद्युत्तिपत्यपहरतीत्युत्प्रेषकः । वस्त्रादिवद्धं स्पर्णादि
कमिषस्योत्कृत्य वा योपहरत्यसौ यन्त्रिभेदः तौ यथाक्रमेण
रेण सन्दंशमहन्नेन तत्त्वान्यङ्गुष्ठेन हीनकौ कार्यौ द्वितीयाद्यप
राधे पुनः करस्य पादस्य करपादकश्च तदेकश्च करपादैक
कहीनं यद्योस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्प्रेषकग्रन्थिभेद
कयोरेकमेकं करं पादश्च द्विन्द्वादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाह
सप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयम् । तदङ्गच्छेदइत्युक्तोदण्डउत्तम
साहसइति नारदवचनात् । द्वितीयापराधेतु बधएव । तथा
च मनुः ॥

अङ्गुलीयन्यभेदस्य हृदयेत्ययमेव हे । द्वितीये हस्तचरणौ
तृतीये बध्ममर्हतीति । आतिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतो
दण्डः कल्पनीय इति । आतिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोग
वयःशक्तिगुणदेशकालादीनान्दण्डगुणलघुभावकारणानामा
मन्यात्प्रतिद्रव्यमन्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपायमाह
॥ २७७ ॥

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतोदमः । देशकाल
वयःशक्ति सञ्चिन्त्य दण्डकर्मणि ॥ २७८ ॥

क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानाञ्च द्रव्याणां हरणे सारतो
मूल्याद्यनुसारतोदण्डः कल्पनीयः । क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपञ्च नार
देनोक्तम् ॥

मृद्गाण्डासनखट्वास्त्रिदारुचर्मदण्डादि यत् । शमीधान्यं
क्षतान्क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् । वायः कौशेयवर्जञ्च गोवर्जं
पशवस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहञ्च मध्यं व्रीहियवा अपि । हिरण्य
रत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गवगजवाजिनः । देवब्राह्मणराजाञ्च द्रव्य
मिश्रेयमुत्तमम् । त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वैतत्सर्गिकः प्रथममध्य
मोत्तमसाहस्ररूपेः दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः । साहस्रेषु
यएवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनोविभिः । स एव दण्डः स्तेयेपि द्रव्येषु
चिह्ननुक्रमात् इति मृत्तयेषु मणिकमल्लिकादिषु गोव्यतिरिक्तेषु

महिषमेवादिपशूषु ग्राह्याण्यमन्त्रिषु कनकधान्यादिषु तार
तम्यभाषोऽस्तीत्युच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां मूल्याद्यनुसारेण
दण्डः कल्पनीयः । तत्र च दण्डकर्षाणि दण्डकल्पनायान्तर्हेतु
भूतन्देशकालवयः शक्तिसम्यक्चिन्तनीयं । एतच्च जातिद्रव्य
परिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथा ह्यष्टापादं स्तेयकिल्बिषं
गूढस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषाम्प्रतिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्ड
भूयस्त्वमिति । अथ मर्यः । किल्बिषश्चन्द्रेणात्र दण्डोऽलक्ष्यते ।
यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विट्गूढकर्तृकेपहारेष्टगुण
आपादनीयः । इतरेषां पुनर्विट्चित्रिषु ग्राह्याणादीनामिदुषां
स्तेयेद्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि षोडशदाचिंशचतुःषष्टिगुणा
दण्डा आपादनीयाः । यस्मादिदं दण्डादिकर्तृकेऽपहारे
दण्डभूयस्त्वं मनुनाप्ययमेवार्थो दर्शितः । अष्टापाद्यन्तु गूढस्य
स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वाचिंशस्तु चित्रिषु
तु । ग्राह्याण्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा
चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिन इति । तथा परिमाणकृतमपि दण्ड
गुरुत्वं दृश्यते । यथाह मनुः ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽधिकमन्धः । श्रेष्येकादश
गुणन्दायस्तस्य च तद्धनमिति । विंशतिद्रोणकः कुम्भः हर्तुं
द्विंशमाणस्त्रिगुणापेक्षया सुभिचदुर्भिचकालापेक्षया वा
ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपादण्डा योज्याः । तथा सङ्ख्याविशेषा
दपि दण्डविशेषारत्नादिषु ॥

सुवर्षरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससान् । रत्नानाञ्चैव
सर्वेषां शतादभ्यधिके बधः । पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके दृष्टाच्छेदन
मिष्यते । श्रेष्ठेष्वाकादशगुणं मूल्यादृष्टं प्रकल्पयेदिति । तथा
द्रव्यविशेषादपि । पुरुषाणां कुलीनानाम्पारीणाञ्च विशेषतः ।
रत्नानाञ्चैव सर्वेषां हरणे बधमर्हति । अकुलीनानान्तु
दण्डान्तरम् ॥

पुरुषं हरतोदण्डोक्त उत्तमसाहसः । स्वपराधे तु
सर्वस्वहन्वान्तुहरतोबधइति । शुद्रद्रव्याणान्तु ॥

माषतोऽन्यूनमूल्यानां मूलात्पञ्च गुणोदमः । काष्ठभाण्ड
हस्तादीनां मृगयानान्तथैव च । श्रेष्ठैरेणवभाण्डानान्तथा
स्त्राव्यस्त्रिचर्षणाम् । शकानामार्द्रमूल्यानां हरणे फलमूलयोः ।
मोरसेचुविकाराणां तथा लवणतैलयोः । पक्वान्नानां कृता
न्नानां मत्स्यानामामिषस्य च । सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्या
त्पञ्च गुणोदमः इति नारदवचनात् । यः पुनः प्रथमसाहसः
शुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चाशत्पर्यन्तोसौ माषमूल्ये तदधिक
मूल्ये च यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः यत्पुनर्मानवं शुद्रद्रव्य
गोचरं वचनन्तमूल्यात्दिगुणोदम इति तदल्पप्रयोजनशता
वरादिविषयम् । तथापराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वं । यथा ॥

सन्धिभ्रितातु ये सौख्यं रात्रौ कुर्वन्ति तत्कराः । तेषां
क्षित्वा नृपोऽहसौ तीक्ष्णशूले निवेशयेदित्येवं सर्वेषामानन्या
मतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरु

शेषभावः कल्पनीयः । पक्षिकानां पुनरव्यापहारेण दण्डः ।
यथाह मनुः ॥

दिजेधगः क्षीणवृत्तिर्दाविचू देव मूलके । आददानः
परचेचाक्ष दण्डं दातुमर्हति । तथा चक्षकग्रीहिनाधूम
बनानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्यहीतव्यामुष्टिरेका पक्षि
क्षितैः । तथैव वृत्तमे भक्ते भक्तानि पठवन्नता । चक्षस्तत्र
विधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मण इति । अचौरस्यापि चौराप
कारिषोदण्डमाह ॥ २७८ ॥

भक्तावकाशाभ्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् । दत्त्वा
चारस्य वाहकुर्जीनतोदमउत्तमः ॥ २७९ ॥

भक्तमन्नम् । अवकाशोनिवासस्थानं । अग्निचौरस्य ग्रीता
पनोदाद्यर्थः । उदकं द्रवितस्य मन्त्रसौख्यप्रकारीपदेनः । उप
करणसौख्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थन्देवान्तरपुच्छतः
पाथेयं । एतानि चौरस्य हनुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रह
णति तस्योत्तममाहवोदण्डः । चौरापेक्षिणामपि दोषः ।
प्रक्ताश्च यदुपेक्षन्ते तेषां तद्दोषभागिन इति नारदस्मरणात्
॥ २७९ ॥

किञ्च । शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमोदमः ।
उत्तमोवाधमोवापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २८० ॥

परगात्रेषु ब्रह्मस्त्रावपातने दासीब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण
गर्भस्य पातने चोत्तमोदमः । दासीगर्भनिपाते तु दासीगर्भ
विनाब्रह्मदित्यादिना भूतदण्डोभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनामे
तु हत्वागर्भमविज्ञातमित्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यति । पुरु
षस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमोवाधमोवा
दण्डोव्यवस्थितोवेदितव्यः ॥ २८० ॥

अपिच । विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीं ।
सेतुभेदकरोच्चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥ २८१ ॥

विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भूषणघ्नीस्वगर्भपातिनी च याच
पुरुषस्य हन्त्री सेतुमाम्नेत्री च एताः गर्भरहिताः स्त्रीर्गले
शिलां बध्वाप्सु प्रवेशयेत् । यथान्न स्रवते ॥ २८१ ॥

किञ्च । विषाग्निदाम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापिणीं ।
विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत्
॥ २८२ ॥

अगर्हिषीमित्यनुवर्तते। आ च परवधार्थमवधानादिषु विव
न्दति विपनि आ च द्वाकार्यं यामादिश्रद्धिं दहानि। तच्च।
आ च निरूपयति नुर्नपत्यानि नारयति। ताच्छ्रद्धाकर्षताद्यैर्हि
जनाऽदानौर्दुष्टवस्त्रैः प्रवासा मारयेत्। सौवप्रकरणे चदे
तस्याहविकस्य दण्डविधानमन्त्रासङ्गिकमिति मन्त्रायम्।
अविज्ञातकर्तृके हने हन्तृज्ञानोपायमाह ॥ २८२ ॥

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्भवाः।
प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८३ ॥

अविज्ञातपुरुषेष चातितस्य सम्बन्धिनः सुताः प्रव्यासकाश्च
वान्भवाः केनास्य कलहोभात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः।
तथा सुतस्य सम्बन्धिनो योषितोवाश्च परपुंसि रता व्यभिचा
रिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः। कथमष्टव्या इत्याह ॥ २८३ ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामोवा केन वायङ्गतः सह।
मृत्युदेशसमासत्रं पृच्छेदापि जनं जनैः ॥ २८४ ॥

किमयं स्त्रीकामोद्रव्यकामोवृत्तिकामोवा। तथा कस्यां
किं सम्बन्धिन्याम्ना स्त्रियामस्य रतिरासीत्कस्मिन्वा द्रव्ये प्रीतिः।

कुतोवा वृत्तिकामः केन वा सह देशान्तरङ्गतइति नाना
प्रकारव्यभिचारिण्योच्योषितः पृथक् विश्वास्त्य प्रष्टव्याः । तथा
मरणदेशनिकटवर्त्तिनोगोपाटविकाद्या ये जनास्तेपि विश्वास
पूर्वकमष्टव्याः । एवञ्चानाप्रकारैः प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदु
चितोदण्डोविधातव्यः ॥ २८४ ॥

किञ्च । क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।
राजपत्न्यभिमामी च दग्धव्यास्तु कटाग्रिना ॥ २८५ ॥

क्षेत्रम्पक्षफलशस्योपेतम्नेम्य गृहम् । वनमटवी क्रीडावनम्वा ।
ग्रामम्विवीतमुक्तलक्षणम् खलम्वा ये दहन्ति यश्च राजपत्नी
मभिगच्छति तात्सर्वान् कटैर्वीरणमयैर्वैष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रा
दिदाहकानां मारणदण्डप्रसङ्गादण्डविधानम् ॥ इतिस्तेषु
प्रकरणम् ॥ ० ॥

स्त्रीसंग्रहणाख्यम्निवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादि
दण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम् ॥

त्रिविधन्तस्माख्यातमथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकाल
भाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेक्षणं हास्यमथमं
साहसं स्मृतम् । प्रेषणङ्गन्धमाख्यानाभूपभूषणवाससां ॥ प्रलो
भनं चाक्षपानैर्मध्यमं समदाहृतम् । महासनं विविक्तेषु

परस्परमपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहस्यैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥
स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणं संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वान्तत्कर्तुं
दण्डविधानस्य तज्ज्ञानोपायं तावदाह ॥ २८५ ॥

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशिपरस्त्रियाः ।
सद्योवा कामजैस्त्रिजैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८६ ॥

संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्निर्जैर्ज्ञात्वा गृही
तव्यः । परस्परकेशग्रहणपूर्विकाक्रीडा केशाकेशि तच्च तेनेद
मिति स्वरूपदति वज्रग्रीहो सति इच्छकर्मव्यतिहारइति समा
सान्तइच्छप्रत्ययः अव्ययत्वाच्च सुप्तदतीयाविभक्तिः ततश्चाय
मर्थः । परभार्य्या सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः करइह
दशनादिकृतत्रणैः रागकृतैर्निर्गैर्दयोः सम्यतिपत्त्यावा ज्ञात्वा
संग्रहणे प्रवृत्तोपहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादि
व्युदासार्थं ॥ २८६ ॥

किञ्च । नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनं ।
अदेशकाससम्भाषं सदैकस्थानमेवच ॥ २८७ ॥

यः पुनः परदारपरिधानयन्त्रिप्रदेशकुचप्रावरणजघन
मूर्द्धइहादिसर्जनं साभिजाषइवाचरति । तथादेशे निर्जने

अनताकीर्णं वाग्धकाराकुलीऽकासी संलापनङ्करीति । पर
भार्य्या वासवैकमञ्जकादौ रिरंघये वावतिष्ठते योपि संयस्यते
प्रवृत्तोयाद्यः । एतच्चात्रक्षमानर्दोषपुरुषविषयमितरस्त
न दोषः । यथाह मनुः ॥

यस्त्वंनाचारितः पूर्व्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषम्याप्तु
थात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमइति । यः परस्त्रिया स्पृष्टः
अमते सावपि याद्याइति तेनैवोक्तम् ॥

स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टोवा मर्षयेत्तथा । परस्परस्थानु
मते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतमिति । यच्च मयेयन्निदग्धाऽसकृद्गमिता
चरितेति आघया भुजङ्गजनसमचं ख्यापयत्यसावपि याद्या
इति तेनैवोक्तम् ॥

दर्ष्याद्वा यदि वा मोहात् आघयावा स्वयं वदेत् । पूर्व्वं
भयेयभुङ्क्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् । प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोः
पुनःसंलापादिकरणे दण्डमाह ॥ २८७ ॥

स्त्रीनिषेधे शतन्दद्याद्विशतन्तु दमस्युमान् । प्रति
षेधे तयोर्दण्डोयथा संग्रहणे तथा ॥ २८८ ॥

प्रतिषिध्यतइति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्य्येन सह सम्भा
षणादिकन्निषिद्धन्तत्र प्रवर्त्तमाना स्त्री शतपणन्दण्डन्दद्यात् ।
पुरुषः पुनरेवन्निषिद्धे प्रवर्त्तमाने द्विशतन्दद्यात् । इयोस्तु

स्त्रीपुंसयोः प्रतिविद्धे प्रवर्त्तमानयोः संयह्ये बभौर्मे वयोभु
चारेष सोदख्योवक्ष्यते स ह्येव विज्ञेयः । एतच्च चारणादि
भार्याव्यतिरेकेण ॥

नैवचारणदारेषु विधिर्नास्त्योपजीविषु । सञ्जयन्ति हि ते
नारीं निर्गूढास्वारयन्ति चेति मनुस्मरणात् । तं द्विविधं
मिदानीं संयह्ये दण्डमाह ॥ २८८ ॥

स्वजाताघुत्तमोदण्डश्चानुलोम्ये तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये बधः पुंसीनार्थ्याः कर्णादिकर्त्तनम्
॥ २८९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानाम्बलात्कारेण सजातोयगुप्तपरदारा
भिगमे साग्रीतिपणसहस्रन्दंष्टनीयः । यदात्मानुलोम्येन हीन
वर्णा स्त्रियभगुप्तामभिगच्छति । तदा मध्यमसाहसन्दंष्ट
नीयः । यदाऽपुनः सवर्णभगुप्तामानुलोम्येन गुप्ताम्बा प्रजति
तदा मानवे विशेषउक्तः ॥

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डोऽगुप्ताम्बिप्राम्बलाद्भजन् । शतानि पञ्च
दण्डाः स्याद्विष्कन्या सह सङ्गतः ॥ सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो
प्योगुप्तै तु तेभजन् । पूद्गायां सन्नियविशोः सहस्रंतु भवेद्
मदति । एतच्च गुह्यसखिभार्याव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । माता

आद्वयसा चम्रूमातुलानी पितृव्यसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री
भगिनी तत्सखी क्षुषा ॥ दुहिताचार्य्यभार्याच सगोत्रा शरणा
गता । राक्षी प्रव्रजिता धात्री साध्वीवर्णोत्तमा च या ॥ आसा
मन्वतमाङ्गच्छन् गुरुतत्पगउच्यते ॥ शिअस्योत्कर्तनात्तच
नान्योदृष्टोविधीयत इति नारदस्मरणात् । प्रातिलोम्ये उत्कृ
ष्टवर्षस्त्रीगमने चत्रियादेः पुरुषस्य बधः । एतच्च गुप्ताविषय
मन्यचतु धनदण्डः ॥

उभावपि हितावेव ब्राह्मण्यागुप्तया सह । विभुतौ शूद्र
वह्णस्यौ दग्धव्या वा कटाग्निना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु
सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यम्यश्च शतं कुर्यात् चत्रियन्तु सह
स्त्रिकमिति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णी स्त्रियं
व्रजतोऽलिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ गुप्तान्तु व्रजतः तस्य बध
सर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् ॥

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी
गुप्तौ सर्वेण ह्येतदिति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्याः कर्ण
धोरादियहणाज्ञासादेश्च कर्त्तनम् । आनुलोम्ये सवर्णं वा
व्रजन्यादण्डः कल्प्यः । अथञ्च बधाद्युपदेशोराज्ञएव तस्यैव
पाञ्चनेधिकाराच्च द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीचार्यमपि
शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहण निषेधात् । यदातु राज्ञोनिवे
दने कालविलम्बनेन कार्य्यातिपातशङ्का तदा स्वयमेवजारा
दीन् हन्यात् ॥

ब्रह्मं दिजातिभिर्ग्राह्यं धर्मोयचोपदृश्यते । नाततादिवधे
दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युसंमन्यु
मृच्छतीति ब्रह्मपहणाभ्यगुह्यानाम् । तथाचत्रियवैश्यायो
रन्योन्यद्व्यभिगमने यथाक्रमं सहस्रपञ्चाशत्पणात्मकौ दण्डौ
वेदितव्यौ । तदाहमनुः ॥

वैश्वस्येत्त्रियां गुप्तां वैश्यान्वा चत्रियो ब्रजेत् । यो ब्राह्मणा
मगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हति । परदारप्रसङ्गात्कन्याया
मपि दण्डमाह ॥ २८६ ॥

अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमस्त्वन्यथाधमम् ।
दण्डन्दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां कन्यामपहरन्नुत्तम
साहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां हरन्प्रथमसाहसम् ।
उत्कृष्टवर्णजाङ्गन्यामपहरतः पुनः चत्रियादेर्बध एव । दण्डवि
धानाद्यापहर्तुः सकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते । आनु
लोम्यापहरणे दण्डमाह ॥ २८७ ॥

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

अदि सानुरागा शीववर्षा कन्यामपहरति तदा होषा
भावाच्च दण्डः । अन्यथात्वनिष्कन्तीमपहरतः प्रथमसाहस्यो
दण्डः । कन्यादूषणे दण्डमाह ॥०॥

दूषणे तु करच्छेदउत्तमायां षडशस्था ॥ २८१ ॥

अनुलोमास्त्रित्यनुवर्तते । यद्यकामाङ्गन्याम्बलात्कारेण
मखचतादिना दूषयति तदा तस्य करः छेत्तव्यः । यदापुनस्ता
मेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिचतं कुर्वन् दूषयति तदामनूक्तषट्
शतबहिर्ताङ्गुलिच्छेदः ॥

अविषञ्च तु यः कन्यां कुर्याद्दुर्पेण मानवः । तस्याङ्गुक्त्या
षड्भुज्यो दण्डश्चार्हति षट्शतमिति । यदा पुनः सानुरागा
मूर्खवद्दूषयति । तदा तेनैव विशेषउक्तः । सकाशां दूषयाणस्तु
माङ्गुलिच्छेदमर्हति । दिशतन्मु दमग्दायः प्रसङ्गविनिवृत्तत
इति । यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति विदग्धा वा तत्रापि
विशेषस्तैवोक्तः ॥०॥

कन्यैव कन्यां वा कुर्यात्तस्यास्तुदिशतोदमः । या तु कन्यां
प्रकुर्यात्स्त्री सासद्योमौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव च क्तेदं खरे
षोदहनन्तयेति । कन्यां कुर्यादिति । कन्यां योनिचतवतीं
कुर्यादित्यर्थः । यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्सानु
रागामकामाङ्गभिगच्छति तदाहीनस्य चत्रियादेर्बन्धः ।

उक्तमां सेवमानसु जघन्योबधमर्हतीति मनुस्मरणात्। यदा
सवर्णा सकामामभिनिच्छति तदा मोमिषुनं शुक्लं तत्पित्रे
दद्याद्यदीच्छति। पितरि तु शुक्लमभिनिच्छति दण्डरूपेण तदेव
राज्ञे दद्यात्। सवर्णामकामान् गच्छतोबधएव। यथाह
मनुः॥

शुक्लं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि। योक्रामां
दूषयेत्कन्यां ससद्योबधमर्हति॥ सकामां दूषयन्सुखीन बध
आप्नुयान्नरदति॥ २८१ ॥

किञ्च। शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्देतु मिथ्याभिग्रंसने।
पशून्गच्छन् शतं दाप्योहीनां स्त्रीगाञ्च मध्यमम्
॥ २८२ ॥

स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्यावमृशते। तस्यां यदि कस्यिद्विद्य
मानानेवापस्मारराज्यच्छादिदीर्घकुक्षितरोगसंसृष्टमैथुनत्वा
दिदोषान्प्रकाशयेयमकन्येति दूषयति अथैव शतन्दायः।
मिथ्याभिग्रंसने पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वैवते
दापनीयः॥ गोव्यतिरिक्तपशूगमने तु शतंदायः। यः पुन
र्हीनां स्त्रियमन्यावसायिनोमविज्ञेयात्कामामक्रामां वा गाञ्चा
धिगच्छत्यथैव मध्यमदाहसं दण्डनीयः। साधारणस्त्रीगमने
दण्डमाह॥ २८२ ॥

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्या
स्वपि पुमान्दायः पञ्चाशत्पणिकन्दमम् ॥ २८ ३ ॥

गच्छन्नित्यनुवर्त्तते । उक्तलक्षणावर्णस्त्रियोदास्यस्ता एव
स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृहे एव स्यात्तद्व्यमित्येवं पुरु
षान्तरोपभोगतो निरुद्धाः अवरुद्धाः पुरुषनियतपरिग्रहा
भुजिष्याः । यदादास्येव रूद्धा भुजिष्या वा भवेद्युक्तदा तासु
तथा च शब्दादेश्यास्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजि
ष्याणां ग्रहणन्तासु च सर्व्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि
गच्छन् पञ्चाशत्पणन्दण्डन्दापनीयः । परपरिगृहीतत्वेन
तासाम्परदारतुल्यत्वात् । एतच्च स्पष्टमुक्तभारदेन ॥

स्त्रैरिष्यमाक्षणी वैश्या दासी निष्कासिनी तथा । गम्याः
स्युरानुलोभ्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः । आस्त्रेव तु भुजिष्यासु
दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरि
ग्रहा इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । ननुच
स्त्रैरिष्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । नहि
जातितः शास्त्रतोवाकाञ्चनलोके साधारणाः स्त्रियुध
क्षभ्यन्ते । तथाहि । स्त्रैरिष्योदास्यश्च तावदर्णस्त्रिय एव ।
स्त्रैरिणी या पतिं हित्वा सर्व्ववर्णं कामतः अयेत् । वर्णानामानु
लोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति स्मरणात् । नच वर्णस्त्रीणा
म्यत्नौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते ॥

दुःशीलः कामवृत्तोवा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचार्यः
 स्त्रियासाभ्यासततन्देववत्पतिः ॥ कामन्तु चपयेद्देहं पुष्पमूख
 फलैः शुभैः । नतु नमापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्वत्विति
 निषेधस्मरणात् । नापि कन्यावस्त्रायां साधारणत्वं पित्रादि
 परिरचितायाः कन्यायाएव दानोपदेशाद्वाचभावेपि तथा
 विधायाएव स्वयम्बरोपदेशात् । नच दासीभावात् स्वधर्मोधि
 कारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यन्न स्वधर्मपरित्यागः । नापि
 वेष्टासाधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरा सम्भ
 वात् । तदन्नः पातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वं प्रतिलोमजत्वे तु
 तासान्नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां वि
 न्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात्पतितसंसर्गस्य च निषिद्धत्वान्न
 सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वं । सत्यमेवं । किन्त्वच स्त्रैरिष्टा
 द्युपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयाददृष्टदोषाभावाद्गम्य
 त्वाच्चायुक्तिः । दण्डाभावस्यावरुद्धासु दासीत्विति नियत
 पुरुषपरिग्रहोपाधितोदण्डविधानात्तदुपाधिरहिता स्वर्थाद्ग
 म्यते । स्त्रैरिष्टाद्यानां पुनर्दण्डाभावोविधानाभावात्कन्या
 भ्रजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेदिति लिङ्गदर्शनाच्चा
 गम्यते । प्रायश्चित्तन्तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं गम्यानाङ्गन्तृणा
 म्वा विशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेष्टानाञ्जात्यन्तरा सम्भवेन
 वर्णान्तः पातित्यमनुमानादुक्तम् । वेष्टावर्णानुलोमाद्यन्तः
 पातिन्योमनुम्यजात्याअथलाद्वाह्याणादि वदिति । तन्न । कुण्ड

मोक्षकादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतोवेद्याख्या काचिज्जाति
 रनादिर्वेद्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पत्त्या
 पुरुषसंयोगवृत्तिर्वैश्वेति ब्राह्मणादिवक्तोकप्रसिद्धिवत्त्वादभ्यु-
 पगमनीयम् । नच निर्मूलैवम्विद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे
 पञ्चचूडा नामकास्यनाम्नरसस्तत्सन्ततिर्वैश्वख्या पञ्चमी
 जातिरिति । अतस्तासांस्त्रियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया
 समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमनेनादृष्टदोषोनापि दण्डस्ता-
 सु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्य
 दृष्टदोषोऽस्येव । स्वदारनिरतः सदेति नियमात् । पशुवैश्या
 भिगमने प्राजापत्यं विधीयते । इतिप्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति
 निरवद्यम् । अवरुद्धासु दासीष्वित्यनेन दासीस्त्रैरिष्यादि
 भुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु दण्डोनास्ती-
 त्यर्थादुक्तम् । तस्यापवादमाह ॥ २८३ ॥

प्रसङ्ग दास्यभिगमे दण्डोदशपणः स्मृतः । वज्र-
 नां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २८४ ॥

पुरुषसंयोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिष्यादिषु शुक्लदान-
 विरहेण प्रसङ्ग वसात्कारेणाभिगच्छतोदशपणोदण्डः । यदि
 बहवएकामनिच्छन्तीमपि वसात्कारेणाभिमच्छन्ति तर्हि

प्रत्येकश्चतुर्विंशतिपञ्चपरिमितन्दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुन
स्तदिच्छया भाटिं दत्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि वलाङ्गजनि
तदा तेषामदोषः । यदि व्याघ्राद्यभिभवस्तस्या न स्यात् ।
व्याधितासु अमाद्वया राजकर्षणपरायणा । आमन्त्रिताचेन्ना
नच्छेददण्डावणवास्मृतेति नारदवचनात् ॥ २८४ ॥

किञ्च । गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती दिगुण
म्बहेत् । अगृहीते समन्दायः पुमानप्येवमेव च
॥ २८५ ॥

यदातु शुक्लं गृहीत्वा स्वस्यापि तं नेच्छति तदा शुक्लं
दिगुणन्दद्यात् । तथा शुक्लं दत्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्वस्य
पुंसः शुक्लहानिरेव ॥

शुक्लं गृहीत्वा पश्यन्ती नेच्छन्ती दिगुणम्बहेत् । अनिच्छन्
दत्तशुक्लोपि शुक्लहानिमवाप्नुयादिति तेनैवाक्तम् । तथान्योपि
विशेषस्तेनैव दर्शितः ॥

अप्रयच्छंस्तथा शुक्लमनुभूय पुमान्स्वियम् । आक्रमेण
च सङ्गच्छन् तथादन्तनखादिभिः । अयोनौ चाभिगच्छेद्यो
वज्रभिर्व्याभिवासयेत् । शुक्लमष्टगुणन्दायोविनयन्तावदेव
तु । वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तदृहोषिताः । तत्समुत्थेषु
कार्येषु निर्णयं संशये विदुरिति ॥ २८५ ॥

किञ्च । अथोनौ गच्छतोयोषां पुरुषन्वापि
मेहतः । चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथा प्रव्रजितागमे
॥ २६७ ॥

यस्तु योषां मुखादावभिगच्छति । पुरुषन्वाभिमुखोमेहति
नथाप्रव्रजिताम्वा गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः ।
॥ २६७ ॥

किञ्च । अन्याभिगमने त्वङ्ग कुबन्धेन प्रवास
येत् । शूद्रस्तथान्यएवस्याहन्यस्योर्थागमेऽवधः
॥ २६८ ॥

अन्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानभि
मुखात्सहस्रं तन्त्यजस्त्रियमिति मनुवचनात् पणसहस्रं दण्ड
यित्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा खराद्वा
न्निर्वासयेत् । प्रायश्चित्तानभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुन
श्चाण्डाल्यभिगमे अन्यजएव चाण्डालएव भवति । अन्यजस्य
पुनश्चाण्डालादेरुत्कृष्टजातिस्यभिगमे वधएव इति स्त्रीसंय
हणप्रकरणम् ॥ २६८ ॥

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपदं
मनूनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः ॥

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयो
गसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यते इति । मनुरप्याह ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्या पुरुषैः सैर्दिवानिग्रम् । विषयेषु
च सञ्जन्यः संस्थाप्याह्यात्मनोवश इत्यादि । यद्यपि स्त्रीपुरु
षयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितया नृपसमच्चं व्यवहारो निषिद्ध
स्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परम्परा
भिन्नरे दण्डादिना दम्यती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ ।
इतरथा दोषभागभवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्ये
अस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवादप्रकरणे एव
सप्रपञ्चमतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥ साम्प्र
तम्प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदमस्तूयते । तल्लक्षणञ्च कथितं नार
देन ॥

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेयाव्यवहारानुपाश्रयाः । राज्ञामाज्ञा
प्रतीक्षातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ पुरः प्रदानं संभेदः प्रकृती
नान्तथैव च । पाषण्डिनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः । पिता
पुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च आश्रमी
कोपणमपि । वर्षषट्करदोषश्च तद्भृत्तिर्नियमस्तथा । न दृष्टं
यच्च पूर्वेषु सर्व्वं तस्यात्प्रकीर्णकमिति । प्रकीर्णके विवादपदे
थे विवादाराशोऽल्लङ्घननादाज्ञाकरणादिविषयास्ते नृपसम

वाचिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्त्तमानानां
प्रतिकूलतामास्याय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवञ्च वदता
योग्यप्राप्तयोव्यवहारः तत्प्रकीर्णकमित्यर्थात् स्मरितमवति ।
तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह ॥

ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्योराजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा मुञ्चतोदण्ड उत्तमः ॥ २८८ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणान्मूलमाधिक्यं
वा अप्रकाशयन् राजशासनं योलिखति । यश्च पारदारिक
चारं गृहीत्वा राज्ञे अनर्पयित्वा मुञ्चति तावुमौ उत्तम
साहसन्दण्डनीयो । प्रसङ्गान्नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषय
मपि दण्डमाह ॥ २८८ ॥

अभक्ष्येण द्विजं दूष्यन्दण्ड उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यमथमं शूद्रमर्द्धकम् ॥ ३०० ॥

मूत्रपुरीषादिना भक्षानर्हेणान्नपानादिमिश्रणेन द्रव्यरू
पेण वा ब्राह्मणन्दूषयित्वा खादयित्वोत्तमसाहसं दण्डोभ
वति । क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा

प्रथमं शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहससाहृन्दण्योभवतीति
ब्रह्मन्वः। लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्यादृष्टतार
तम्यमूहनीयम् ॥ ३०० ॥

किञ्च। कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी।
अङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्यश्चेत्तमसाहसम् ॥ ३०१ ॥

रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णव्यवहारशीलोयः
स्वर्णकारादिर्यस्य विमांसस्य कुक्षितमांसस्य आदिब्रह्मन्वस्य
विक्रयशीलः सैनिकादिः। चण्डालकूटरजतादिव्यवहारी च
ते सर्वे प्रत्येकस्मात्कर्णकरैस्त्रिभिरङ्गैर्हीनाः कार्याः। चण्ड
ालादङ्गच्छेदेन समुचितमुत्तमसाहसम् दण्डन्दायाः। यत्पुन
र्मनुभोक्तं ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः। प्रवर्त्तमानम
न्याये हृदयेऽस्रवशः क्षुरैरिति। तदेतद्देवग्राह्यणराजस्वर्ण
विषयं विषयविशेषे दण्डाभावमाह ॥ ३०२ ॥

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः। काष्ठ
लोष्टेषु पाषाणवाज्जयुग्यकृतस्तथा ॥ ३०२ ॥

चतुष्पादैर्गो गजादिभिः कृतोयोदोषो मनुष्यमारणादि
रूपेणैव गवादिस्वामिनो भवत्यपचरेति प्रकर्षेणैवैर्भाष
माणस्य तथा लकुटलोष्ठसायकपाशाणोद्देपणेन वाङ्मना
युग्येन च युगम्बहताश्रयादिना कृतोयः पूर्वोक्तोदोषः सोपि
काष्ठादीन् प्रास्वतो भवत्यपचरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युद्देप
णेन हिंसायान्दोषाभावकश्च नन्दण्डाभावप्रतिपादनार्थः । प्राय
श्चित्तं पुनरबुद्धिपूर्वकरणनिमित्तमस्यैव काष्ठादियदृष्यश्च
शक्तितोमरादिकस्योपलक्षणार्थः ॥ ३०२ ॥

किञ्च । किन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।
पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ ३०३ ॥

नपि भवारज्जुर्नस्या हिंसा शकटयुक्तवलीवर्दनस्यारज्जु
र्थस्मिन् याने तच्छिन्नसंश्लेषकटादि तेन तथा भग्नयुगेन
आदियदृष्याद्भग्नचक्रादिना च यानेन पश्चात्पृष्ठतोपसरता
च शब्दान्तिर्य्यगपगच्छता प्रतिमुखश्चापगच्छता च मनुष्यादि
हिंसने स्वामी प्राजको वा दोषभाग्य भवति अतस्तत्रयत्नज
नितत्वाद्धिंसनस्य । तथा च मनुः ॥

किन्ननस्ये भग्नयुगे निर्य्यक् प्रतिमुखागते । अत्रभङ्गे च
यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । कृदने चैव यन्त्राणां योक्तुरभ्येता

स्तथैव । आक्रन्दे चाप्यपेक्षीति न दण्डं मनुरब्रवीदिति । उपे
क्षायां स्वामिनो दण्डमाह ॥ ३०१ ॥

शक्तोद्यमोचयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणान्तथा ।
प्रथमं साहसन्दद्यादिक्रुष्टे द्विगुणन्तथा ॥ ३०४ ॥

अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्गवादिभिर्बन्धमानं
समर्थोपि स्वामी यद्यमोचनुपेक्षते । तथाऽकुशलप्राजकनियो
जननिमित्तं प्रथमसाहसन्दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितो ह
मिति विक्रुष्टेपि न मोचयति तदा द्विगुणं । यदा पुनः प्रवीण
मेव प्राजकस्येरयति तदा प्राजक एव दण्डो न स्वामी ।
यथाहमनुः ॥

प्राजकस्यैकवेदात्तः प्राजकोदममर्हतीति । प्राजकोयन्ता ।
आप्तेभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह
मनुः ॥

मनुष्यमारणे चिप्रश्चौरवत् किल्बिषीभवेत् प्राणभृत्सुमहत्स्वर्द्धं
गोगजोद्वहयादिषु ॥ चुद्रकाणाम्यशूनान्तु हिंसायां द्विशतो
दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शूभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभा
जाविकानान्तु दण्डः स्यात्पञ्चमापकः । नापकस्तु भवेद्दण्डः
अशूकरनिपातनदति ॥ ३०४ ॥

किञ्च । जारञ्चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशत
 न्दमम् । उपजीव्यधनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतं
 ॥ ३०५ ॥

स्ववृत्तकलङ्कभयात् जारम्पारदारिकञ्चौरं निर्गच्छे
 त्यभिवदन् पञ्चशतमपणानामपञ्चशतानि यस्मिन् दमे सतथो
 क्तस्य दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताङ्कनमुपजीव्य उत्कोच
 रूपेण शृङ्गीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतन्तावदष्टगुणीकृत
 न्दण्डं दाप्यः ॥ ३०५ ॥

किञ्च । राज्ञोनिष्ठप्रवक्तारन्तस्यैवाक्रोशकार
 णम् । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारञ्छित्वा जिह्वां प्रवास
 येत् ॥ ३०६ ॥

राज्ञोनिष्ठस्यानभिमतस्याभिचक्षोत्रादेः प्रकर्षेण भूयो
 भूयोवक्तारन्तस्यैव राज्ञश्चाक्रोशकारिणं निन्दाकरणशील
 न्तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराद्रस्य विष्टद्धिहेतोः परराद्रपच
 चयकरस्य वा भेत्तारमभिचकर्षेण जपन्तन्तस्य जिह्वामुत्कृत्य
 स्वराद्रान्निष्काशयेत् । कोशापहरणादौ पुनर्बध्नेव ॥

राज्ञः कोशापहर्तृषु प्रतिकूलेषु च खितान् । चातयेदि
विधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजायकानिति मनस्सरणात् । विविधैः सर्वं
स्नापहाराङ्गच्छेदबधरूपैरित्यर्थः । सर्वस्नापहारेपि यद्यस्य
जीवनोपकरणन्तन्नापहर्त्तव्यम् चौर्योपकरणम्बिना । यथाह
नारदः । आयुधान्यायुधीयानाम्बाह्यादीन् बाह्यजीविनाम् ।
वेय्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यातोद्यादितदिदाम् । यच्च यस्यो
पकरणं येन जीवन्ति कारुकाः । कर्त्तृस्वहरणेयेतन्न राजा
हर्तुमर्हतीति । ब्राह्मणस्य पुनर्न शरीरोदण्डइति निषेधा
द्वधस्थाने शरीरोमुष्टनादिकङ्कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणस्य बधोमौण्डं
पुरा निर्वासनाङ्कने । सलाटे चाभिग्रस्ताङ्कः प्रयाणङ्गर्दभेन
लिति मनस्सरणात् ॥ ३०६ ॥

किञ्च । मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गरोस्ताडयितुस्तथा ।
राजयानासनारोदुर्हण्डउत्तमसाहसः ॥ ३०७ ॥

मृतशरीरसम्बन्धिनोवस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुर्गरोः पिचाचार्या
देस्ताडयितुस्तथा राजानुमतिं विना तद्यानङ्गजायादिआसनं
धिंहासनाद्यारोहतञ्चोत्तमसाहसोदण्डः ॥ ३०७ ॥

किञ्च । दिनेत्रभेदिनोराजद्विष्टा देशकृतस्तथा ।
विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोष्टशतोदमः ॥ ३०८ ॥

यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेचदयभिर्नष्टि यस्य ज्येतिः
 शास्त्रविदुष्यादिहितेषु व्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं सम्बन्ध
 रान्ते तवराज्यच्युतिर्भवित्यतीत्यादिरूपमादेशङ्करोति तथा
 यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादिद्राक्ष्णलिङ्गानि दर्शयति
 तेषामवृत्ततोदमः । अष्टौ पण्यगतानि यस्मिन् दमे स तद्योक्तः ।
 आहूतभोजनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तप्रलाकया
 यज्ञोपवीतवदपुष्यालिखेदिति स्मृत्यन्तरोक्तद्रष्टव्यं । वृत्त्यर्थं तु
 आहूतवेषधारिणो बध एव । द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् घातये
 दिति स्मरणात् । रागलोभादिना अन्यथा व्यवहारदर्शने
 दण्डमाह ॥ ३०८ ॥

दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारानुपेण तु । सभ्याः
 सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणन्दमम् ॥ ३०९ ॥

दुर्दृष्टाम् स्मृत्याचारप्राप्तधर्मोत्सङ्गनेन रागलोभादिभि
 रसम्यग्निचारितत्वेनाशङ्क्यमानव्यवहारान् पुनः स्वयं सम्यक्
 विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसंहिताः प्रत्येकं विवादे
 योदमः पराजितस्य तं द्विगुणन्दाप्याः । अप्राप्तजेटदण्डविधि
 परत्वादचनस्य रागलोभादित्यादिसंकेनापौनरुक्त्यम् ।
 यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा साक्षिण

एव दण्ड्याः न जयी नापि सभाः । यदा तु राजानुमत्या व्यव
हारदुर्दृष्टकदा सर्व्वेव राजसहिताः सभाद्वयोदस्य
कीयाः । पादोनच्छति कर्त्तारं पादः साचिष्यच्छति । पादः
सभासदः सर्व्वान् पादो राजानुच्छतीति वचनात् । एतच्च
प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनपरम् । न पुनरेकस्यैव
शापापूर्व्वस्य विभागाच्च यथोक्तम् कर्त्तव्यमवाच्यफलजननस्य
भावत्वादपूर्व्वस्य न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्त्तयितु
र्दृष्टमाह ॥ ३०८ ॥

यो मन्येनाजितोस्तीति न्यायेनापि पराजितः ।
तमायान्तमुनर्जित्वा दापयेद्दिगुणन्दमम् ॥ ३१० ॥

यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽप्यौद्धत्यास्त्राहम्यराजितो
स्तीति मन्यते तमायान्तं कूटलेख्याद्युपन्यासेन पुनर्धर्माधि
करणमधितिष्ठन्त्यर्क्षेण पुनः पराजयं नीत्वा दिगुणन्दस्य
न्दापयेत् । नारदेनाप्युक्तम् ॥

तीरितश्चानुशिष्टश्च यो मन्येत विधर्म्मतः । दिगुणन्दस्य
मास्थाय तत्कार्य्यं पुनरुद्धरेदिति । तीरितं साचिलेख्यादिनि
र्णीतमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्धृतदण्डं दण्डपर्य्यन्तमस्तीति
मिति यावत् । यत्पुनर्धनवचनम् ॥

तीरितश्चानुब्रिटश्च यच्च कश्चन विद्यते। कृतमङ्गुर्भवेत्
 ज्ञेयं न तत्राज्ञो निवर्त्तयेदिति तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचना
 व्यवहारस्याधर्मतो वृत्तत्वाशङ्कायां पुनर्दिगुणदण्डप्रतिज्ञा
 पूर्वकं व्यवहारमवर्त्तयेत् पुनर्द्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा
 लोभादिना प्रवर्त्तनीय इत्येवम्परम्। यत्पुनर्नृपान्मरेणापि
 न्यायापेतं कार्यं निवर्त्तितं न तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्मो पथि
 स्थापनीयम् ॥

न्यायापेतं यदन्येन राज्ञा ज्ञानकृतमवेत्। तदप्यन्याय
 विहितं पुनर्द्ध्याये निवेद्येदिति स्मरणात्। अन्यायाय गृहीत
 दण्डधनस्य गतिमाह ॥ ३१० ॥

राज्ञा न्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम्।
 निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयन्त्रिंशद्गुणीकृतम् ॥ ३११ ॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभादिना गृहीतस्त्रिंशद्गुणी
 कृतं वरुणायेदमिति सङ्कल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयन्दद्यात् ॥ यस्माच्च
 दण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयमितरथा
 पहारदोषप्रसङ्गात् ॥ अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्व
 विच्छेदाभावात्। इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य
 श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतो चतु
 मिताक्षराख्यायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविद्वतो द्वितीया
 ध्यायः समाप्तः ॥ ३११ ॥

अस्मिन् अध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यव्यवहार
माहकाप्रकरणम् । १ । भुक्तिलक्षणम् । २ । क्षणादानम् । ३ ।
निक्षेपप्रकरणम् । ४ । साक्षिलक्षणम् । ५ । लेख्यलक्षणम् । ६ ।
दिव्यस्वरूपलक्षणम् । ७ । दायविभागः । ८ । सीमाविवादः ।
९ । स्वामिपालविवादः । १० । अस्वामिविक्रयः । ११ । दत्ता
प्रदानिकम् । १२ । क्रीतानुश्रयः । १३ । अभ्युपेत्यशुभ्रूषा । १४ ।
सम्बिद्वातिक्रमः । १५ । वेतनादानम् । १६ । द्यूतसमाह्वयाख्यम्
। १७ । वाक्पाह्वयम् । १८ । दण्डपाह्वयम् । १९ । साहसम्
। २० । विक्रीयासम्प्रदानम् । २१ । सम्भूयसमुत्थानम् । २२ ।
स्तेयप्रकरणम् । २३ । स्त्रीसंग्रहणम् । २४ । प्रकीर्णकमिति । २५ ।
पञ्चविंशतिप्रकरणानि ॥ उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कतिरा
त्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ समाप्तमिदं
मिताक्षराव्यवहारप्रकरणं ॥

